

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ**

ШУЛЬГА А.М.

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ
ВІД ЗАБРУДНЕННЯ АБО ПСУВАННЯ**

(МОНОГРАФІЯ)

**Харків
2013**

УДК 343 (4УКР)
ББК 67.9
ІІ 95

*Рекомендовано до друку рішенням Правління
Кримінологічної Асоціації України*

Рецензенти:

О.М. Литвинов – доктор юридичних наук, професор;
В.І. Тютюгин – кандидат юридичних наук, професор

Шульга А. М.

Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування:
Монографія / А.М. Шульга. – Х.: НікаНова, 2013. – 256 с.

ISBN 978-966-2526-75-2

Монографія присвячена комплексному дослідженню правових проблем охорони земель від забруднення або псування засобами кримінально-правового впливу. У роботі розглянуто існуючі засоби кримінально-правової охорони земель від забруднення або псування. Встановлено, що найбільш дійовим виступає кримінальна відповідальність за злочин передбачений ст. 239 КК України. Детально проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу злочинного забруднення або псування земель. Особливу увагу приділено характеристиці землі, як предмета злочину. Розглянуто кваліфікуючі ознаки злочину та напрями вдосконалення закону про кримінальну відповідальність за забруднення або псування земель.

Дане монографічне дослідження стане у нагоді для науковців, викладачів, аспірантів і ад'юнктів, курсантів, студентів і слухачів вищих навчальних закладів, суддів та працівників правоохоронних органів, а також для широкого кола читачів, які цікавляться питаннями кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель.

УДК 343 (4УКР)
ББК 67.9

ISBN 978-966-2526-75-2

© А.М. Шульга, 2013

ЗМІСТ

Вступ.....	
Глава I. Кримінально-правове забезпечення охорони земельних ресурсів від забруднення або псування.....	
1.1. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель як основний засіб забезпечення їх кримінально-правової охорони.....	
1.2. Форми реалізації кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель.....	
1.3. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування засобами, що не становлять кримінальної відповідальності.....	
Глава II. Кримінально-правова характеристика об'єктивних ознак забруднення або псування земель.....	
2.1. Об'єкт та предмет забруднення або псування земель.....	
2.2. Об'єктивна сторона забруднення або псування земель.....	
Глава III. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак забруднення або псування земель.....	
3.1. Суб'єкт забруднення або псування земель.....	
3.2. Суб'єктивна сторона забруднення або псування земель.....	
Глава IV. Характеристика кваліфікуючих ознак забруднення або псування земель та напрями вдосконалення закону про кримінальну відповідальність за забруднення або псування земель	
4.1. Кваліфікуючі ознаки забруднення або псування земель.....	
4.2. Напрями вдосконалення закону про кримінальну відповідальність за забруднення або псування земель.....	
Список використаної літератури.....	

ВСТУП

Проблема охорони навколишнього природного середовища формувалась протягом багатьох десятиріч. Вона обумовлена нестримним розвитком науково-технічного прогресу, а також загальним зростанням кількості населення планети Земля. На всіх етапах свого розвитку кожна людина і суспільство в цілому були тісно пов'язані із оточуючим світом – довкіллям. Останнім часом у зв'язку з формуванням високоіндустріального суспільства різко посилюється антропогенний вплив, тобто негативний вплив людини на навколишнє природне середовище, значно зріс обсяг такого втручання. Втручання людини у природні процеси стало більш різноманітним за формами та змістом і в умовах сьогодення загрожує стати глобальною небезпекою для самої людини, для її існування.

Конституція України закріплює обов'язок держави щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків планетарної Чорнобильської катастрофи та збереження генофонду українського народу. Але успішна реалізація зазначених конституційних положень можлива лише за умови адекватних зусиль як окремої людини, так і всього суспільства в цілому.

Неабияку роль у забезпеченні безпечного для людини довкілля відіграє його правова охорона. Проблема правової охорони довкілля від погіршення його якісного стану складна та багатогранна. Вона має міжгалузевий характер та реалізується за різними напрямками.

Загальновідомо, що вирішальну роль у процесі правової охорони відіграє саме право, яке за своєю природою виступає регулятором відповідних суспільних відносин, що формуються між людьми. При цьому регулятивна функція права передбачає обов'язову наявність юридичної відповідальності. Остання, будучи важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, водночас виступає особливою формою державно-владного примусового впливу на розвиток суспільства. Її сутність

пов'язують з цілеспрямованим впливом на поведінку людей за допомогою юридичних засобів. Вона знаходить свій прояв у реалізації відповідної санкції. Це повною мірою стосується і юридичної відповідальності за забруднення або псування землі як найважливішої складової довкілля. Проблема правової охорони землі як складової довкілля значно загострилася та почала набувати загального характеру ще в середині XX століття. Саме в цей час на основі науково-технічного прогресу незмірно зростає інтенсивність використання землі і почали проявлятися негативні екологічні наслідки техногенного впливу.

Земля згідно зі ст. 14 Конституції України віднесена до основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави. Основний закон, зважаючи на виключно важливе значення землі у всіх сферах життєдіяльності людини, виділяє землю серед інших об'єктів довкілля. З огляду на це, земля, як основне національне багатство, потребує збереження її якісного стану, належної охорони, зокрема за допомогою державно-правових засобів, обмеження спонтанної і шкідливої людської діяльності, яка здатна змінити її якісні характеристики. Охорона цього об'єкту спрямована на захист земельних ресурсів від негативного суспільно небезпечного антропогенного та техногенного впливу, збереження родючості ґрунтів, підвищення їх продуктивності, використання земельних ресурсів у відповідності з їх цільовим призначенням, недопущення забруднення та псування земель шкідливими для життя та здоров'я людей або довкілля елементами тощо.

Особливе місце в правовій охороні земельних ресурсів займає їх правова охорона від різноманітних злочинних проявів. Як відомо, злочинність – це частина будь-якого суспільства (демократичного чи недемократичного). Як зазначається в літературі: «злочинність – це феномен суспільного життя у вигляді неприйнятної та небезпечної для суспільства масової, відносно стійкої, різнозумовленої кримінальної активності частини членів цього

суспільства»¹. Немає іншої точки зору аніж та, що визнає злочинність антисоціальним та негативним проявом суспільного життя. Тому одним з головних завдань державни є протидія злочинним проявам за для зменшення їх рівня. Одним із засобів протидії злочинності є встановлення кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні, винні та протиправні діяння, які вчинюються суб'єктом злочину.

Проблеми кримінально-правової охорони земель перебували в полі зору науковців ще за радянських часів. Але в умовах виключної державної власності на землю наукові інтереси стосувалися перш за все охорони права державної власності на землю, наприклад, від самовільного зайняття земельних ділянок та ін.

В сучасних умовах незалежної української держави, суттєвим оновленням кримінального та земельного законодавства спектр наукових досліджень розширився. Інтерес до проблематики кримінально-правової охорони земель суттєво зростає. Це обумовлено особливостями сучасної соціально-економічної ситуації в державі.

Актуалізація дослідження проблем кримінально-правової охорони земель, в тому числі і від погіршення їх якісного стану, пов'язана з виключною цінністю землі як соціоприродного екологічного феномену. Земля використовується для задоволення матеріальних, духовних, естетичних, пізнавальних, оздоровчо-лікувальних, рекреаційних, історико-культурних та інших потреб. Вона виступає основою формування природних та природно-антропогенних ландшафтів, базою розвитку національної економіки, сфери послуг тощо.

Земля, будучи основним засобом виробництва в сільському та лісовому господарстві, територіальною основою розміщення всіх продуктивних сил та місцем життєдіяльності людини, водночас є самостійним природним об'єктом – важливою і домінуючою складовою довкілля. Також, земля,

¹ Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5-ти т. Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / За заг. ред. В.В. Сташиса. – Х.: Право, 2008. – С. 26.

виконуючи різносторонні функції (політичну, економічну та ін.), залишається об'єктивним фактором безпечного існування людей та інших об'єктів різноманітних екологічних систем. Від її стану багато в чому залежить і якісний стан довкілля, як сукупність його природних та набутих під впливом антропогенної діяльності властивостей, які повинні відповідати встановленим екологічним, санітарно-гігієнічним нормативам, оскільки вони забезпечують нормальні умови для розвитку і відтворення живих організмів, у тому числі життєдіяльності людини.

Разом з тим, на землю як елемент довкілля посилюється негативний антропогенний вплив, особливо небезпечний у випадках її забруднення шкідливими засобами та іншого псування землі. Ці обставини і зумовили необхідність встановлення кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні винні та протиправні посягання, які завдають шкоду нормальному якісному стану землі та в кінцевому рахунку негативно впливають на стан довкілля в цілому, створюючи екологічну небезпеку.

Як зазначається у Рекомендаціях парламентських слухань «Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні»: «недостатньо реалізовується одне з головних завдань земельної реформи – раціональне використання та охорона земель. В Україні залишається найвищою в світі розораність сільськогосподарських угідь – 78%. Роботи щодо раціоналізації землекористування та охорони земель проводяться досить повільно і як результат – деградація ґрунтового покриву деяких територій досягла критичного стану. У зв'язку з чим було запропоновано забезпечити на належному рівні здійснення державного контролю за використанням та охороною земель; з метою збереження та відтворення родючості сільськогосподарських угідь, а також упередження подальшої деградації земель здійснювати моніторинг земель за агрохімічними показниками, забрудненням пестицидами, важкими металами, радіонуклідами та усувати наслідки негативних змін стану земель; вжити заходів щодо вилучення з інтенсивного використання деградованих, малопродуктивних та техногенно

забруднених земель сільськогосподарського призначення, передбачивши фінансування цих робіт з державного бюджету окремою статтею².

Треба зазначити, що раніше діюче кримінальне законодавство України не містило спеціальної норми щодо кримінально-правової охорони якісного стану землі як елемента довкілля. За протиправне посягання на землю, її якісний стан передбачалася лише адміністративна відповідальність (ст. 52 КУпАП), але цього виявилось недостатньо. Цю правову проблему було усунуто прийняттям 5 квітня 2001 року нового Кримінального кодексу України (далі – КК України). У цьому нормативному акті було встановлено кримінальну відповідальність за злочинні посягання проти навколишнього природного середовища, об'єднавши відповідні правові приписи в розділі VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля». Зберігаючи адміністративну відповідальність за псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель, закон передбачив і кримінальну відповідальність за такі діяння за більш небезпечних умов їх вчинення, реалізуючи багатий науково-практичний матеріал щодо правової охорони як довкілля в цілому, так і окремих його елементів (в тому числі й землі), що накопичився за останні роки. До розділу VIII Особливої частини КК України було включено ст. 239 – «Забруднення або псування земель», приписами якої регламентується кримінальна відповідальність за злочинне погіршення якісного стану земель. Вказана кримінально-правова норма виявилась дещо складною та суперечливою для її сприйняття та практичного застосування, тому її зміст потребує відповідного теоретичного осмислення, розробки рекомендацій щодо його вдосконалення з метою більш ефективного застосування у слідчо-судовій практиці.

Незважаючи на актуальність проблеми охорони земель від негативного антропогенного впливу і те, що окремі аспекти цієї проблеми були

² Про Рекомендації парламентських слухань «Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 22.09.2005 р. № 2897-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 48. – ст. 494.

предметом наукової дискусії³ існує портеба в розширені меж наукового дослідження проблеми кримінально-правової охорони земель від забруднення або псування. Питання кримінально-правової охорони природних ресурсів, серед них і землі в загальному плані розглядалися В.І. Андрейцевим, Ю.С. Богомяковим, М.М. Бринчуком, Т.А. Бушуєвою, В.П. Владимировим, С.Б. Гавришем, Н.С. Гавриш, П.С. Дагелем, О.Л. Дубовик, Є.Н. Жевлаковим, О.С.Колбасовим, З.Г. Корчевою, С.М. Кравченко, У.Я. Крастиньшем, Б.М. Леонтьєвим, Н.О. Лопашенко, Ю.І. Ляпуновим, В.К. Матвійчуком, В.Л. Мунтяном, П.С. Матишевським, В.О. Навроцьким, В.В. Петровим, П.Ф. Повеліціною, Б.Г. Розовським, Н.І. Тітовою, Ю.С. Шемшученком, Н.Г. Шимбаревою та іншими фахівцями з кримінального, екологічного права та кримінології.

Слід зазначити, що наукові дослідження більшості вказаних авторів проводилось до введення в дію чинного КК України. Окрім того потрібно звернути увагу, що до цього часу поза увагою кримінально-правової доктрини залишаються такі важливі аспекти проблеми, як соціальна обумовленість криміналізації суспільно-небезпечних діянь, пов'язаних із забрудненням або псуванням земель, форми реалізації кримінальної відповідальності за цей злочин, кримінально-правова характеристика об'єктивних та суб'єктивних ознак складу зазначеного злочину, інші, окрім кримінальної відповідальності, засоби кримінально-правової охорони земель від забруднення або псування тощо.

Недосконалість законодавчої регламентації кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель, яке здійснюється в межах правоохоронних відносин, відсутність спеціальних наукових досліджень проблем, які стосуються кримінально-правових засобів охорони земель від забруднення або псування, суперечливість висновків різних авторів з приводу окремих питань даної тематики породжує певні труднощі

³ Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / ХНУВС. – Х., 2004. – 207 с.

при застосуванні відповідної кримінально-правової норми на практиці і заважає ефективній протидії таким діям. Викладені обставини і зумовили необхідність монографічного дослідження даної теми.

ГЛАВА I

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ АБО ПСУВАННЯ

1.1. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель як основний засіб забезпечення їх кримінально-правової охорони

Як зазначено в Основних засадах (стратегії) державної політики України на період до 2020 року, стан земельних ресурсів України близький до критичного. За період проведення земельної реформи значна кількість проблем у сфері земельних відносин не лише не розв'язана, а й загострилася.

Серед земель України найбільшу територію займають землі сільськогосподарського призначення (71%), 78% з яких є ріллею. На всій території поширені процеси деградації земель, серед яких найбільш масштабними є ерозія (близько 57,5% території), забруднення (близько 20% території), підтоплення (близько 12% території). Зменшується вміст поживних речовин у ґрунтах, а щорічні втрати гумусу становлять 0,65 тонни на 1 гектар⁴.

Як відомо, одним з основних правових засобів охорони земель в Україні від забруднення або псування виступає кримінальна відповідальність за таке діяння. Характеристика цього засобу буде повною лише за умови висвітлення щонайменше трьох її аспектів: суспільної обумовленості встановлення кримінальної відповідальності (криміналізації) за забруднення або псування земель; форм реалізації такої відповідальності, розгляду інших засобів кримінально-правової охорони земель від забруднення або псування; аналізу складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України, як єдиної та достатньої юридичної підстави настання кримінальної відповідальності.

⁴ Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 р. № 2818- VI// Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.

Детальна наукова розробка проблем криміналізації діянь розпочалась у другій половині ХХ століття. Вагомий внесок у розвиток теорії криміналізації зробили, зокрема, такі вчені: І.М. Гальперін, П.С. Дагель, Г.О. Злобін, С.Г. Келина, О.І. Коробєєв, В.М. Кудрявцев, П.О. Фефелов та інші. Серед робіт, присвячених криміналізації, які з'явилися у пострадянський період, звертають на себе увагу нароби наступних авторів: А.Д. Антонова, О.М. Готіна, Н.О. Лопашенко, А.А. Митрофанова, В.О. Навроцького, Т.О. Плаксіної, П.Л. Фріса та інші.

Розпочнемо з першого аспекту, але відразу зазначимо, що стосовно соціальної, тобто суспільної обумовленості криміналізації діяння існує низка точок зору. Цьому питанню присвячено чимало наукових публікацій⁵.

Розвиток теорії криміналізації, вивчення її підстав та умов свідчить, що вона виступає засобом реалізації соціальної потреби у певній кримінально-правовій забороні. При цьому слід зазначити, що йдеться саме про потреби суспільства, а не вузької групи осіб чи владної або управлінської структури. Лише за останньої умови криміналізація діяння буде виправданою. Дії законодавця з криміналізації та декриміналізації певних суспільно небезпечних діянь традиційно реалізуються в Україні в межах кримінально-

⁵ Антонов А.Д. Принципы криминализации общественно-опасных деяний в уголовно-правовой науке // Вестн. МГУ: Сер. 11: Право. – 2000. – № 4. – С. 79-90; Багрий-Шахматов Л.В. Социальные проблемы уголовной ответственности и формы ее реализации. – Одесса.: АО БАХВА, 1998; Гальперин И.М. Уголовная политика и уголовное законодательство // В кн.: Основные направления борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит-ра, 1975. – С. 47-76; Дагель П.С. Условия установления уголовной наказуемости // Правоведение, 1975. – № 4. – С. 67-74; Злобин Г.А., Келина С.Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. – В кн.: Проблемы правосудия и уголовного права. – М.: Институт государства и права АН СССР, 1978. – 102-119; Келина С.Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний // В кн. Проблемы правосудия и уголовного права. – М.: Институт государства и права АН СССР. – 1978. – С. 56-59; Коган В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. – М.: Наука, 1983; Коробеев А.И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел): Учебное пособие. – Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1986; Кузнецова Н.Ф., Злобин Г.А. Социальная обусловленность уголовного законодательства и научное обеспечение нормотворчества // Сов. гос-во и право. – 1976. – № 8. – С. 76-83; Лопашенко Н.О. Уголовная политика. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 608 с.; Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація [Текст] / А.А. Митрофанов. — Одеса : Вид-во Одеськ. юрид. ін-ту НУВС, 2004. — 132 с.; Наумов А.В. Российское уголовное право: Общая часть. Курс лекций: В 2-х томах. – Т. 1 / А.В.Наумов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрид. лит., 2004. – 496 с.; Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.М. Яковлева – М.: Наука, 1982; Тарбагаев А.Н. Ответственность в уголовном праве / А.Н. Тарбагаев // Правоведение. – 1994. – № 3. – С. 102-106; Фефелов П.А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний // Сов. гос-во и право. – 1970. – № 11. – С. 101-103; Фефелов П.А. Общественная опасность преступного деяния и основание уголовной ответственности. Основные методологические проблемы. – М., 1972; Эффективность правовых норм / Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. – М.: Юрид. лит-ра, 1980 р., та ін.

правової політики держави. З цього приводу А.Ф. Зелінський слушно зауважував, що проблеми криміналізації та декриміналізації, посилення чи пом'якшення санкцій за деякі види злочинів повинні вирішуватись не в руслі політики, що постійно змінюється, а у відповідності з визнаними у цивілізованому суспільстві загальнолюдськими моральними цінностями, принципами гуманізму, справедливості, законності та милосердя⁶.

Криміналізація – це певний процес, який полягає у з'ясуванні цілей, умов, підстав та можливості встановлення кримінальної відповідальності за те або інше діяння. Її результатом, як підкреслюється в літературі, можна визнати сукупність юридичних норм кримінального права, які містять перелік злочинів та передбачених за них покарань, а також підстав та умов притягнення винних до кримінальної відповідальності та звільнення від неї⁷. Тобто, криміналізацію можна розглядати як у динаміці (в якості певного процесу), так і у статичності (як результат цього процесу)⁸. У цій роботі аналізується відповідність криміналізації забруднення або псування земель розробленим наукою кримінального права загальним підставам та умовам криміналізації. Результатом такого аналізу має стати оцінка підсумку такої криміналізації – норми про кримінальну відповідальність за забруднення або псування земель.

У свій час були сформульовані певні передумови необхідності криміналізації діяння – «критерій підвищеної суспільної небезпеки та критерій необхідних умов для реалізації принципу невідворотності покарання»⁹. У той же час була висловлена думка, що основний сенс соціальної обумовленості кримінально-правової норми міститься в розкритті способу, яким відбувається «перелив» суспільної потреби в норму кримінального права. Суспільна небезпека не вважається єдиною

⁶ Зелінський А.Ф. Кримінологія. Навчальний посібник. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 15-16.

⁷ Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.М. Яковлева – М.: Наука, 1982. – С. 197.

⁸ Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации: Монография. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1987. – С. 61.

⁹ Фефелов П.А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний // Сов гос-во и право. – 1970. – № 11. – С. 101 – 103.

передумовою криміналізації, виділялися підстави криміналізації і криміналізаційні приводи. При цьому підставами охоплювалися процеси, які здійснюються в матеріальному та духовному житті суспільства. Саме їх розвиток визначає об'єктивну необхідність у встановленні чи скасуванні кримінально-правової норми. В якості ж криміналізаційних приводів розглядаються певні одиничні явища, які привертають увагу законодавця¹⁰. Наприклад, В.В. Кузнецов до факторів, що стали рушійними при вдосконаленні КК України, відносить: міжнародно-правовий, конституційно-правовий, судовий, економічний, політичний, кримінологічний, соціально-правовий і нормативний¹¹.

У кримінально-правовій літературі можна зустріти різноманітні класифікації передумов криміналізації. Виділяються, наприклад, «критерії криміналізації», «принципи криміналізації», «підстави криміналізації», «умови криміналізації», «криміналізаційні приводи», «фактори, що зумовлюють обсяг, характер та способи криміналізації», «соціальні фактори, що зумовлюють кримінально-правову заборону» та ін. Уявляється, що немає необхідності для визначення підстав та умов криміналізації користуватися якимись іншими термінами, тому їх доцільно розглядати як такі, що існують самостійно. Зважаючи на те, що під фактором прийнято розуміти умову, рушійну силу будь-якого процесу або явища¹², то в контексті криміналізації усі її фактори можна умовно поділити на підстави та умови.

Українські словники тлумачать слово «підстава» як «те головне, на чому базується що-небудь» або «те, чим пояснюються, виправдовуються вчинки, поведінка кого-небудь»¹³. При цьому, як підкреслюється в літературі, слід

¹⁰ Злобин Г.А., Келина С.Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. – В кн.: Проблемы правосудия и уголовного права. – М.: Институт государства и права АН СССР, 1978. – С. 102-119.

¹¹ Кузнецов В.В. Сучасні фактори нормотворення у сфері кримінального права / В.В. Кузнецов // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12 (88). – С. 37-40.

¹² Великий тлумачний словник укр. мови [уклав і ред. В.Т. Бусел]. – К.: Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – С. 1526.

¹³ Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / Уклад. Яременко В.В., Сліпушко О.М. – К.: Аконіт, 1998. – Т. 3. – С. 391.

виходити з того, що підставою чогось виступає істотна ознака, згідно з якою розподіляються певні явища, поняття¹⁴.

Під «підставами криміналізації» розуміють процеси, що відбуваються в матеріальному і духовному житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей. Тобто підстави криміналізації — це те, що створює справжню потребу в кримінально-правовій новелі, внутрішню необхідність виникнення правової норми¹⁵. У свою чергу, під «умовами криміналізації» пропонується розуміти обставини, які уможливають прийняття рішення про встановлення кримінальної відповідальності за певний вид суспільно небезпечних діянь¹⁶.

Криміналізація суспільно небезпечних діянь, які виникають в суспільстві, відіграє важливу роль у протидії злочинності. Практика розвитку кримінального законодавства показує, що існує багато випадків, коли раніше не карані діяння через деякий час визнавались законодавцем караними. Причинами таких змін у законодавстві прийнято вважати: а) підвищення суспільної небезпеки певних діянь в певний час; б) нагальну потребу в усуненні прогалин чинного законодавства; в) зміни, що відбуваються в суспільстві, які тягнуть за собою необхідність охорони їх нормами кримінального права.

Нагальна потреба криміналізації такого правопорушення як забруднення або псування земель, насамперед, зумовлюється наявністю наступних підстав:

- 1) висока ступінь суспільної небезпеки зазначеного діяння, оскільки воно посягає на основне національне багатство;
- 2) поширення негативного антропогенного навантаження на землі;

¹⁴ Кривоченко Л.Н. Освобождение от уголовной ответственности с применением мер общественного или административного воздействия: Уч. пособие. — Х.: Изд-во юрид. института, 1981. — С. 13.

¹⁵ Робак В.А. Обумовленість кримінально-правового захисту від створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань / В.А. Робак // Часопис Київського університету права. — 2007. — № 1. — С. 162-166.

¹⁶ Палій М.В. Підстави як група факторів криміналізації порушень у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту / М.В. Палій, Є.С. Назимко // Вісник Академії адвокатури України. — 2009. — № 3 (16). — С. 64-68.

- 3) наявність умов вчинення цього злочину, котрі неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності;
- 4) необхідність кримінально-правової гарантії охорони землі як основного національного багатства, об'єкта права власності Українського народу та конституційних прав і свобод;
- 5) необхідність забезпечення глобальної екологічної безпеки.

Першою обов'язковою підставою криміналізації є висока ступінь та характер суспільної небезпеки діяння. Це, мабуть, найголовніша з підстав криміналізації, оскільки саме нею оперує суспільна думка, визнаючи те чи інше діяння злочинним, іноді навіть раніше, ніж це зробить законодавець. У літературі доречно зазначається, що на суспільну небезпечність злочину впливають такі обставини: 1) суб'єктивна сторона діяння; 2) кваліфікуючі ознаки складу злочину; 3) ступінь реалізації злочинного наміру; 4) форма участі особи у злочині; 5) особливості місця, часу, та способу вчинення злочину тощо¹⁷. До цього переліку треба додати ще й важливість об'єкта кримінально-правової охорони. Достатньо звернути увагу на те, що Конституцією України (ст. 14) земля визнається основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави. Окрім того згідно з конституційними приписами земля – приналежність українського народу. Охорона земель тісно пов'язана із екологічною безпекою всього довкілля¹⁸.

На думку М.Й. Коржанського, «соціальна обумовленість кримінально-правової заборони визначається соціальною цінністю суспільних відносин, економічними факторами та ефективністю правової охорони»¹⁹. Іноді окрім суспільної небезпеки діяння виділяють також інші обставини, які породжують необхідність в регулюванні кримінально-правовими заходами, наприклад, об'єктивні закономірності життя суспільства; соціальні наслідки

¹⁷ Становский М.Н. Назначение наказания. – СПб., 1999. – С.154-155.

¹⁸ Вівчаренко О.А. Правова охорона земель України: Автореф. дис. ... доктора юридичних наук: спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / О.А. Вівчаренко. – Київ, 2013. – С. 5.

¹⁹ Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – С. 171.

покарання; матеріальні ресурси, які необхідні для реалізації кримінально-правової заборони та деякі інші²⁰.

Певна оцінка суспільної небезпеки злочинного діяння здійснюється в двох аспектах: законодавчому та правозастосовному²¹. Законодавча оцінка суспільної небезпеки проявляється тоді, коли законодавець криміналізує якесь конкретне суспільно небезпечне діяння, а правозастосовна оцінка суспільної небезпеки здійснюється правозастосовцем у процесі розгляду конкретної кримінальної справи. У свою чергу, колективна суспільна правосвідомість, що виражена правосвідомістю законодавця, через призму права оцінює діяння з точки зору їх корисності або шкідливості та небезпеки спричинення шкоди, в залежності від чого схвалює одні і забороняє інші діяння²².

Як іноді слушно зазначається в науковій літературі, суспільна небезпечність діяння визначається важливістю, цінністю об'єкта злочинного посягання²³. Земля вважається одним з головних елементів довкілля і основним національним багатством держави, яке перебуває під особливою охороною держави (ст. 14 Конституції України). Дане положення виступає належною базою для забезпечення правової охорони земель як об'єкта природи, об'єкта господарювання і об'єкта права власності. Цим також визначається суспільна небезпека забруднення або псування земель і необхідність кримінально-правової охорони земель від зазначених діянь.

Суспільна небезпека злочину – це багатогранне та комплексне явище. В залежності від виду конкретного злочину та умов його вчинення зазначене явище включає структурно два елементи: по-перше, характер суспільної небезпеки, а по-друге, ступінь суспільної небезпеки. Характер суспільної небезпеки забруднення або псування земель визначається тим, що цей злочин спрямований на заподіяння шкоди нормальному природному якісному стану

²⁰ Коган В.М. Соціальний механізм уголовно-правового воздействия. – М.: Наука, 1983. – С. 50-51.

²¹ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 75.

²² Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А.А. Митрофанов. – Одеса: Вид-во Одеського юридичного інституту НУВС, 2004. – С. 65.

²³ Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів. – Х.: Вид. НацУВС, 2001. – С. 50.

землі як необхідній умові екологічної безпеки. Погіршення якісного стану земель, наприклад, сільськогосподарського призначення в кінцевому результаті може позначитись або реально позначається на здоров'ї людей та функціонуванні інших елементів довкілля.

Ступінь суспільної небезпеки забруднення або псування земель є високою. Це пов'язано з тим, що земля – продукт самої природи, вона виникла і існує незалежно від волі та свідомості людини. Руйнування, забруднення, псування чи знищення ґрунтового покриву в результаті як природних процесів, так і внаслідок неправильної господарської діяльності, тягне за собою порушення зв'язків у природі, які сформувалися протягом тривалого часу, а також знижує продуктивність ґрунтів і придатність землі для потреб суспільства. Так, на 5-й Всеєвропейській конференції міністрів навколишнього середовища «Довкілля для Європи», яка відбулася у травні 2003 року, були оприлюднені показники, які в сучасних умовах характеризують якісний стан окремих об'єктів навколишнього природного середовища в Україні, зокрема земельних ресурсів. Наприклад, у 2001 році надходження до земельних ресурсів забруднюючих речовин склало 45928 тис. т, а надходження забруднюючих речовин у розрахунку на душу населення – 944 кг. Протягом наступних років цей показник зростає та постійно зростає й до сьогодні.

За своєю територією Україна є найбільшою країною Європи, а за якісним складом ґрунтів та біопродуктивністю угідь – однією з найбагатших держав світу. Висока природна продуктивність визначає провідну роль земельного фонду як одного з найважливіших видів ресурсів розвитку та найціннішої частини національного багатства. Зазначені обставини суттєво актуалізують проблему кримінально-правової охорони земель від забруднення або псування як негативного та екологічно небезпечного явища, яке потребує відповідної правової оцінки.

У кримінально-правовій науці прийнято вважати, що суспільна небезпека діяння вказує на той вихідний пункт руху пізнання, від якого воно

повинно відштовхуватися під час дослідження питань обґрунтованості криміналізації діяння. Ті або інші діяння забороняються кримінальним законом насамперед тому, що вони є суспільно небезпечними, а не навпаки – стають суспільно небезпечними лише тому, що забороняються. Критерієм відмежування злочинів від правопорушень виступає ступінь суспільної небезпеки. Для того, щоб криміналізувати діяння, необхідно визначити, що ступінь його суспільної небезпеки настільки висока, що воно не може розглядатись як проступок, а повинно тягнути за собою застосування кримінально-правових заходів²⁴.

За своїми негативними наслідками правопорушення у сфері використання та охорони земель в літературі іноді умовно поділяють на: малозначні та суспільно небезпечні²⁵. При вчиненні малозначних – суспільно шкідливих земельних правопорушень настає адміністративно-правова відповідальність, а вчинення суспільно небезпечних земельних правопорушень тягне за собою кримінальну відповідальність. Так, одні й ті ж самі земельні правопорушення в залежності від часу, етапу розвитку суспільства та інших чинників можуть становити більшу чи меншу суспільну небезпеку або і зовсім її втрачати. Тому із врахуванням суспільної небезпеки конкретні земельні правопорушення законодавець відносить до адміністративних проступків або злочинів.

Під ступенем суспільної небезпеки в кримінальному праві прийнято вважати кількісну сторону матеріальної ознаки злочину, яка залежить головним чином від розміру шкоди, що завдається чи може бути завдана злочинним посяганням об'єкту кримінально-правової охорони, а також від способу злочинного посягання, характеру та форми вини, мотиву і мети. Ступінь суспільної небезпечності характеризується як оціночне поняття, адже уявлення стосовно певних обставин можуть змінюватися під впливом цілої групи факторів, серед яких слід виділити рівень розвитку державності,

²⁴ Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации: Монография. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1987. – С. 70.

²⁵ Хом'яченко С. Поняття і види земельних правопорушень // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000 р. – № 8. – С. 65.

перебудову і реформування економіки, екологічні і демографічні зміни і навіть науково-технічний прогрес. Так, надзвичайно високий рівень ерозії земель на території України і питомої ваги еродованих ґрунтів створили підстави для криміналізації злочинів, предметом яких є земля, зокрема, забруднення або псування земель (ст. 239 КК України)²⁶.

Шкода, що завдається злочинним забрудненням або псуванням земель об'єкту кримінально-правової охорони, характеризується декількома моментами. По-перше, вона завдається як фізичним, так і юридичним особам. По-друге, забруднення або псування земель характеризує та обставина, що негативні наслідки цих діянь проявляються не одразу, а через деякий час. По-третє, настання шкідливих наслідків для людини та довкілля, їх характер та розмір залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів (погодних умов, пори року, а також виду та концентрації забруднюючої речовини тощо). Шкода від негативних змін якісного стану земель в результаті забруднення або псування завдається людині, а також опосередковано об'єктам природи (наприклад, через продукти сільськогосподарського виробництва, через тваринний чи рослинний світ та ін.).

Суспільна небезпека злочинного забруднення або псування земель багато в чому залежить і від інтенсивності та способу вчинення зазначеного суспільно небезпечного діяння. Ці фактори також об'єктивно впливають на ступінь суспільної небезпеки злочину, передбаченого ст. 239 КК України. Спосіб вчинення злочину, як справедливо підкреслюють, характеризує об'єктивну небезпеку самого злочинного діяння²⁷. Він визначає інтенсивність злочинного посягання, впливаючи тим самим на тяжкість злочинних наслідків і на ступінь суспільної небезпеки злочину. Спосіб відбиває якісну своєрідність злочинного посягання та багато в чому визначає характер шкоди, яка може бути заподіяна об'єкту злочину за чинним кримінальним

²⁶ Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько [та ін.]; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – вид. 3-тє, переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2004. – С. 45-46.

²⁷ Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х., 1982. – С. 131.

законодавством України. Забруднення або псування земель буде злочинним лише за умови, коли ці наслідки виступатимуть результатом порушення спеціальних правил поводження із шкідливими матеріалами. Відповідні правила закріплюють обережне поводження із шкідливими для людини чи довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами. Якщо відповідною особою порушуються названі правила і тим самим завдається чи створюється реальна загроза завдання шкоди ґрунтовому покриву землі у вигляді її забруднення або псування, то така особа підлягає кримінальній відповідальності згідно зі ст. 239 КК України. Але для притягнення до кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель речовинами, відходами чи матеріалами необхідно встановити, що вони є шкідливими для життя, здоров'я людей чи довкілля, в іншому випадку настає лише адміністративна відповідальність (ст. 52 КУпАП).

Злочинне забруднення або псування земель характеризується суспільною небезпекою, оскільки воно посягає на екологічну безпеку суспільства, а в кінцевому підсумку шкода ним може завдаватися життю, здоров'ю людини та іншим елементам навколишнього природного середовища (рослинному, тваринному світу, водним об'єктам, атмосферному повітрю, надрам тощо)²⁸. Значна ступінь суспільної небезпеки забруднення або псування земель визначається також тим, що цей злочин заподіює чи створює реальну загрозу заподіяння шкоди не тільки названим об'єктам, але й багатьом іншим об'єктам кримінально-правової охорони: національній безпеці України, відносинам власності, нормальному порядку здійснення певної господарської діяльності, громадській безпеці тощо.

Характер та ступінь суспільної небезпеки залежить також від суб'єктивних ознак злочинного діяння. Серед науковців і на сьогодні немає єдності з приводу визначення критеріїв суспільної небезпечності. Одні вчені вважають, що сутність суспільної небезпечності злочинного діяння полягає в

²⁸ Новоселов Г.П. Без преступных последствий нет преступлений // Российская юстиция. – 2001. - № 3. – С. 56.

суб'єктивному відношенні особи до тих чи інших цінностей у суспільстві. Інші, навпаки, визнають основним показником суспільної небезпечності діяння тяжкість можливих наслідків та ймовірність їх настання. Наприклад, А.А. Митрофанов вказує, що ступінь суспільної небезпечності діяння, яке потребує заборони під загрозою кримінального покарання, залежить від наступних умов: 1) від об'єкта кримінально-правової охорони — блага, що є найбільш цінним для суспільства; 2) від інтенсивності посягання, яка визначається способом вчинення діяння; наслідками, які наступили або поставлені під загрозу настання в результаті вчинення діяння; обставинами часу і місця вчинення діяння; знаряддями його вчинення; 3) від соціального статусу осіб, що вчинили злочин, або ж від повторності вчинення особами певних діянь; 4) від характеру і форми вини особи²⁹. Наприклад, різний рівень має суспільна небезпека забруднення або псування земель, а відповідно і різний рівень юридичної відповідальності за вказані діяння, якщо вони вчиняються загальним суб'єктом або ж суб'єктом, який має певні ознаки, наприклад, службової особи. Про ступінь суспільної небезпеки діяння (це стосується і забруднення або псування земель) свідчить також ступінь вини особи, що вчиняє таке діяння. Як відомо, діяння, що вчиняються умисно, характеризуються більш високим рівнем суспільної небезпеки порівняно з такими ж діяннями, вчиненими з необережності. Законодавець при конструюванні норми, передбаченої ст. 239 КК України, не закріпив конкретної форми вини. Стосовно цього питання немає єдності і в науковій літературі³⁰. Тому вбачається доцільною постановка питання про визнання злочинним лише умисного забруднення або псування земель. Аргументація цієї пропозиції наведена нижче у відповідному розділі роботи.

Суспільна небезпека злочинного забруднення або псування земель безпосередньо пов'язана з об'єктом злочинного посягання. Від важливості останнього теж залежить характер та ступінь суспільної небезпеки цього

²⁹ Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А.А. Митрофанов. — Одеса: Вид-во Одеського юридичного інституту НУВС, 2004. — С. 66.

³⁰ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Каннон, А.С.К., 2001. — С. 639.

злочину. Об'єкт злочину, що передбачений ст. 239 КК України, та його особливості докладно буде проаналізовано у наступному розділі цієї роботи. Але вже зараз можна стверджувати, що суспільна небезпека злочинних посягань на землю, її ступінь та характер залежить від особливостей землі як елемента екологічної безпеки та об'єкта земельних правовідносин, а також від предмета цього злочину.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що суспільна небезпека забруднення або псування земель має цілком достатній рівень для здійснення криміналізації зазначеного діяння.

Сутність другої підстави криміналізації полягає у тому, що така форма антисуспільної поведінки повинна бути не випадковою та не одноразовою. В літературі іноді виділяють верхню та нижню межі криміналізації, встановлені даною підставою. Сутність нижньої межі полягає у тому, що такі діяння повинні бути відносно поширеними. Однак неможливо не враховувати існування верхньої межі, сутність якої зводиться до того, що зазначені діяння не можуть бути ні загальновикористовуваними, ні навіть занадто широко розповсюдженими³¹. Слід погодитися із думкою кримінологів, які переконані, що марно криміналізувати те, що стало масовою повсякденністю³².

Аналіз причин земельних правопорушень показує, що в сучасних умовах незмірно зростає інтенсивність використання землі і значно загострилися негативні екологічні наслідки техногенного характеру, пов'язані з досягненнями в сфері науково-технічного прогресу. Як зазначається в Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затверджених постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 року, «значна екологічна шкода земельним ресурсам завдається шляхом забруднення ґрунтів викидами промисловості (важкі метали, кислотні дощі

³¹ Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.М. Яковлева – М.: Наука, 1982. – С. 218.

³² Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / Предисл. В.Н. Кудрявцева. – М.: НОРМА, 1997. – С. 16.

та інше) і використання засобів хімізації в аграрному секторі»³³. Ситуація із забрудненням територій ускладнилась після аварії на Чорнобильській АЕС. Наслідки аварії на ЧАЕС у вигляді забруднення значних територій створюють безпосередню та опосередковану загрозу для населення, яке проживає на цих територіях. Загалом радіонуклідами забруднено 8,4 млн. га сільськогосподарських угідь, у тому числі 3,5 млн. га – риллі, 1,1 млн. га лісів у 73 адміністративних районах 12 областей. Найзабрудненішими на цей час є землі в Житомирській (1143,9 тис. га), Київській (947,9 тис. га), Рівненській (950,8 тис. га), Чернігівській (234,9 тис. га), Кіровоградській (245, 4 тис. га) областях. До радіоактивно забруднених віднесено 2293 населені пункти³⁴.

Можна зробити висновок, що злочинне забруднення або псування земель перебувають у наведених вище межах: вони мають тенденцію до поширення, не є поодинокими та випадковими і водночас їх не можна віднести до загальновикористовуваних.

Третьою обов'язковою підставою криміналізації суспільно небезпечного діяння виступає наявність таких умов вчинення злочину, які неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності. Важко не погодитись з тим, що при можливості успішно протидіяти певним протиправним, навіть суспільно небезпечним діянням не кримінально-правовими заходами, слід було б відмовитись від криміналізації цих діянь. Поява нових форм поведінки, що відхиляються від загальноприйнятих норм, ставить перед державою завдання про своєчасне попередження потенційних негативних наслідків такої поведінки. У цьому випадку арсенал законодавця містить широкий спектр юридичних можливостей. У тих випадках, коли інші заходи не можуть нейтралізувати негативний вплив девіантних форм поведінки, на допомогу приходить найбільш ефективний спосіб —

³³ Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Затверджені постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38- 39. – Ст. 248.

³⁴ Третяк А.М., Бистрякова Ю.І. Екологія землекористування: історія Чорнобильської трагедії нікого нічому не навчила // Екологічний вісник. – 2011. - № 4(68). – С. 12.

кримінально-правова заборона³⁵. Це пов'язано з тим, що кримінальна відповідальність являє собою найбільш суворий вид юридичної відповідальності, що істотно обмежує права і свободи осіб, до яких вона застосовується, а також породжує інші негативні соціальні наслідки під час її реалізації³⁶. З цього приводу в теорії кримінального права існує думка про те, що коли є можливість врегулювати протиріччя, які утворилися в суспільстві, не вдаючись до введення заходів кримінально-правового впливу, то потрібно в такому випадку обмежитися використанням норм інших галузей права.

Однак, не всі умови існування забруднення або псування земель можна усунути без застосування кримінального закону. Не слід перебільшувати значення криміналізації, вона не здатна усунути більшості умов існування злочинності, але її результат – кримінально-правова норма – ефективний засіб стримування злочинності. У зв'язку з цим слід погодитися з висновками, що криміналізуючи певне діяння, яке породжене антисуспільними поглядами, традиціями та моделями поведінки, право не тільки дає антисоціальній моделі поведінки різко негативну оцінку з боку суспільства, а й спонукає певну частину громадян утримуватись від такої поведінки та стимулює боротьбу із такою поведінкою з боку суспільства³⁷.

Суспільна думка в Україні щодо нетерпимості та неприпустимості забруднення або псування земель сформувалася досить недавно. Послідовно приходить масове усвідомлення того, що землі потребують охорони. Відповідні положення знайшли своє закріплення у статті 14 Конституції України, яка віднесла землю до основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави.

Правові проблеми охорони земель, а відповідно і юридичної відповідальності за земельні правопорушення стали привертати увагу та

³⁵ Агапов П.В. Основания и принципы криминализации организованной преступной деятельности // П.В. Агапов // Государство и право. – 2010. – № 3. – С. 55-65.

³⁶ Ефремов Р.С. К вопросу о пределах криминализации отдельных общественно опасных посягательств на бюджетные правоотношения / Ефремов Р.С. // Актуальные вопросы юриспруденции. – 2008. – № 9. – С. 18-21.

³⁷ Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации: Монография. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1987. – С. 77.

почали набувати загального характеру ще в середині XX століття. Це пов'язано із незмірним зростанням інтенсивності використання землі і загостренням негативних екологічних наслідків техногенного характеру.

В радянські часи відношення до землі було споживацьким, оскільки вона розглядалася лише як об'єкт господарювання. Із неї «викачували» всі її корисні властивості, і вона перетворювалася на пустелю. На той час держава, будучи монопольним власником землі, чітко регулювала відносини щодо використання та охорони земель як об'єкта господарювання та закріплювала положення про те, що земля може належати тільки державі. Посягання на заборони та приписи, встановлені державою щодо належності землі, визнавалися суспільно небезпечними, тобто злочинними. У зв'язку з цим норма про самовільне зайняття земельної ділянки була поміщена законодавцем у главу IX «Злочини проти порядку управління» Кримінального кодексу України (в ред. від 28.12.1960 р.).

Споживацьке ставлення як до природи в цілому, так і до окремих її елементів, виражається в екстенсивних формах природокористування у поєднанні з чинниками інтенсивного зламу усталених моральних цінностей та з ідеями «суспільства споживачів». Саме такі підходи заклали підвалини глобальної екологічної кризи, що спіткала людство в останні десятиріччя. Однією із складових такої кризи виступає забруднення або псування земель в результаті антропогенної діяльності людини. Тому виникає нагальна потреба в обмеженні негативного господарського впливу людини на землю. Одним із запобіжників вказаної ситуації можна вважати кримінально-правову заборону таких протиправних дій як забруднення, псування земель, їх засмічення та ін.

Доцільність аналізу такої підстави криміналізації, як необхідність кримінально-правової гарантії охорони конституційних прав та свобод, разом з іншими підставами криміналізації, уявляється незаперечною. По-перше, згідно зі ст. 1 КК України, правове забезпечення охорони прав та свобод громадян є одним із головних завдань кримінального законодавства України.

По-друге, така охорона належить до числа правових гарантій реального здійснення цих прав поряд з економічними, соціальними, організаційними та іншими гарантіями. По-третє, статтею 50 Конституції України закріплюється право громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля і на відшкодування шкоди, яка заподіюється порушенням цього права. Земля, як відомо, являється одним з основних елементів довкілля і від її якісного природного стану залежить безпека всього довкілля.

Забруднення або псування земель як протиправне діяння порушує право громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля, право вільного використання природних ресурсів (у тому числі і землі) та ін. У зв'язку з цим необхідність кримінально-правової охорони основних конституційних прав та свобод, яким завдається шкода злочинним забрудненням або псуванням земель, очевидна.

Остання підстава, що свідчить про доцільність криміналізації забруднення або псування земель, полягає в необхідності забезпечення глобальної екологічної безпеки. Потреба в правовому регулюванні відносин, пов'язаних із забезпеченням екологічної безпеки, зумовлена тим, що природа не визнає державних кордонів. Забруднення водних ресурсів, атмосферного повітря та пов'язане з ним забруднення земель має транскордонний характер. Тому довкілля в цілому і окремі об'єкти природи підлягають особливій охороні, в тому числі і засобами кримінально-правового характеру. Охорона довкілля на міжнародному рівні здійснюється на підставі принципів, котрі були сформульовані в Статуті ООН, у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами, схваленої 25 сесією Генеральної Асамблеї ООН:

- право людей на життя в сприятливому навколишньому природному середовищі та відповідальність за охорону і покращення навколишнього природного середовища на благо теперішньому і майбутнім поколінням;

- суверенне право держав розробляти свої природні ресурси і їх відповідальність у рамках національної юрисдикції не заподіювати шкоди навколишньому середовищу інших держав;
- міжнародна відповідальність за заподіяння шкоди природному середовищу;
- міжнародне співробітництво держав у сфері охорони довкілля на основі рівноправ'я;
- попередження забруднення навколишнього природного середовища.

Викладене свідчить про наявність міжнародно-правових зобов'язань України встановити кримінальну відповідальність за забруднення або псування земель.

Таким чином, в Україні сформувалися об'єктивні підстави, які змусили законодавця вирішувати питання про криміналізацію забруднення або псування земель. Ці підстави виявились настільки вагомими, що протидія цьому явищу без кримінально-правових заходів стала неможливою.

Для правильного застосування кримінально-правових заходів регулювання суспільного життя необхідно поряд з підставами враховувати і умови криміналізації. За наявності розглянутих вище підстав криміналізації перед законодавцем постає проблема остаточного з'ясування необхідності цього кроку та використання напрацьованих наукою механізмів якісної розробки необхідної кримінально-правової норми. Для розв'язання таких законотворчих проблем використовують класичні для кримінального права умови криміналізації, під якими справедливо розуміють ті обставини, від котрих залежать будь-які явища³⁸.

Умови криміналізації злочину звичайно поділяють на три групи: юридично-кримінологічні, соціально-економічні, соціально-психологічні.

³⁸ Кривоченко Л.Н. Освобождение от уголовной ответственности с применением мер общественного или административного воздействия: Уч. пособие. – Х.: Изд-во юрид. института, 1981. – С. 13.

Коротко розглянемо кожен з них стосовно проблеми кримінально-правової охорони земель від забруднення або псування.

Першу умову криміналізації, яка відноситься до числа юридично-кримінологічних, складає можливість впливу на суспільно небезпечні діяння за допомогою кримінально-правових заходів. Кримінально-правова політика, як зазначається в кримінально-правовій літературі, орієнтує законодавця на бажаність або необхідність відмови від встановлення кримінальної відповідальності в усіх випадках, коли покарання не здатне забезпечити досягнення поставленої перед ним мети, або якщо завдання боротьби з яким-небудь небажаним для суспільства явищем можна розв'язати без покарання, застосовуючи інші заходи державного та суспільного впливу³⁹. Криміналізацію діяння прийнято пов'язувати з відсутністю норми, яка б достатньо ефективно регулювала відповідні відносини методами інших галузей права. В Україні окрім кримінально-правової відповідальності за забруднення або псування земель встановлена також адміністративна відповідальність за аналогічні діяння (ст. 52 КУпАП). Але остання як самостійний вид юридичної відповідальності є менш суворою ніж кримінальна. Заходи адміністративного впливу не завжди зупиняють правопорушників. На думку М.О. Лапіної, віднесення правопорушення до тих чи інших видів залежить від ступеню заподіяної природі та суспільству шкоди, особи правопорушника та інших обставин справи, що впливають на рівень відповідальності⁴⁰. Адміністративна відповідальність, зокрема, не тягне за собою такого юридичного факту, як судимість. Вона настає за забруднення лише земель сільськогосподарського призначення. Заходи ж адміністративного впливу не завжди зупиняють правопорушників. Сучасна практика свідчить, що посадовим особам підприємств – потенціальних забруднювачів земель іноді більш економічно вигідно сплатити адміністративний штраф за забруднення земель відходами виробництва, ніж

³⁹ Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. – Л., 1986. – С. 76.

⁴⁰ Лапина М.А. Юридическая ответственность за экологические правонарушения / М.А. Лапина. – М.: Изд-во «Экзамен», 2003. – С. 15.

здійснювати їх утилізацію. Ефективними тут могли б бути лише кримінально-правові норми.

У даному випадку поставлена перед кримінальним законодавством мета стримування росту кількості зазначених діянь буде досягтися завдяки розглянутому вище впливу на їх суб'єктивні фактори. Таким чином, можливість впливу на суспільно небезпечні діяння, які виражаються в забрудненні або псуванні земель за допомогою кримінально-правових заходів не викликає сумніву.

Наступною умовою криміналізації суспільно небезпечного діяння виступає процесуальна здійсненність переслідування. Її сутність полягає в тому, що кримінально-правова норма буде практично функціональною і достатньо ефективною лише тоді, коли існує реальна можливість доведення всіх ознак складу злочину. Як справедливо зазначають вчені-криміналісти, будь-яка ознака складу злочину повинна бути сформульована таким чином, щоб факт її існування в більшості випадків міг бути виявленим та доведеним: а) із достатнім ступенем достовірності; б) процесуально допустимими діями; в) без шкоди для моралі та соціально позитивних міжособових зв'язків людей⁴¹.

Як правило, встановлення факту існування і доведення злочинного забруднення або псування земель взагалі не викликає труднощів. Але існують деякі проблеми з цього приводу. Так, ч. 1 ст. 239 КК України сформульована як делікт поставлення в небезпеку (подібні злочини в науці кримінального права називають «деліктами небезпеки»⁴²). Злочин вважається повністю вчиненим з моменту, коли створюється реальна загроза заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей або іншим об'єктам природи. Якщо факт вчинення суспільно небезпечного діяння, пов'язаного із порушенням відповідних правил поведінки із шкідливими для людей або довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами, що спричинило забруднення

⁴¹ Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.М. Яковлева – М.: Наука, 1982. – С. 232.

⁴² Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 123.

або псування певної земельної ділянки, можна доказати, то створення такої загрози як вид суспільно небезпечних наслідків іноді важко доказувати. Одним із засобів вирішення цієї проблеми може бути висновок судово-екологічної експертизи, яку доцільно призначати за вказаною категорією справ, адже слідчий зобов'язаний використовувати всі наявні та дозволені законом методи та засоби для того, щоб досягти процесуальної мети.

Потерпілими від злочину, передбаченого ст. 239 КК України, можуть виступати як землевласники і землекористувачі, так і всі інші особи, життю і здоров'ю яких безпосередньо завдається шкода забрудненням або псуванням земель. При дотриманні прав потерпілих осіб, як під час попереднього слідства, так і судового розгляду, цілком можлива криміналізація без шкоди для моралі та соціально корисних міжособових зв'язків людей. Викладене свідчить про цілком реальну процесуальну здійсненність переслідування за забруднення або псування земель.

Важливе значення серед умов першої групи має умова домірності санкції та економії репресії. Дотримання цієї умови забезпечує в кінцевому рахунку виконання цілей покарання, що закріплені в ст. 50 КК України. Їх можна досягти лише за умови справедливості та невідворотності покарання. Санкції відіграють істотну роль у забезпеченні справедливості покарання. Адже суд під час призначення покарання обмежений рамками передбаченої кримінально-правовою нормою санкції та не має права виходити за ці рамки в бік посилення покарання. Таким чином, для призначення покарання, його індивідуалізації має значення, як іноді зазначається, не лише перелік покарань та їх види, а й конструкція санкції. Поширена в науці позиція визнання за санкцією функції універсальної оцінки суспільної небезпеки злочину знайшла своє відображення у ст. 12 КК України, згідно з якою класифікація злочинів за ступенем тяжкості проводиться саме відповідно до розмірів санкцій. Хоч сучасні науковці і вказують на певні огріхи цієї

класифікації, але внесені ними пропозиції щодо її вдосконалення заслуговують на увагу⁴³.

Санкцією ст. 239 КК України передбачається в принципі адекватне покарання за забруднення або псування земель. Так, за частиною першою цієї статті передбачається альтернативне покарання у виді штрафу до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років, а за частиною другою – покарання у виді обмеження волі на строк від 2 до 5 років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого. Отже, постає питання щодо відповідності санкцій за злочинне забруднення або псування земель його суспільній небезпеці. Такої відповідності, як зазначається в літературі, можна досягти шляхом оптимального вибору структури, змісту та виду кримінально-правової санкції⁴⁴.

При аналізі суспільної небезпеки злочину, передбаченого ст. 239 КК України, вказувалося на її достатньо значний ступінь суспільної небезпеки. Підкреслювалося, що має місце особлива небезпека для суспільства за наявності кваліфікуючих обставин, якими виступає забруднення або псування земель, що спричинило загибель людей, їх масове захворювання або настання інших тяжких наслідків. Спеціальної шкали для встановлення санкцій, адекватних суспільній небезпеці, наука поки що не розробила. Тому для перевірки правильності закріплення виду та розміру покарання доцільно проаналізувати законодавство інших країн з цього приводу та врахувати соціально-економічні умови у нашій країні. Оскільки має місце реально діюча, а не майбутня норма, цілком справедливою видається висловлена

⁴³ Музика А.А., Горбата О.І. Про класифікацію злочинів // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. / Редкол.: В.М. Синьов (голов. ред.) та ін. – К: КІВС, «МП Леся», 2002. – С. 42-49.

⁴⁴ Козаченко И.Я. Санкции за преступления против жизни и здоровья: обусловленность, структура, функции, виды. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1987. – С. 183.

П.П. Осиповим пропозиція розглядати покарання у його «реальному бутті», тобто відповідно до судової практики⁴⁵.

Через те, що на сьогодні в Україні фактично відсутня правозастосовна практика за справами, пов'язаними із злочинним забрудненням або псуванням земель, виникають певні труднощі при аналізі застосування кримінально-правових санкцій. Це можна пояснити тим, що охорона землі як одного з елементів навколишнього природного середовища кримінально-правовими заходами є відносною новелою Особливої частини КК України, яка знайшла своє закріплення в ст. 239 КК України. У зв'язку з цим й відсутня судова практика застосування вказаної норми. Тому буде доцільним проаналізувати санкції, які передбачаються за подібні злочини в кримінальних кодексах деяких сусідніх країн. Адже кримінальне законодавство пострадянських держав побудоване на однакових принципах. Порівняльну характеристику санкцій за забруднення або псування земель згідно з кримінальним законодавством деяких іноземних держав приведено у таблиці:

Назва країни, Кримінальний кодекс якої порівнюється	Стаття КК	Санкція за частиною 1 статті	Санкція за частиною 2 статті	Санкція за частиною 3 статті
Республіка Білорусь	Ст. 269	Штраф, або арешт на строк до 3 місяців, або обмеження волі на строк до 2 років, або позбавлення волі на той самий строк	Обмеження волі на строк до 5 років або позбавлення волі на той самий строк	

⁴⁵ Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты). – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1976. – С. 70.

Республіка Казахстан	Ст. 285	Штраф у розмірі від 200 до 500 місячних розрахункових показників або в розмірі заробітної плати, або іншого прибутку засудженого за період від 2 до 5 місяців, або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або виправні роботи на строк до 2 років	Обмеження волі на строк до 3 років або позбавлення волі на той самий строк	Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років
Республіка Молдова	Ст. 227	Штраф у розмірі від 200 до 500 умовних одиниць або позбавлення волі на строк до 2 років, а юридична особа карається штрафом у розмірі від 1000 до 3000 умовних одиниць з позбавленням права займатися певною діяльністю	Штраф у розмірі від 300 до 800 умовних одиниць або позбавленням волі на строк до 5 років, а юридична особа карається штрафом у розмірі від 3000 до 6000 умовних одиниць з позбавленням права займатися певною діяльністю чи з ліквідацією юридичної особи	

Російська Федерація	Ст. 254	Штраф у розмірі до 200 тис. руб., або у розмірі заробітної плати, або іншого прибутку засудженого за період до 18 місяців, або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або виправні роботи на строк до 2 років	Обмеження волі на строк до 3 років або позбавлення волі на той самий строк	Позбавлення волі на строк до 5 років
Республіка Узбекистан	Ст. 196	Штраф від 50 до 100 мінімальних розмірів заробітної плати або позбавлення певного права до 5 років, або виправні роботи до 3 років, або позбавлення волі до 3 років	Арешт від 3 до 6 місяців або позбавлення волі від 3 до 5 років із позбавленням відповідного права	
Україна	Ст. 239	Штраф до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років	Обмеження волі на строк від 2 до 5 років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого	

Наведені у таблиці дані свідчать про відносну схожість санкцій за злочинні посягання на нормальний якісний стан земель в кримінальних кодексах різних країн. Поряд з цим, слід відзначити деякі особливості. Наприклад, різняться кількості та види покарань, які передбачаються у кваліфікованому складі вказаних злочинів, від штрафу до позбавлення волі на певний строк. Це можна пояснити тим, що деякі статті, присвячені відповідальності за забруднення або псування земель, містять лише дві частини (КК Республіки Білорусь, КК Республіки Узбекистан). Аналогічний підхід має місце в конструюванні відповідної кримінально-правової норми і в КК України – ст. 239 КК України складається лише з двох частин.

Особливий підхід до визначення санкції за посягання на чистоту ґрунтів ми бачимо у Кримінальному кодексі Республіки Молдова. Це пов'язано із тим, що в ньому закріплено положення про можливість притягнення до кримінальної відповідальності та покарання юридичних осіб, чого не існує у вищенаведених кримінальних законах.

Необхідно зауважити, що у зазначених кодексах у якості основного покарання називається штраф та обмеження волі, яке в середньому складає від 2 до 5 років. В особливо кваліфікованих складах передбачене таке покарання як позбавлення волі, строк якого в середньому має межі від 1 до 5 років. З викладеного випливає, що санкції за злочинне забруднення або псування земель в Кримінальному кодексі України можна охарактеризувати як достатньо оптимальні, хоча існування правових резервів дозволяє здійснювати їх вдосконалення.

Наступною групою умов криміналізації вважаються соціально-економічні умови, першою з яких традиційно називають суттєву матеріальну та моральну шкоду, яку спричиняє суспільно небезпечне діяння.

Криміналізації підлягають тільки ті діяння, які спричиняють або можуть спричинити достатньо велику матеріальну або моральну шкоду суспільству. Вихідними положеннями для визначення сутності та характеру шкоди, яка спричиняється злочинним забрудненням або псуванням земель, насамперед,

слід вважати відповідні норми Конституції України. Зокрема, стаття 3 Основного закону закріплює, що людина, її життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Згідно ж зі ст. 50, кожен має право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, а також на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Шкода, яка завдається злочинним забрудненням або псуванням земель, окрім екологічного може мати й матеріальний характер. Це пов'язано з тим, що земля як економічна категорія виступає загальним засобом праці і основним засобом виробництва у сільському і лісовому господарстві. Вона виконує роль просторово-операційного базису для розміщення об'єктів суспільного господарства і є основою для формування системи розселення в державі шляхом утворення сільських та міських поселень. Земля, будучи матеріальною основою державного суверенітету та національної безпеки України, завжди розташовується в межах території держави.

Специфіка землі полягає і в тому, що цивільним законодавством вона визнана нерухомістю, що обумовлюється можливістю участі земельних ділянок у цивільному товарообігу. Земля не має споживчої вартості, хоча і є найважливішою цінністю народу України. Вона задовольняє різноманітні потреби як всього суспільства в цілому, так і окремих його суб'єктів. У результаті ж забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, завдається шкода і як економічній категорії. Погіршуючи якісні характеристики земель винний тим самим знижує її цінність.

Природне, екологічне і економічне різноманіття властивостей та функцій, які притаманні землям, потребує особливого підходу до них як об'єкта кримінально-правової охорони.

Земля, як вже зазначалося, виступає обов'язковою умовою та основою господарської діяльності людини. Економічна функція землі пов'язана з визнанням її об'єктом господарювання. Від якісного стану землі залежить

не тільки її ціна, а й майбутні прибутки власника земельної ділянки чи землекористувача. Тому кримінально-правова охорона земель від суспільно небезпечних діянь, що погіршують їх якісні характеристики, виступає одним із чинників, що підвищує вартість землі на ринку земельної нерухомості.

Як основне національне багатство земля включає всі категорії земель, що знаходяться в межах території України. Вони в однаковій мірі підлягають кримінально-правовій охороні незалежно від цільового призначення та притаманного ним правового режиму. Законодавець визначив, що кримінальній відповідальності за ст. 239 КК України підлягають винні особи, які спричинили забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для людини або довкілля, якщо це спричинило створення небезпеки чи настання реальних тяжких наслідків для людей або довкілля. Він, на жаль, не виділяє якусь конкретну категорію земель як найбільш цінну. Це видається не зовсім правильним.

Землі в межах України є неоднорідними за своєю якістю, природними, біологічними, хімічними та іншими показниками. Крім того, окремі категорії земель характеризуються певними особливостями і можуть використовуватися з різною метою. Одні використовуються як засіб виробництва в сільському і лісовому господарстві, інші – як територіальна просторова база для розміщення різних об'єктів, або ж як охоронні зони та ін. (ст.ст. 22, 38, 112 Земельного кодексу України) (далі – ЗК України). Зазначені обставини необхідно враховувати при встановленні кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель. Найбільшу цінність, як відомо, мають землі сільськогосподарського призначення. Це зумовлено наступними факторами. По-перше, Україна як велика аграрна держава має еталон на найцінніші у світі ґрунти. По-друге, з 60,3 млн. га усіх земель землі сільськогосподарського призначення в Україні складають майже 70%. По-третє, вони є основним і незамінним засобом виробництва сільськогосподарської продукції, а отже базою продовольчої безпеки держави. По-четверте, вони не тільки виступають загальною умовою та

предметом сільськогосподарської праці, а й виконують роль бази для проведення земельної, а також аграрної реформи.

Характеризуючи землі сільськогосподарського призначення як найбільш цінну категорію земель України, слід звернути увагу ще на одну обставину. Специфічною складовою цих земель виступають ґрунти, які ЗК України виділив в окремий і особливий об'єкт охорони (ст. 168 ЗК України). Термін «ґрунти» означає поверхневий шар земель, який характеризується певною якістю та вмістом гумусу – комплексу специфічних органічних речовин, які зумовлюють їх природну властивість родючості. Таким чином, землі сільськогосподарського призначення, будучи унікальним природним ресурсом, основою економічного розвитку держави та матеріального добробуту народу України, підпорядковані принципу раціональності їх використання та охорони.

Тому кримінально-правова охорона від злочинного забруднення або псування земель саме цієї категорії земель України повинна займати домінуюче положення. Завдання шкоди саме цим землям в результаті їх забруднення або псування викликає серйозні негативні наслідки для всього суспільства.

Земля – категорія еколого-економічна. Її природне походження та функціонування відбувається за об'єктивними законами природи, які не можуть змінюватися лише за бажанням людини. Земля, будучи самостійним природним об'єктом, входить до структури єдиної цілісної екологічної системи. Від її якісного стану залежить, по-перше, стан всього довкілля, по-друге, життя та здоров'я як окремої людини, так і всього суспільства в цілому.

Викладене свідчить, що забруднення або псування земель – злочин, яким завдається значна матеріальна шкода, як окремим особам, так і державі та іншим суб'єктам земельних правовідносин, які виникають з приводу їх використання та охорони.

Черговою соціально-економічною умовою криміналізації вважається перевага позитивних наслідків криміналізації забруднення або псування земель над негативними.

Як справедливо зазначалося в літературі, встановлення кримінальної карності діяння можливо тоді і лише тоді, коли є переконання, що позитивні соціальні наслідки застосування кримінального права суттєво перебільшуватимуть неминучі негативні наслідки криміналізації⁴⁶.

Справді, особи, які вчинюють суспільно-небезпечні дії, пов'язані із забрудненням або псуванням земель, після засудження отримують клеймо «злочинець», втрачаються або зменшуються їх соціальні зв'язки у суспільстві. Та чи є ці зв'язки соціально корисними? Мабуть, ні. Людина яка вчинила діяння, котре становить підвищену суспільну небезпеку, повинна бути обмежена у соціальних зв'язках та ізольована від суспільства з метою її виправлення. Що ж стосується зниження професійної кваліфікації засуджених та виключення певної кількості працівників з різних галузей господарства, то в період зростання безробіття та масової втрати людьми можливості працювати за спеціальністю ці негативні наслідки для злочинців у суспільстві навряд чи будуть суттєвими. Додаткові витрати на ресоціалізацію засуджених не сягатимуть великих розмірів, оскільки відносна поширеність таких діянь у суспільстві не має значної питомої ваги.

Поряд з цим необхідно підкреслити існування позитивних наслідків криміналізації, які, насамперед, полягають в усуненні прогалин у законодавстві та можливості організації боротьби з цим явищем за допомогою кримінально-правових засобів.

Ще однією соціально-економічною умовою криміналізації забруднення або псування земель виступає наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони. Названа умова включає в себе оцінку витрат на розслідування і судовий розгляд справ, приведення у виконання покарань.

⁴⁶ Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.М. Яковлева – М.: Наука, 1982. – С. 220.

Сюди ж входить аналіз штату працівників правоохоронних та виконавчих органів, обсягу навантаження на кожного з них⁴⁷. Як вже наголошувалось, додаткові витрати на ресоціалізацію осіб, засуджених за злочинне забруднення або псування земель, будуть незначними завдяки невеликій кількості таких осіб.

Що стосується створення у структурі МВС окремих підрозділів із боротьби з цими злочинами, то необхідно зауважити, що певна їх кількість уже існує – підрозділи екологічної міліції. Вони фінансуються за рахунок місцевих бюджетів. Звісно, без певних фінансових проблем не обходиться, але практика доводить можливість матеріального забезпечення функціонування цих підрозділів. Необхідно зауважити, що набагато більші витрати держава повинна понести у процесі нейтралізації причин та умов, які породжують забруднення або псування земель. Незважаючи на скрутну економічну ситуацію в країні, уявляється необхідною розробка відповідних державних програм з приводу забезпечення охорони земель як основного національного багатства. Отже, матеріальні ресурси для реалізації кримінально-правової заборони забруднення або псування земель в Україні все ж таки реально існують. Це дозволяє стверджувати про обґрунтованість встановлення кримінальної відповідальності за такі діяння.

Третю групу умов криміналізації утворюють соціально-психологічні.

Перша з них полягає у достатньому рівні суспільної правосвідомості та психології. Кримінально-правова заборона буде виправданою лише тоді, коли суспільною психологією та правосвідомістю той чи інший різновид неправомірної поведінки сприймається як такий, що потребує кримінального покарання. Якщо в сучасних умовах такі злочини, скажімо, як вбивство або грабіж, суспільна думка одностайно сприймає в якості діянь, що потребують кримінального покарання, то, наприклад, дії щодо ухилення від повернення валютної виручки із-за кордону оцінюються інакше. Доки законодавець

⁴⁷ Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А.А. Митрофанов. – Одеса: Вид-во Одеського юридичного інституту НУВС, 2004. – С 74.

суттєво не зменшить свій тиск на підприємців суспільна думка не буде сприймати зазначені дії як злочин.

У багатьох випадках чинне кримінальне законодавство завдяки ціннісно-орієнтаційній та оціночній функції формує вплив на суспільну правосвідомість. В той же час, як підкреслюється в літературі, і сама суспільна правосвідомість часто виступає стимулом до встановлення кримінально-правової заборони⁴⁸. Суспільна думка визнає те чи інше діяння злочинним, іноді навіть раніше, ніж це зробить законодавець⁴⁹. У зв'язку з цим, його завдання – правильно оцінити умови життя суспільства на даному етапі і прийняти рішення про віднесення діяння до числа злочинних⁵⁰. Так трапилось із забрудненням або псуванням земель. Спочатку суспільна думка сформувала своє негативне ставлення до дій, пов'язаних із забрудненням або псуванням земель. Вони засуджувалися у засобах масової інформації, обговорювалися на семінарах, конференціях, зустрічах на міжнародному рівні. Це і стало стимулом для включення у чинний КК України кримінально-правової норми, якою встановлено відповідальність за вказані протиправні діяння. Тим самим тепер законодавство втілює негативну оцінку зазначених дій у суспільну думку. У нашому випадку можна констатувати збіг загальнолюдського уявлення про справедливість із кримінально-правовою заборонаю забруднення або псування земель. Таким чином, на сучасному рівні суспільної правосвідомості та психології кримінально-правова заборона забруднення або псування земель є не тільки обґрунтованою, але й соціально необхідною.

Другою умовою криміналізації останньої групи вважається наявність історичних традицій. У зв'язку з цим слід зазначити, що становлення

⁴⁸ Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации : монография / А.И. Коробеев. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1987. – С. 84.

⁴⁹ Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Шульга Андрій Михайлович. – Х., 2004. – С. 16.

⁵⁰ Робак В.А. Обумовленість кримінально-правового захисту від створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань / В.А. Робак // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 1. – С. 162-166.

кримінально-правової заборони злочинних посягань на землю має свою давню історію.

На всіх щаблях еволюційного розвитку суспільства земля була основним джерелом існування людини і завжди виступала предметом жорстокої боротьби між людьми. Всі війни в минулі часи відбувалися з приводу заволодіння землею. Первісні капітали, як правило, накопичувалися виключно завдяки землі.

Держава завжди намагалася забезпечити належну правову охорону землі та прав на неї. Самостійне закріплення отримала, наприклад, недоторканість права власності на землю. Пізніше правовими приписами закріпила відповідальність за порушення правил користування землею, прав землекористувачів та ін. За допомогою таких норм держава прагнула стабілізувати існуючий земельний лад та забезпечити відповідний правопорядок. У даному випадку йдеться про регламентацію відносин щодо належності на використання землі.

На всіх етапах історичного розвитку суспільства земля розглядалася переважно як економічна категорія. Націоналізація землі в радянські часи означала, що єдиним її власником визнавалася сама радянська держава.

У всі періоди історичного розвитку держави і права земля охоронялася лише як об'єкт власності та об'єкт господарювання. Про це свідчать різноманітні джерела⁵¹. Такий підхід до землі обумовлювався тим, що рівень соціально-економічних відносин на той час не складав загрози для неї як об'єкта природи. Проблема охорони землі від псування, забруднення чи іншого погіршення її якісного стану саме кримінально-правовими заходами формувалася протягом тривалого часу. В сучасних умовах це пов'язано із значним антропогенним навантаженням на землю, яке в багатьох випадках

⁵¹ Булгаков М.Б., Ямбулганов А.А. Природоохранительные акты: от «Русской Правды» до Петровского времени // Гос. и право. – 1996. – № 8. – С. 137-145; Декрет II Всероссийского съезда советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов от 26 октября 1917 года «Про землю» // СУ РСФСР. – 1917. – № 1. – Ст. 3; Історія держави і права України. Частина 1 / За ред. А.Й. Рогожина. – Харків: «Основа», 1993. – С. 80; Памятники Русского права: Выпуск 2. – М., 1953. – С. 232-239; Российское законодательство X – XX вв.: В 6 т. – Т. 2. – М., 1984. – С. 184; Российское законодательство X – XX вв.: В 6 т. – Т. 3. – М., 1984. – С. 315-316; Титов Ю.П. Хрестоматия по истории государства и права России. – М., 1997. – С. 19.

має суспільно небезпечний характер. Із встановленням кримінальної відповідальності за суспільно небезпечне погіршення якісного стану земель на перше місце виходять їх екологічні властивості. Але лише законодавче закріплення кримінально-правової заборони не означає кінцевого вирішення проблеми правової охорони земель від негативного становлення до неї.

Слід зазначити, що чинним кримінальним законодавством України змінено пріоритети щодо кримінально-правової охорони земель у порівнянні з попереднім КК України. Так, наприклад, злочини, в результаті вчинення яких страждає природа, законодавцем згруповані і включені до одного розділу «Злочини проти довкілля». В ньому знайшли своє закріплення і приписи, які регламентують охорону земель як об'єкта довкілля: забруднення або псування земель (ст. 239 КК України); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України); незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України) та безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України). Особливе місце займає злочин, що передбачений ст. 197-1 КК України – «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво». Цей злочин поміщений законодавцем у Розділ VI «Злочини проти власності».

Хоч раніше чинне кримінальне законодавство України не передбачало кримінальної відповідальності за правопорушення, пов'язані із погіршенням якісного стану земель, але це не означало, що юридичної відповідальності за такі діяння взагалі не існувало. Наприклад, адміністративне законодавство передбачало і передбачає відповідальність за псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх хімічними та радіоактивними речовинами (ст. 52 КУпАП).

Чинний КК України приймався на основі глибокого наукового вивчення об'єктивних закономірностей суспільного життя, соціально-економічних і політичних змін, що сталися за роки незалежності в Україні, аналізу практики застосування кримінально-правових норм та їх ефективності.

Включаючи до нового КК України норму про забруднення або псування земель, законодавець виходив з того, що вказані земельні правопорушення набули значного поширення, їх питома вага значно зростає.

Таким чином, необхідність в охороні земель від забруднення, псування та іншого погіршення їх якісного стану заходами кримінального права історично виникла та набувала актуальності. Розвиток суспільства, науково-технічний прогрес, створення нових технологій, які поліпшують умови життя людини, певною мірою негативно впливає на довкілля. У зв'язку з цим встановлення кримінальної відповідальності за забруднення або псування окремих об'єктів природи в тому числі і земель має відігравати насамперед роль їх «охоронця», а також превентивну роль для членів суспільства, які можуть вчинити такий злочин. Тобто, в суспільстві виникла необхідність встановлення кримінально-правової заборони зазначених діянь. Така ситуація свідчить, що для криміналізації діянь, пов'язаних із забрудненням або псуванням земель, немає жодних, пов'язаних з історичними традиціями, перешкод.

Аналіз підстав та умов криміналізації забруднення або псування земель дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, у законодавця дійсно були всі підстави для криміналізації забруднення або псування земель. Це явище має достатні для криміналізації характер та ступінь суспільної небезпеки. Воно носить явно не випадковий та не одноразовий характер. В нашій країні об'єктивно сформувалися умови існування цього діяння, котрі неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності. Україна має міжнародні зобов'язання з приводу забезпечення належної охорони не тільки технічними, а й правовими заходами. Враховуючи наведені обставини, а також той факт, що забруднення або псування земель так чи інакше порушує конституційні права та свободи громадян України, криміналізація цього явища виступила закономірним, соціально-обумовленим та своєчасним кроком. По-друге, аналіз умов криміналізації забруднення або псування земель показав, що більшості з них вона відповідає. Зокрема, можливість

впливу на осіб, що вчиняють дії, які пов'язані із забрудненням або псуванням земель, за допомогою кримінально-правових заходів дійсно існує. Ці заходи поєднуються із загально-соціальними заходами та забезпечують комплексну протидію забрудненню або псуванню земель. Розмір матеріальної та моральної шкоди, що спричиняється цим злочином суспільству, є значним. Позитивні наслідки криміналізації забруднення або псування земель однозначно переважають негативні. Матеріальні ресурси для реалізації кримінально-правової заборони вже сформовані та не є занадто великими. Історичні традиції та суспільна правосвідомість не протистоять криміналізації забруднення або псування земель, а, навпаки, її підтримують. Поряд з цим така умова криміналізації як домірність санкції та економія репресії при встановленні кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель показує, що санкція за цей злочин є в цілому оптимальною, хоч ресурси її вдосконалення все ж таки існують. Аналіз порівняння санкцій ст. 239 КК України із санкціями подібних статей кримінального законодавства інших країн свідчить про необхідність перегляду видів та розмірів санкцій в українській нормі. Цілком реальною хоч і дещо проблемною є процесуальна здійсненність переслідування осіб, винних у вчиненні злочинного забруднення або псування земель. Наявність певних перешкод у процесуальній діяльності, між іншим, найчастіше пов'язана із недосконалістю ст. 239 КК України.

Оскільки в Україні, як і в інших країнах романо-германської правової системи, пріоритетним джерелом права виступає закон, а не судовий прецедент, то дії щодо остаточного закріплення кримінально-правової норми здійснюються винятково законодавцем. Тому позбавлятися від виявлених невідповідностей слід не «корегуванням» правових норм з боку їх виконавців, а, як слушно підкреслюється, шляхом внесення до законодавства змін відповідними законодавчими органами держави⁵². Саме таке розуміння

⁵² Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации: Монография. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1987. – С. 61.

особливостей криміналізації дає підстави для подальшого вирішення проблеми встановлення кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель та внесення пропозицій щодо вдосконалення вже існуючої ст. 239 КК України.

Кримінальна відповідальність сама по собі «мертва» матерія. Для того, щоб вона почала працювати, її потрібно «оживити». Це досягається реалізацією кримінальної відповідальності. Теорією кримінального права виділяється три форми її реалізації: 1) призначення і реальне відбування призначеного покарання; 2) звільнення від покарання і 3) звільнення від відбування призначеного покарання.

1.2. Форми реалізації кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель

Дослідивши соціальну обумовленість криміналізації діяння, передбаченого ст. 239 КК України, коротко розглянемо можливі форми реалізації кримінальної відповідальності за його вчинення. На початку потрібно зауважити, що кримінальна відповідальність як правове явище характерне лише для кримінального права. Вона має свої форми «життя» в об'єктивній дійсності, які мають назву «форми реалізації кримінальної відповідальності»⁵³. Перша форма реалізації кримінальної відповідальності – це призначення покарання та його реальне відбування. Друга – звільнення від покарання і третя – звільнення від відбування вже призначеного покарання.

Покарання за забруднення або псування земель, як перша форма реалізації кримінальної відповідальності, пов'язана із призначенням покарання і його подальшим відбуванням, яке диференційоване за ступенем суспільної небезпеки злочинного посягання. Основною ознакою зазначеної форми є покарання. За некваліфіковане забруднення або псування земель воно передбачене у вигляді штрафу або позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю. За ті ж дії, вчинені за обтяжуючих обставин, передбачених ч. 2 ст. 239 КК України, встановлено покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі з позбавленням права займати певні посади чи займатися певною діяльністю.

Робити висновки щодо домірності конкретних санкцій взагалі дуже важко, адже теорія санкцій у вітчизняній доктрині кримінального права поки що не достатньо розроблена. Не існує її у закінченому вигляді і в доктринах інших держав.

Стосовно злочину, передбаченого ст. 239 КК України, ситуація ускладнюється ще й відсутністю достатньої судової практики справ цієї

⁵³ Багрий-Шахматов Л.В. Социальные проблемы уголовной ответственности и формы ее реализации. – Одесса.: АО БАХВА, 1998. – С. 9.

категорії. Складається враження, що в умовах тотального «хижацького» ставлення до землі, правоохоронній та судовій системі ніби невідомо про існування заборони, сформульованої у цій статті КК. Саме через це однією з цілей даного дослідження є намагання активізувати слідчо-судову практику у напрямку кримінально-правової охорони земель. За таких умов дослідникові залишається самому «винаходити» методики перевірки законодавчих санкцій на їх оптимальність.

Вказану перевірку слід здійснювати за двома напрямками. По-перше, порівнювати відповідну санкцію національного КК з кримінальним законодавством інших країн із схожими соціально-правовими умовами та екологічним станом. По-друге, порівнювати санкції за забруднення або псування земель із санкціями за схожі, суміжні злочини. При дослідженні соціальної обумовленості криміналізації діянь, пов'язаних із погіршенням якісного стану ґрунтового покриву земель, був проведений певний порівняльний аналіз кримінально-правових санкцій, що встановлені за забруднення або псування земель, які закріплені в кримінальному законодавстві інших країн. Разом з тим, необхідність продовжити цей аналіз у контексті форм реалізації кримінальної відповідальності існує.

Як відомо, покарання вважається найбільш суворою формою державного примусу, яка є ефективним засобом охорони об'єктів, що закріплені в ч. 1 ст. 1 чинного КК України від злочинних посягань. Відповідно до ч. 2 ст. 50 КК – покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як самими засудженими, так і іншими особами. Не може бути метою покарання завдання фізичних страждань засудженому або приниження його людської гідності. Своєї мети покарання може досягти лише у тому випадку, коли воно є справедливим. Актуальним для всієї правоохоронної та судової систем залишається завдання забезпечення невідворотності покарання. Лише за такої умови повністю виправдає себе відома теза про те, що покарання – це

«необхідний засіб охорони суспільства від посягань»⁵⁴. Викладені положення необхідно враховувати, розглядаючи покарання і за злочин, передбачений ст. 239 КК України. Для вірного і повного розуміння першої форми реалізації кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель потрібно провести аналіз покарань, які закріплюються в санкціях як самої ст. 239 КК України, так і суміжних злочинів за допомогою наступної порівняльної таблиці:

Порівняльна характеристика санкцій за забруднення або псування земель та суміжних злочинів.

№ статті в Особливій частині КК	Назва статті	Санкція за частиною 1 статті	Санкція за частиною 2 статті	Санкція за частиною 3 статті	Санкція за частиною 4 статті
Ст. 113	Диверсія	Позбавлення волі на строк від 8 до 15 років			
Ст. 194	Умисне знищення або пошкодження майна	Штраф до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадським и роботами на строк від 120 до 240 годин, або виправними роботами на строк до 2 років, або обмеженням волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на той самий строк	Позбавлення волі на строк від 3 до 10 років		

⁵⁴ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 318.

Ст. 196	Необережне знищення або пошкодження майна	Виправні роботи на строк до 2 років або обмеження волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на той самий строк			
Ст. 236	Порушення правил екологічної безпеки	Позбавлення волі на строк від 5 до 10 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років			
Ст. 239	Забруднення або псування земель	Штраф до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років	Обмеження волі на строк від 2 до 5 років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого		

Ст. 253	Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля	Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або обмеження волі на той самий строк	Обмеження волі на строк від 3 до 5 років або позбавлення волі на строк до 5 років		
Ст. 258	Терористичний акт	Позбавлення волі на строк від 5 до 10 років	Позбавлення волі від 7 до 12 років	Позбавлення волі від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі	
Ст. 441	Екоцид	Позбавлення волі на строк від 8 до 15 років			

Вибір для порівняння санкцій саме цих злочинів обумовлений тим, що в якості одного із можливих суспільно небезпечних наслідків їх вчинення може виступати забруднення або псування земель. Наприклад, диверсія – це вчинення відповідних дій з метою ослаблення держави в тому числі вчинення з тією ж метою дій, спрямованих на радіоактивне забруднення територій. Результатом порушення правил екологічної безпеки є екологічне забруднення значних територій. Аналогічний наслідок передбачається і в диспозиції ст. 253 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за проектування чи експлуатацію споруд без систем захисту довкілля. Навіть терористичний акт (ст. 258 КК України) може бути пов'язаний із забрудненням або псуванням земель. При вчиненні злочину, передбаченого ст. 441 КК України, теж не виключається забруднення або псування ґрунтового покриву земель.

До порівняльної таблиці включені і такі злочини, як умисне або необережне знищення або пошкодження майна (ст.ст. 194 і 196 КК України). Це пов'язано з тим, що при забрудненні або псуванні землі як економічної

категорії погіршуються її якісні властивості, знижується вартість її як об'єкта господарювання. Це вимагає додаткових матеріальних витрат на відтворення первинних властивостей ґрунтового покриву. Отже, порівняння санкцій за вказані злочини вбачається цілком коректним.

Важливе значення при визначенні санкцій у зазначених статтях має форма вини. Так, наприклад, за некваліфіковане умисне знищення або пошкодження чужого майна санкцією передбачається покарання у вигляді штрафу до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від 120 до 240 годин, або виправних робіт на строк до 2 років, або обмеження волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на той самий строк. У кваліфікованому знищенні або пошкодженні чужого майна санкція передбачає наступне покарання: позбавлення волі на строк від 3 до 10 років. У той же час за необережне вчинення такого діяння встановлене покарання у вигляді виправних робіт строком до 2 років або обмеження волі на строк до 3 років або позбавлення волі на той самий строк. Такі санкції обґрунтовувалися тим, що майнові злочини загрожують одному з основних конституційних прав – праву власності.

Порівнюючи санкції ст. 239 і ст.ст. 194 і 196 КК України, можна зазначити, що вони дещо відрізняються за видами і розмірами покарань, але з урахуванням особливостей цих злочинів така різниця є оправданою. Основна проблема полягає в зовсім різних об'єктах і предметах названих злочинів. При цьому їх санкції в цілому (виключення – кваліфіковане умисне знищення або пошкодження майна) досить схожі, що свідчить про їх обґрунтованість. Дещо суворіша санкція в ч. 2 ст. 239 КК України у порівнянні із санкцією ст. 196 КК України може бути пояснена тим, що необережне знищення або пошкодження майна є своєрідним загальним складом, а забруднення або псування земель – спеціальним. Сенс же виокремлення спеціальних складів полягає у тому, щоб більш чітко індивідуалізувати вчинене діяння і передбачити за них більш суворе покарання.

Людині властиво не тільки дотримувати, а й порушувати правові норми, що вона робить свідомо чи не свідомо. Тому кожна держава має систему заходів, які захищають кожну особу окремо і суспільство загалом від порушників закону та відновлюють справедливість. Якщо людина не виконує приписів закону, то відповідною його реакцією є настання кримінальної відповідальності та застосування відповідного покарання. Застосування каральних заходів належить до числа найдавніших соціальних практик, які здавна і скрізь використовувались на всіх історичних етапах розвитку цивілізації. Покарання залежить від того, які соціальні, політичні, культурні, моральні погляди панують у суспільстві, а тому кримінальний закон повинен бути направлений на розвиток, враховуючи сучасний уклад життя суспільства, стану економіки і фінансів та відповідати правовим і етичним правилам, що складаються на цій базі⁵⁵.

Ознакою норми права, що об'єднує ст.ст. 194 і 239 КК України є штраф, який передбачається санкціями зазначених статей. Щодо ефективності цього виду покарання в науці існує дві протилежні точки зору. Більшість авторів відмічає значну ефективність штрафу, виступаючи при цьому за поширення його застосування. Інші – навпаки, вважають, що штраф неефективний вид покарання, він не спроможний відповідати цілям покарання⁵⁶.

Штрафом визнається грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах встановлених в Особливій частині чинного Кримінального кодексу (ст. 55 КК України). Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до 50000 мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини не передбачено вищого розміру штрафу. За вчинення злочину, за який передбачене основне покарання у виді штрафу понад 3000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, розмір штрафу, що

⁵⁵ Свиридов Борис Реформування кримінальної юстиції з позиції подальшої гуманізації кримінальних покарань [Електронний ресурс] / Свиридов Борис // Правовий тиждень. – 2008. – №17-18 (90-91). – Режим доступу <http://www.legalweekly.com.ua/article/?uid=381>

⁵⁶ Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии. – Киев, 1989. – С. 70-73.

призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України. Суд, встановивши, що такий злочин вчинено у співучасті і роль виконавця (співвиконавця), підбурювача або пособника у його вчиненні є незначною, може призначити таким особам покарання у виді штрафу в розмірі, передбаченому санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини чинного КК України, без урахування розміру майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу.

Штраф є найбільш м'яким видом покарання, яке може застосовуватись як основне, так і як додаткове покарання. В санкції ст. 239 КК України штраф виступає якраз у якості основного покарання. За своїм змістом штраф має майновий характер. Наприклад, В.О. Попрас наголошує, що штраф як основне покарання цілком обґрунтовано і доцільно може встановлюватися як за умисні, так і за необережні злочини, якщо цілі покарання можуть бути досягнуті без використання більш суворих видів покарання⁵⁷.

В науковій літературі з цього приводу зазначається, що мета штрафу полягає у здатності впливати на свідомість винного за допомогою позбавлень економічного характеру, з метою зміни його негативної антисуспільної поведінки. Штраф ніби демонструє економічну не вигідність вчинення корисливого злочину⁵⁸. У зв'язку з цим штраф як основне покарання доречним було б застосовувати до корисливих злочинів. Оскільки злочинне забруднення або псування земель не вважається таким, то штраф було б доцільним передбачити в якості не основного, а додаткового покарання. Застосування ж штрафу в якості додаткового покарання за злочин, передбачений ст. 239 КК України, на сьогоднішній день неможливо, тому що

⁵⁷ Попрас В.О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.О. Попрас – Х., 2008. – 10 с.

⁵⁸ Ломако В.А., Пинаев А.А. Применение дополнительных наказаний при различных видах уголовного осуждения по делам о хищениях // Проблемы социалистической законности. – Харьков. –1984. – Вып. 14. – С. 38.

в санкції зазначеної статті штраф – це основний вид покарання. При обранні штрафу в якості основного покарання треба враховувати те, що таке покарання може досягти своєї мети лише тоді, коли сплата штрафу завдасть засудженому певних матеріальних втрат, що буде мати також превентивний ефект. Основними покараннями повинні залишатися обмеження волі і позбавлення волі. Але вони передбачені лише ч. 2 ст. 239 КК України. Що ж залишається основним покаранням у некваліфікованому забрудненні або псуванні земель?

Відповідь на це питання дати не просто. Незважаючи на суттєве розширення системи покарань у чинному КК України, вибрати найбільш оптимальний вид основного покарання для ситуації, що розглядається, важко. Можливі різноманітні варіанти. Так, некваліфіковане забруднення або інше псування земель можна було б пов'язувати з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. При цьому, безперечно, що таке рішення не бездоганне, оскільки його реалізація ускладнюється викладеною в цій роботі пропозицією щодо відокремлення двох самостійних форм даного злочину – забруднення від іншого псування. Інше псування передбачає наявність загального суб'єкта, який займається діяльністю, пов'язаною з використанням або охороною земель (землевласники та землекористувачи). Тому при вчиненні цією особою забруднення земель її потрібно позбавляти на певний строк права займатися такою діяльністю з тим, щоб забезпечити досягнення декларованої законом про кримінальну відповідальність мети покарання.

Для того, щоб покарання при вчинення злочинного забруднення або псування земель відповідало цілям, сформульованим у ст. 50 КК України, було б доречним дещо вдосконалити відповідну кримінально-правову норму. Зокрема, можна запропонувати законодавцю встановити у якості альтернативного основного покарання за злочин, передбачений ч. 1 ст. 239 КК України, громадські роботи, які виконувалися б за місцем скоєння – на забруднених або зіпсованих земельних ділянках. Але слід мати на увазі, що

загальна проблема застосування цього виду покарання залишається поки що не вирішеною.

Основною ознакою, за якою здійснюався відбір кримінально-правових норм для порівняння, є об'єкт злочину. При цьому слід наголосити, що всі ці злочини так чи інакше завдають шкоду природному якісному стану ґрунтового покриву земель. Але така шкода завдається опосередковано. Це означає, що в таких злочинах як, наприклад, диверсія, порушення правил екологічної безпеки, проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля, екоцид природний якісний стан ґрунтового покриву земель виступає безпосереднім додатковим об'єктом. Що ж стосується ст. 258 КК України «Терористичний акт», то тут необхідно зауважити, що про такий об'єкт мова йтиме лише при вчиненні терористичного акту, пов'язаного із завданням шкоди екологічній системі (так званий екологічний тероризм). У всіх інших випадках тероризм передбачає завдання шкоди іншим об'єктам кримінально-правової охорони, зокрема, громадській безпеці, життю та здоров'ю людей, відносинам власності тощо.

Порівняльний аналіз санкцій за злочини, в яких безпосереднім додатковим об'єктом виступає природний якісний стан ґрунтового покриву земель, виявляє деякі відмінності у видах і розмірах такого покарання, як позбавлення волі. Санкція ст. 239 КК України – альтернативна. Найменш суворим видом покарання, яке може бути призначено за цей злочин, як раніше зазначалося, є штраф. Разом з тим, за вчинення суміжних злочинів передбачено основне покарання у вигляді позбавлення волі. Виняток становить лише ст. 253 КК України, у санкції якої альтернативою покаранню у вигляді позбавлення волі виступають позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю і обмеження волі.

Коротко проаналізуємо такий вид покарання як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та спробуємо виявити можливі проблеми, пов'язані з призначенням цього покарання. У ст. 239 КК України воно має два значення. По-перше, в ч. 1 ст. 239 це покарання

закріплене в якості обов'язкового виду покарання, по-друге, в ч. 2 цієї ж статті – в якості додаткового виду покарання. Позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю застосовується у тих випадках, коли суд при наявності певних підстав визнає неможливим збереження за таким суб'єктом права обіймати відповідні посади або займатися певною діяльністю. Окрім іншого, застосування такого покарання приводить до втрати або обмеження деяких пільг і переваг засудженого.

У диспозиції ст. 239 КК України встановлено, що забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для людей або довкілля, відбувається внаслідок порушення відповідними особами спеціальних правил поведінки з цими забруднювачами. Такі особи можуть виконувати певні організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції, наприклад, керівництво підприємством або виробничим підрозділом, відповідати за збереження чи транспортування небезпечних для людей або довкілля забруднювачів тощо. Тобто, суб'єктами аналізованого злочину можуть бути й службові особи. Застосування до службових осіб, винних у забрудненні або псуванні земель, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю підвищує ефективність кримінально-правових заходів протидії злочину, який досліджується у даній роботі.

Заслужовує на увагу питання, яке стосується характеристики, наприклад, позбавлення волі, як санкції, передбаченої статтями злочинів, які порівнюються. Так, зокрема, за кваліфіковане забруднення або псування земель встановлене покарання у виді позбавлення волі на строк від 2 до 5 років, за диверсію – від 8 до 15 років, за порушення правил екологічної безпеки – від 5 до 10 років, за кваліфіковане проектування чи експлуатацію споруд без систем захисту довкілля – до 5 років, за терористичний акт – від 7 до 12 років або довічне позбавлення волі, за екоцид – від 8 до 15 років.

Як бачимо, законодавцем досить високо оцінюється суспільна небезпечність злочинного забруднення або псування земель, вчинене при

обтяжуючих обставинах. До таких обставин відноситься спричинення реальної шкоди життю, здоров'ю людей або довкіллю, а рівно іншим охоронюваним законом про кримінальну відповідальність об'єктам. Встановлення вищої межі позбавлення волі на рівні 5 років в санкції ч. 2 ст. 239 КК України цілком логічне, але тривалість вказаного строку викликає певні зауваження. Найбільш тяжким суспільно небезпечним наслідком злочинного забруднення або псування земель виступає загибель людей або їх масове захворювання. Тут необхідно нагадати, що психічне ставлення винної особи до названих наслідків може бути виключно необережним. В іншому випадку діяння з ознаками злочинного забруднення або псування земель вимагатиме кваліфікації за статтями розділу II «Злочини проти життя та здоров'я особи». Наприклад, ч. 2 ст. 119 КК України встановлена відповідальність за необережне вбивство двох або більше осіб, що в принципі відповідає наслідку, про який йдеться в диспозиції ч. 2 ст. 239 КК України.

Якщо виходити із змісту ч. 2 ст. 119 КК України, якою встановлено покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років, то покарання за кваліфіковане забруднення або псування земель повинно відповідати покаранню за найбільш тяжкий злочин, який входить до ідеальної сукупності. Інакше кажучи, максимальна межа строку позбавлення волі для санкції кваліфікованого складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України, має складати не менше 8 років позбавлення волі, що дозволить відмовитись від кваліфікації за двома статтями – ч. 2 ст. 239 та ч. 2 ст. 119 КК України. Загибель людей внаслідок забруднення або псування ґрунтового покриття земель буде кваліфікуватися лише за ч. 2 ст. 239 КК України. В цьому переконує порівняльний аналіз санкцій суміжних злочинному забрудненню або псуванню земель злочинів, які встановлені чинним КК України. Слід додати, що опитування представників правоохоронних органів засвідчило, що кримінальні справи за ст. 239 КК України не порушуються через незначні санкції. Це свідчить про нагальну потребу оптимізації санкцій даної статті.

Оскільки цілями покарання окрім кари є виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як самими засудженими, так і іншими особами, реалізація їх може бути досягнута із застосуванням покарання, пов'язаного із ізоляцією винної особи від суспільства. Саме до такого висновку приводить проведений аналіз санкцій статей, якими передбачається відповідальність за діяння, пов'язані із забруднення або псування земель в КК інших держав. Адже, як справедливо наголошується у літературі: свобода особи – одне з найбільш цінних соціальних благ громадянина, та перспектива втрати волі – потужний психологічний фактор, що стримує осіб, схильних до вчинення злочину⁵⁹. Хоча реалізація такого покарання як позбавлення волі тягне для держави досить великі витрати, пов'язані із його реалізацією (в середньому близько 11283 грн. на кожного засудженого на рік)⁶⁰, проте наявність цього виду покарання була б доцільною в санкції кваліфікованого забруднення або псування земель.

Самостійне значення має питання щодо індивідуалізації покарання за злочин, який аналізується. За своєю сутністю індивідуалізація покарання – це встановлення справедливого покарання за вчинений злочин. Сутність індивідуалізації покарання залежить від соціально-політичного змісту покарання та його мети⁶¹. Призначення покарання ґрунтується на певних принципах, суворе дотримання яких дозволяє досягти мети, що стоїть перед покаранням⁶². Важливим є призначити особі, винній у вчиненні злочину, покарання, яке було б зрозумілим їй та стало б засобом її виправлення. Для цього покарання повинно відповідати її індивідуальній вині.

Як відомо, важливе значення при призначенні покарання має суспільна небезпека злочину, яка полягає у його якісній характеристиці. Вона залежить від особливостей об'єкта, який охороняється законом про кримінальну відповідальність, а також визначається характером завданої шкоди цьому

⁵⁹ Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты). – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1976. – С. 83.

⁶⁰ Бандурка О. Радченко В. Методологічні засади визначення вартості злочину щодо пересічної особи // Право України. – 2001. – № 4. – С. 96.

⁶¹ Валиев С.А. оглы, Савенков А.В. Индивидуализация уголовного наказания. – М.: РОХОС, 2005. – С. 12.

⁶² Бажанов М.И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. – К.: Вища школа, 1980. – 9-38.

об'єкту⁶³. Суспільна небезпека забруднення або псування земель полягає в тому, що цей злочин порушує екологічну безпеку, а також опосередковано – негативно впливає на життя та здоров'я людей. Це свідчить про достатньо високий характер суспільної небезпеки даного злочину.

Ступінь суспільної небезпеки злочину свідчить про тяжкість злочинного діяння. Як правило, вона залежить від індивідуальних особливостей суспільно небезпечного діяння. При визначенні ступеню суспільної небезпеки забруднення або псування земель необхідно враховувати те, які саме спеціальні правила поведінки із шкідливими забруднювачами були порушені, хто конкретно порушив ці правила, а також інші індивідуальні особливості злочину, передбаченого ст. 239 КК України.

При призначенні покарання суд ретельно вивчає особу винного. Поняття «особи винного» і «суспільної небезпечності особи» не співпадають. На думку Ю.О. Демидова, особа винного у злочині – це перш за все особа людини у всій сукупності її соціальних відносин, серед яких суспільна небезпека займає те чи інше місце в залежності від того, з якими соціальними цінностями вона знаходиться в конфлікті⁶⁴. З такою позицією слід погодитись. При індивідуалізації покарання суд повинен враховувати не тільки факти, які свідчать про суспільну небезпеку особи, а й інші обставини. Йдеться, зокрема, про демографічні та географічні дані, виробничу і побутову характеристику, наявність в минулому особливих заслуг, відомості про наявність минулих судимостей, наявність якихось фізичних або психічних аномалій, що не виключає осудності особи та ін. Оскільки метою покарання, окрім відновлення соціальної справедливості, є ще й виправлення засудженого та попередження вчинення нових злочинів, то судом повинні досліджуватися як біологічні, так й соціальні особливості особи злочинця. Іноді на вид та розмір покарання впливають стать, вік, стан здоров'я винного

⁶³ Кривоченко Л.Н. Классификация преступлений. – Х.: Вища школа, 1983. – С. 44-46.

⁶⁴ Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. – М.: Юрид. лит-ра, 1975. – С. 90.

тощо. Велике значення при призначенні покарання мають мотиви та метавчинення злочинних діянь⁶⁵.

Індивідуалізація покарання передбачає обов'язкове врахування обставин, що його пом'якшують або обтяжують, та знаходяться в нерозривному зв'язку між собою⁶⁶. Закон про кримінальну відповідальність містить вичерпний перелік обставин, що обтяжують покарання та невичерпний перелік обставин, що пом'якшують покарання.

Завершуючи аналіз першої форми реалізації кримінальної відповідальності за злочинне забруднення або псування земель, слід відмітити, що вона є найбільш поширеною. Санкція ст. 239 КК України в цілому правильно відображає характер та ступінь суспільної небезпеки цього злочину. Хоч цей загальний висновок не виключає окремих зауважень, які будуть зроблені нижче.

Самостійними формами реалізації кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель є звільнення від кримінального покарання та звільнення від його відбування. Їх сутність полягає у звуженні меж кримінально-правової репресії⁶⁷.

Звільнення від покарання як друга форма реалізації кримінальної відповідальності застосовується судом тоді, коли мета покарання вже досягнута. Про це свідчить сам факт винесення обвинувального вироку щодо винної особи, який вступив у законну силу. Такою акцією суспільство висловлює свою негативну оцінку вчиненого діяння і самого винного. Дана форма реалізації кримінальної відповідальності виключає, по-перше, покарання, по-друге, такий правовий наслідок відповідальності як судимість особи.

Звільнення від відбування покарання, будучи третьою формою реалізації кримінальної відповідальності, полягає в тому, що за вироком суду особу не лише «засуджують» морально, але й встановлюють точне покарання та

⁶⁵ Валиев С.А. оглы, Савенков А.В. Индивидуализация уголовного наказания. – М.: РОХОС, 2005. – С. 17.

⁶⁶ Шубин В. Учитывать личность виновного при назначении наказания – обязанность суда // Социалистическая законность. – 1976. - № 4. – С. 26.

⁶⁷ Зельдов С.И. Освобождение от наказания и от его отбывания. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 5-7.

зберігають судимість. При цьому засуджений реально не відбуває встановлене у вироку вид та розмір покарання.

Звільнення від покарання та його відбування відрізняється від звільнення від кримінальної відповідальності. Перше полягає в тому, що воно застосовується виключно в тому випадку, коли особа вже засуджена судом. Друге – до засудження особи.

В літературі підкреслюється, що звільнення особи від покарання – це звільнення від кари, певних позбавлень та обмежень прав і свобод. Звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання та його відбування хоч і взаємопов'язані поняття, але мають різну правову природу. Зазначені кримінально-правові інститути відрізняються один від одного правовим змістом, підставами та процесуальним порядком застосування, юридичними наслідками, мають різний об'єм і правовий зміст⁶⁸.

Звільнення від покарання – складне правове явище. Згідно із законом про кримінальну відповідальність, воно класифіковано на окремі групи, які докладно проаналізовані в кримінально-правовій літературі⁶⁹.

Звільнення від покарання може застосовуватися і у випадках вчинення злочинного забруднення або псування земель. Такий висновок впливає з того, що зазначене діяння згідно зі ст. 12 КК України визнане злочином в одному випадку невеликої тяжкості (ч. 1 ст. 239 КК), а в іншому – середньої тяжкості (ч. 2 ст. 239 КК). Тому при наявності умов, закріплених частиною 4 у статті 74 КК України (бездоганна поведінка особи та сумлінне ставлення до її праці), до особи, засудженої за злочинне забруднення або псування земель, можливе застосування звільнення від покарання.

⁶⁸ Багрий-Шахматов Л.В. Социальные проблемы уголовной ответственности и формы ее реализации. – Одесса.: АО БАХВА, 1998.

⁶⁹ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – С. 261; Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 287-312; Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 377-407; Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Навчальний посібник. – К., 2004. – С. 321-336.

Загальні правила, що стосуються інших різновидів звільнення від покарання, встановлені кримінальним законом (ст.ст. 84, 85 КК України та ін.), з урахуванням конкретних обставин теж можуть бути застосовані до осіб, засуджених за ст. 239 КК України.

Однією з дійових форм реалізації кримінальної відповідальності, окрім реального відбування покарання і звільнення від нього є звільнення від повного або часткового відбування призначеного покарання. Останнє означає, що особа визнається судом винною у вчиненні злочину, їй призначається реальне покарання, але від його повного або часткового відбування вона звільняється. Таке звільнення включає декілька різновидів і носить умовний та факультативний характер.

Звільнення від повного або часткового відбування покарання – самостійний і складний кримінально-правовий інститут, норми якого регулюють декілька різновидів такого звільнення з випробуванням (ст.ст. 75 – 78 КК України); умовно-дострокове звільнення (ст. 81 КК України); за хворобою (ст. 84 КК України) та ін.

Ця форма реалізації кримінальної відповідальності характеризується своєю специфікою. Її застосування можливе лише при наявності передбачених законом підстав та умов та з урахуванням конкретних обставин. Важлива роль при застосуванні зазначеної форми реалізації кримінальної відповідальності відводиться судам, які мають право, а не зобов'язані застосовувати звільнення від відбування покарання. У зв'язку з цим в літературі висловлюється слушна думка, що замість диспозитивного режиму регулювання такого звільнення доцільно встановити імперативний, що в більшій мірі служило б справі забезпечення режиму законності та захисту особистих прав людини⁷⁰.

На підставі викладеного можна зробити наступні висновки:

⁷⁰ Куц В.М. Заохочення та пом'якшення примусу як засоби кримінально-правового регулювання // Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства. – Ч. 1. – Запоріжжя. – 2002. – С. 7.

I. Найбільш вживаною та дійовою формою реалізації кримінальної відповідальності є засудження особи, призначення їй покарання та подальше його відбування. В контексті цієї форми реалізації кримінальної відповідальності за злочинне забруднення або псування земель можна запропонувати:

1) штраф застосовувати як додаткове покарання, оскільки забруднення або псування земель – це не корисливий злочин. Застосування штрафу в якості додаткового покарання посилить санкцію і не буде створювати ілюзії «відкуп» від покарання, передбаченого санкцією ст. 239 КК України. Такий підхід буде відповідати меті покарання, закріпленій у ст. 50 КК України;

2) у зв'язку з виокремленням двох самостійних форм злочину, передбаченого ст. 239 КК України, вбачається за доцільне закріпити в санкції цієї статті такий альтернативний основний вид покарання як громадські роботи. Дана пропозиція обумовлена тим, що до суб'єкта забруднення ґрунтового покриву земель, як вбачається, може бути застосоване покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю зі штрафом або без такого, а для суб'єкта іншого псування – позбавлення права займатися певною діяльністю, пов'язаною із використанням земель, або громадськими роботами зі штрафом або без такого. Це дозволить судам індивідуалізувати покарання у кожному конкретному випадку;

3) з метою гармонізації санкції за кваліфіковане забруднення або псування земель пропонується підвищити максимальну межу покарання у вигляді позбавлення волі до 8 років. В основу обґрунтування такої пропозиції покладено те, що найбільш тяжкою кваліфікуючою ознакою ч. 2 ст. 239 КК України виступає загибель людей, є тотожним наслідку, закріпленому в диспозиції ч. 2 ст. 119 КК України.

II. Розглянувши підстави та умови звільнення від покарання та від його відбування, можна стверджувати, що ці кримінально-правові інститути є цілком прийнятними і у випадку засудження особи за вчинення злочину,

передбаченого ст. 239 КК України. При цьому слід мати на увазі, що звільнення від покарання та його відбування – це форми реалізації кримінальної відповідальності, а звільнення від кримінальної відповідальності означає відмову держави від свого права переслідувати особу, винну у вчиненні злочину. Сутність такої відмови полягає у припиненні існування кримінально-правових відносин між державою і відповідною особою. Разом з тим слід зазначити, що звільнення від кримінальної відповідальності виступає ефективним засобом кримінально-правової охорони земель від забруднення або псування. Цей засіб поряд з іншими засобами, що не становлять кримінальної відповідальності, досліджується у наступному підрозділі.

1.3. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування засобами, що не становлять кримінальної відповідальності

Як зазначалося, кримінально-правове забезпечення охорони земель передбачає законодавчу регламентацію різноманітних засобів впливу на суб'єктів кримінально-правових відносин з приводу посягання на довкілля шляхом забруднення або псування однієї з найважливіших його складових – землі. Арсенал таких засобів впливу в КК України чималий. Найбільш дієвим із них вважається кримінальна відповідальність, що встановлюється за суспільно небезпечні діяння, пов'язані із забрудненням або псуванням земель. Його популярність пояснюється суспільною звичкою сподіватись на покарання як ефективний засіб протидії злочинності. Між тим вже доведено, що перемогти її неможливо, адже злочинність є постійною та нездоланною супутницею людського буття. У зв'язку з цим з нею, мабуть, слід не боротися, а протидіяти та утримувати її у соціально прийнятних межах. Сприяє цьому і кримінально-правова доктрина, вірніше значна частина її представників, на думку яких, єдиним методом регулювання кримінально-правових відносин є відповідальність або навіть покарання. Але ця позиція уявляється дещо хибною. Кримінально-правові відносини в силу їхньої неоднорідності і навіть протилежності за змістом регулюються й іншими методами, зокрема за допомогою заохочення їх учасників до правомірної поведінки.

Щодо кримінально-правової охорони природного стану земель як невід'ємної складової екологічної безпеки засобами, не пов'язаними з кримінальною відповідальністю, слід зазначити, що це питання взагалі не ставилось. Відтак саме цьому аспекту охорони їх якісного стану від забруднення або псування доцільно присвятити один із підрозділів дослідження, який є спробою привернути увагу до цих засобів та визначити їх місце серед інших форм правової охорони земель та довкілля в цілому.

Необхідно зауважити, що заохочення як універсальний метод правового регулювання в останній час все ширше застосовується у кримінальному праві. Але чомусь усвідомлення цього факту кримінально-правовою доктриною здійснюється дуже повільно. Навіть у підручниках з кримінального права останніх років стверджується, що методом кримінально-правового регулювання є визначення того, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що вчинили ці злочини⁷¹. Про інші засоби впливу у зв'язку з методом кримінально-правової регламентації не згадується. А між тим, окремі з них, зокрема звільнення від кримінальної відповідальності у випадках вчинення злочину невеликої тяжкості, у тому числі й некваліфікованого забруднення або псування земель (ч. 1 ст. 239 КК України), має значно більший соціально-позитивний ефект, аніж кримінальна відповідальність. По-перше, воно стимулює правопорушника до зусиль, спрямованих на усунення заподіяної шкоди, чи принаймні, до відшкодування спричинених збитків; по-друге, сприяє збереженню моральної «фізіономії» суспільства у більш привабливому вигляді.

Чинний КК України значно розширив межі правового інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Здійснено це за двома напрямками: шляхом введення нових видів звільнення до Загальної частини Кодексу та збільшення так званих заохочувальних норм в Особливій його частині.

Серед видів звільнення від кримінальної відповідальності, які можуть бути застосовані у випадку некваліфікованого забруднення або псування земель, можна розрізняти звільнення у зв'язку: з дійовим каяттям, примиренням винного з потерпілим, передачею особи на поруки та деякі інші. Можливе застосування й інших видів звільнення, але вони не будуть

⁷¹ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 6; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 11.

мати того ефекту, який покладається на інститут звільнення від кримінальної відповідальності.

Щодо звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки та закінченням строків давності, то воно можливе навіть при вчиненні цього злочину за кваліфікуючих обставин. До речі, перший з цих видів звільнення не слід розглядати як заохочення до позитивної поведінки, тому що він не залежить від поведінки суб'єкта.

Принагідно зауважити, що диспозитивний режим реалізації норми, закріпленої ст. 48 КК України, викликає заперечення. Як слушно зазначає В.М. Куц, у цьому випадку діяння взагалі втрачає характер злочинного, тому суд «повинен», а не «може» звільнити суб'єкта від кримінальної відповідальності. На його думку, тут треба вести мову про наявність обставини, що виключає злочинність діяння, а не звільняє від відповідальності⁷². Така позиція цілком обґрунтована і заслуговує на увагу.

Аналіз передбачених КК України підстав звільнення від кримінальної відповідальності дозволяє стверджувати, що резерви у цьому напрямку ще не вичерпані. Так, однією з таких підстав можна було б визнати добровільну заяву особи про вчинений нею злочину невеликої тяжкості.

Така заява відповідно до законодавства є лише обставиною, що пом'якшує покарання (п. 1 ч. 2 ст. 66 КК України). У законі вона отримала назву з'явлення із зізнанням. Не вдаючись до критики вельми дивної назви цієї обставини, яка є «калькою» російського терміну «явка с повинной», зазначимо, що вона за своїм змістом та суспільними наслідками вважається не менш значимою, ніж існуючі нині підстави звільнення. Наявність такої підстави звільнення від кримінальної відповідальності за умови доведення цієї обставини до відома широкого загалу, суттєво оздоровило б моральну обстановку в суспільстві. Це спонукало б багатьох «мілких» та випадкових

⁷² Куц В.М. Заохочення та пом'якшення примусу як засоби кримінально-правового регулювання // Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства. – Ч. 1. – Запоріжжя. – 2002. – С. 6.

«губителів землі» звертатися до органів влади з відповідними заявами, щоб позбавитися морального та правового тягаря за вчинене.

У ст. 66 КК України в якості обставини, що лише пом'якшує покарання, можна б було залишити «з'явлення із зізнанням», але зроблене несвоєчасно. Навіть таке зізнання заслуговує заохочення, адже воно сприяє об'єктивному та більш швидкому розкриттю злочину. Остання обставина – досить актуальна проблема в сучасній Україні. Загальновідомо, що навіть не надто складні кримінальні справи розслідуються та розглядаються в судах роками, не кажучи вже про більш серйозні, що робить вирoki по цих справах «мертвими» з точки зору їх превентивного значення.

Законодавчу регламентацію запропонованого рішення можна здійснити двома шляхами: або доповненням ст. 45 КК України означеною обставиною (як самотійною) або формулюванням з цього приводу самотійної статті КК України. Більш вдалим вбачається другий варіант. Закріплення нової підстави звільнення від кримінальної відповідальності розширило б можливості застосування більш гуманного і при цьому більш ефективного, ніж кримінальна відповідальність, засобу кримінально-правового регулювання суспільних відносин.

Хоч на перший погляд це може здатися парадоксальним, але реалізація такої пропозиції вбачається достатньо ефективним кримінально-правовим засобом охорони земель та збереження їх у належному стані. Усім відомо, що випадки забруднення, засмічення та іншого псування земель в Україні – явище поширене. До земель з огляду на їх уявну невичерпаність ставлення з боку громади не досить цнотливе. До них відносяться як до чогось звичайного, чого завжди вистачало, вистачає і вистачить назавжди, тому вони не заслуговують на бережне ставлення. Звідси накопичується негативна практика забруднення земель і навіть їх псування. Якщо ж системно розвернути належну протидію цьому явищу, починаючи з широкої роз'яснювальної роботи і закінчуючи жорстким переслідуванням злісних «губителів землі», то це буде спонукати їх до збільшення кількості

добровільних заяв про факти забруднення чи псування земель до виявлення їх уповноваженими органами. У свою чергу такий підхід сприятиме розкриттю раніше невідомих фактів, а отже й латентних осередків забруднення або псування земель. Таким чином, здавалося б занадто м'яке ставлення до осіб, що вчинили нетяжкий екологічний злочин, тобто звільнення їх від відповідальності за фактом добровільної заяви про злочинне забруднення або псування земель, насправді здатне стати досить ефективним кримінально-правовим засобом їх охорони.

В якості заохочення до правомірних вчинків, у тому числі до охорони земель від злочинних посягань на них, слід розглядати і регламентовані кримінальним законодавством обставини, що виключають злочинність діяння. Законодавче закріплення деяких з них можна вважати своєрідним дозволом на застосування сили, спричинення шкоди суб'єктам, які зазіхають на довкілля шляхом забруднення або псування земель. Наявність закріплених у чинному кримінальному законодавстві обставин, що виключають злочинність діяння, дозволяє реалізовувати громадянам свої конституційні права. Насамперед, це право на самозахист, у тому числі й від зазіхань на екологічно безпечні умови існування людей.

Обставини, що виключають злочинність діяння та кримінальну відповідальність за нього, це діяння зовні схожі із злочинами, тобто формально містять склади злочинів, але за своєю сутністю вони є суспільно корисними і спрямованими на захист правоохоронюваних інтересів особи, суспільства або ж держави. Виключення кримінальної відповідальності за спричинення шкоди за таких обставин можливе, як підкреслюється в літературі, лише за наявності певних підстав. По-перше, наявності події, явища, вчинку, процесів об'єктивної дійсності, які загрожують заподіянням такої шкоди правоохоронюваним інтересам або тих, що вже реально заподіяли таку шкоду. По-друге, наявності обстановки, яка свідчить про необхідність та виправданість вчинення дій, які зовні схожі із злочинними, для усунення, запобігання, недопущення заподіяння шкоди зазначеним

інтересам⁷³. Наприклад, підставою застосування однією особою необхідної оборони може бути вчинення іншою особою дій, пов'язаних із злочинним забрудненням або псуванням земель.

Першою обставиною, яку можна включити до арсеналу землеохоронних, є необхідна оборона (ст. 36 КК України). Згідно з ч. 1 ст. 36 КК України необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної та достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання. Тобто, необхідна оборона – це правомірне заподіяння шкоди тому, хто вчиняє суспільно небезпечне посягання. Правомірним заподіяння шкоди правопорушнику матиме місце лише у випадку дотримання особою, яка захищається, меж необхідної оборони.

Право на необхідну оборону визнається Конституцією України абсолютним – природним. Підставою виникнення цього права, відповідно до ч. 1 ст. 36 КК України, необхідно вважати реально існуюче на даний момент суспільно небезпечне посягання. При цьому законодавець не називає таке суспільно небезпечне посягання злочином. Це пов'язано з тим, що стан правомірної оборони може виникнути, наприклад, при вчиненні суспільно небезпечного діяння, яке передбачається Особливою частиною КК України, неосудною особою або особою, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Суспільно небезпечне посягання може виражатися не тільки в нападі однієї особи на іншу, а й в інших діях, наприклад, право на необхідну оборону може виникати і в разі злочинного забруднення або псування земель. Для ілюстрації можна привести наступний приклад. Керівник підприємства наказує вивозити виробничі відходи на територію фермерського господарства. Фермер з метою відвернення забруднення або

⁷³ Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния. – Х., 1991. – С. 152.

псування своїх земель завдає шкоду здоров'ю водія вантажівки, якою здійснювалося перевезення небезпечних для людей чи довкілля відходів. У даному випадку особа реалізує своє право на необхідну оборону від суспільно небезпечного посягання. Можливі й інші ситуації: головний технолог підприємства направляє робітників вивозити шкідливі відходи на паркову територію, що розташована в місті. Громадяни з метою запобігання забрудненню цього парку псують техніку підприємства, яка задіяна на транспортуванні та складуванні шкідливих для людей або довкілля відходів.

Треба зазначити, що особливість застосування права на необхідну оборону від злочинного забруднення або псування земель полягає в тому, що кримінально-правовій охороні підлягають два об'єкти. Перший (основний) – це нормальний якісний стан земель як елементу довкілля. Другий (додатковий) – право власності на землю. Така ситуація обумовлена тим, що землі розглядають в різних аспектах. Вони найчастіше мають певну точку дотику. Землі як елемент довкілля, в свою чергу, можуть бути об'єктом права власності чи об'єктом господарювання.

Слід підкреслити, що будь-який правомірний вчинок має певні межі. В тому числі і охорона земель від забруднення або псування за допомогою необхідної оборони. Ця обставина, що виключає злочинність діяння, окреслюється перш за все об'єктом кримінально-правової охорони. У даному випадку таким об'єктом виступає нормальний природний якісний стан земель, як необхідна умова екологічної безпеки. Вказані межі також залежать від характеру посягання, який свідчить про суспільну небезпеку самого протиправного діяння, його способу вчинення, місця вчинення та ін. Крім того, межі правомірності захисту земель залежать і від наслідків захисних дій.

Наслідки, тобто той результат, який настає при вчиненні акту необхідної оборони від забруднення або псування земель, що здійснюється винною особою, не повинні перевищувати межі, закріплені у ч. 3 ст. 36 КК України. Нарешті, ці межі визначаються також метою негайного відвернення

забруднення або псування земель шкідливими для людей чи довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами. Жодної іншої мети особа, яка здійснює необхідну оборону, не повинна переслідувати при завданні шкоди правопорушнику, який забруднює або псує землі.

Необхідна оборона від злочинного забруднення або псування земель як обставина, що виключає злочинність діяння і тим самим кримінальну відповідальність, може стати ефективним кримінально-правовим засобом охорони земель. У перспективі він може набути широкого застосовування з огляду на конституційне визнання землі основним національним багатством та її цінності як об'єкта природи та права власності.

Функцію охорони земель від погіршення їх якісного стану може виконувати і така обставина, що виключає злочинність діяння, як крайня необхідність (ст. 39 КК України). Законодавець визначив крайню необхідність як заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки, що загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Крайня необхідність також передбачає можливість заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особи, суспільства чи держави з метою захисту більш важливого об'єкта кримінально-правової охорони. На відміну від необхідної оборони крайня необхідність – це умисне заподіяння шкоди третій стороні, тобто тому, хто не є джерелом небезпеки. Як зазначається в літературі, право на крайню необхідність є субсидіарним (додатковим) правом⁷⁴. Це одна з важливих характеристик даного правового інституту.

Стан крайньої необхідності може виникнути у випадках, коли існує реальна небезпека заподіяння шкоди нормальному якісному стану земель.

⁷⁴ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 284.; Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 213-215.

Така небезпека може бути результатом стихійних сил природи, неконтрольованих дій механізмів, тварин, а в деяких випадках і дій людини. При цьому для того, щоб захистити землі від забруднення або псування, дозволяється завдавати шкоду іншим правоохоронюваним інтересам (громадській безпеці, громадському порядку та ін.). Але шкода, що може бути заподіяна в цьому випадку, характеризується своєю регламентованою межею. Відповідні положення закріплені ч. 1 ст. 39 КК України. Згідно з названою нормою розмір шкоди, яка заподіюється під час здійснення акту крайньої необхідності, не повинен бути більшим ніж той, що загрожував об'єкту кримінально-правової охорони.

Інші закріплені в КК України обставини, що виключають злочинність діяння, навряд чи можна віднести до засобів кримінально-правової охорони земель від забруднення або псування. Це пов'язано з тим, що вони не мають якихось точок дотику з кримінально-правовою охороною земель. Хіба що у такій ролі чисто теоретично можна уявити діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК України), вчинене задля збереження екологічної безпеки, у тому числі й чистоти земель. З огляду на невпинний науково-технічний прогрес ця обставина в майбутньому може набути певної розповсюдженості.

Розглянуті наявні та можливі кримінально-правові засоби охорони земель від забруднення або псування можна вважати безпосередніми, тобто такими, що безпосередньо виконують охоронну функцію. Вона полягає, насамперед, у тому, що вищезазначені засоби дозволяють здійснювати захист землі як самостійного елемента довкілля не вдаючись до притягнення осіб, винних у забрудненні або псуванні земель, до кримінальної відповідальності і покарання. Окрім них можна виділити і групу опосередкованих засобів кримінально-правової охорони землі без ознак кримінальної відповідальності. Це, наприклад, добровільна відмова від доведення злочину до кінця, дійове каяття тощо.

Викладене підтверджує, що кримінальна відповідальність – не єдиний засіб охорони землі як невід'ємної складової екологічної безпеки в Україні.

Сформувалися й інші не менш ефективні засоби, яким поки що не приділяється достатня і належна увага з боку теорії кримінального права та правозастосовної практики. Але головним і реальним в сучасних умовах серед них все-таки залишається кримінальна відповідальність, яка заслуговує самостійного дослідження.

Оскільки згідно із ч. 1 ст. 2 КК України єдиною юридичною підставою кримінальної відповідальності є наявність в діях особи складу злочину, для з'ясування такої підстави необхідно проаналізувати об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу забруднення або псування земель, передбаченого ст. 239 КК України. До об'єктивних ознак відносяться – об'єкт (предмет) та об'єктивна сторона злочину. До суб'єктивних ознак відносяться – суб'єкт та суб'єктивна сторона злочину.

ГЛАВА II

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК ЗАБРУДНЕННЯ АБО ПСУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ

2.1. Об'єкт та предмет забруднення або псування земель

Вчення про об'єкт злочину є одним із центральних у науці кримінального права. Проблема визначення об'єкта злочину завжди привертала увагу вчених-криміналістів⁷⁵. Об'єкт злочину відіграє важливу роль і у визначенні самого поняття злочину, значною мірою впливає на зміст об'єктивних та суб'єктивних його ознак, а також є початковим при кваліфікації злочинів, побудови системи Особливої частини КК України⁷⁶.

Теоретичною основою розуміння об'єкта злочину стали міркування Чезаре Беккарія. Він зазначав, що деякі злочинні посягання руйнують безпосередньо суспільство і викликають загибель того, хто є його представником, інші – порушують особисту безпеку громадян, посягаючи на їх «життя, майно та честь», треті виступають діями, що суперечать самому закону, в якому вказується: що громадянину необхідно робити або ж не

⁷⁵ Бушуева Т.А., Дагель П.С. Объект уголовно-правовой охраны природы. // Сов. гос. и право. – 1977. – № 8. – С. 81-85; Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 17-119; Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений: Объект и квалификация преступлений. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979; Емельянов В.П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке // Право і безпека. – 2002. – № 4. – С. 7-11; Загородников Н.И. Понятие объекта преступления в советском уголовном праве // Тр. ВЮА, 1951. – Вып. 13; Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980; Корнеева А.В. Теоретические основы квалификации преступлений: учебное пособие / под ред. А.И. Рарога. – М., 2006. – С. 43-52; Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М., 2001. – С. 130-138; Навроцкий В.О. Основы кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / В.О. Навроцкий. – 2-ге вид. – К., 2009. – С. 383; Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1960; Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления: Методологические аспекты. – М.: НОРМА, 2001; Стручков Н.А. Объект преступного посягательства и система Особенной части УК // Сов. гос. и право. – 1987. – № 12. – С. 23-27; Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посібник. – Харків: Укр. юрид. академія, 1994; Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. – М., 1957; Трубников В.М. Новый взгляд на объект преступления // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 81-87; Фесенко Є.В. Об'єкт злочину з погляду реалій // Юридичний вісник України. – 1997. – № 33; Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75-78; Фролов Е.А. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность. – Свердловск, 1971, та ін.

⁷⁶ Вереша Р.В. Кримінальне право України. Загальна частина. Навч. посіб. / Р.В. Вереша. – 2-ге вид. перероб. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С. 86-87.

робити заради суспільного блага⁷⁷. На відміну від Гегеля та його послідовників (Кестліна, Гельшнера і Бернера), які вважали злочином посягання на «загальну волю», Беккарія матеріалізував об'єкт, визначивши його як охоронювану законом реальну цінність – суспільне благо.

Пізніше з'являється так звана нормативіська теорія об'єкта злочину, сутність якої полягає в розумінні злочину як порушення норм кримінального закону. Поштовхом до її розробки було проведення значного обсягу кодифікаційних робіт у сфері кримінального права. Прибічників зазначеної теорії, що представляють інтереси наукових кіл різних країн, об'єднувало те, що у них юридична форма злочину практично підмінила сутність самого злочину⁷⁸.

Кроком уперед виявилася теорія об'єкта злочину як правового блага, родоначальником якої визнається Р. Ієрінг. Саме він визначив право як інтерес, що захищається державою. У подальших дослідженнях викладені полярні позиції щодо сутності об'єкта злочину почали зближатись. Так, виходячи з того, що право є захищеним державою інтересом, благом, іноді пропонували вважати об'єктом злочину правове благо. У російському кримінальному праві цю доктрину підтримували М.Д. Сергієвський та В.Д. Спасович, які водночас поділяли і суто нормативіську теорію об'єкта⁷⁹. У свій час була розроблена теорія об'єкта злочину, відповідно до якої злочином вважалось протизаконне посягання на право будь-кого, яке вимагало найсуворішого покарання. Прибічники цієї концепції взагалі не вбачали різниці між благом та інтересом і вважали, що ці поняття взаємозамінні⁸⁰.

У російській правовій доктрині перехід від формального розуміння об'єкта злочину, як норми права, до визначення об'єкта як блага, цінності чи інтересу, яким заподіюється або може бути заподіяно шкоду, започаткував

⁷⁷ Беккарія Ц. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939. – С. 228.

⁷⁸ Курс советского уголовного права: В 6-ти т. – Т. 1. / Под ред. А.А. Пионтковского и др. – М.: Наука, 1970. – С. 128.

⁷⁹ Спасович В.Д. Учебник уголовного права: Часть Общая. – СПб, 1863. – С. 84; Сергеевский Н.Д. Русское уголовное право. Пособие к лекциям. Часть общая /Н. Д. Сергеевский; под. ред. А.А. Жижиленко. – 5-е изд. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1904. – С. 270.

⁸⁰ Гавриш С.Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений / С.Б. Гавриш // Право и политика. – 2000. – № 11. – С. 9-10.

М.С. Таганцев. Відхиливши нормативізм, він стверджував, що інтереси, які охороняються кримінальним законом, можуть мати реальний характер – життя, здоров'я, недоторканність володіння – або ідеальний – честь, гідність, права, благопристойність тощо⁸¹.

Окремі автори ототожнювали об'єкт злочину з предметом, на який спрямовується або щодо якого вчинюється злочин⁸². Але остання точка зору не знайшла свого логічного розвитку в теорії кримінального права.

Як бачимо, щодо загального визначення об'єкта злочину у дорадянський період сформувалося два основних підходи. У першому випадку об'єктом визнавалась відповідна правова норма, що порушувалась суб'єктом злочину. У другому – об'єктом виступало благо, що охоронялося відповідною нормою кримінального права (так зване «правове благо»). Під таким благом розуміли як матеріальні, так і нематеріальні явища життя.

Розуміння сутності об'єкту кримінально-правової охорони змінюється на початку ХХ-го століття. Так, в одному з перших нормативних актів пролетарської влади у сфері кримінального права – «Руководящих началах по уголовному праву РСФСР» (1919 р.) – об'єктом злочину були названі суспільні відносини. Цю ідею підхопили автори перших радянських підручників з кримінального права⁸³, а в подальшому вона знайшла своїх прихильників серед багатьох представників кримінально-правової доктрини та продовжує й сьогодні домінувати в ній⁸⁴. Щоправда, останнім часом в кримінально-правовій науці намітилась тенденція перегляду розуміння об'єкта злочину лише як суспільних відносин. При цьому слід зазначити, що

⁸¹ Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции. Часть Общая: В 2-х т. – Т. 1. – М.: Наука, 1994. – С. 36-40.

⁸² Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права: Начало русского уголовного законодательства. Часть общая. – Киев, 1891. – С. 280.

⁸³ Пионтковский А.А. Уголовное право РСФСР: Часть Общая. – М.: ГИЗ, 1925. – С. 129.

⁸⁴ Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений: Объект и квалификация преступлений. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979 – С. 19-31; Загородников Н.И. Понятие объекта преступления в советском уголовном праве // Тр. ВЮА, 1951. – Вып. 13; Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – С. 4; Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 28-29; Таций В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – Харьков, 1988. – С. 13-21, та ін.

деякі дослідники займають, так би мовити, перехідну позицію⁸⁵, а інші – позицію категоричної відмови від ідеї «об’єкт злочину – суспільні відносини»⁸⁶.

Представники української кримінально-правової науки поглиблюють розуміння об’єкту злочину. Так, В.О. Навроцький вважає, що шкода при вчиненні злочину завдається безпосередньо благу⁸⁷. Пропозиції до уточнення традиційних підходів тощо об’єкта злочину виказуються й іншими вченими-криміналістами⁸⁸. Наприклад, І.В. Самощенко вважає найбільш вдалим розуміння об’єкта злочину через категорію «інтерес»⁸⁹, а В.М. Трубніков розглядає об’єкт злочину як певну соціальну оболонку навколо конкретних матеріальних утворень⁹⁰.

Більш категорично щодо суспільних відносин як об’єкта злочину виступають С.Б. Гавриш, В.П. Ємельянов, А.Ф. Зелінський, М.І. Ковальов, В.М. Куц, Г.П. Новоселов, П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко та інші. На думку цієї групи вчених, концепція об’єкта злочину, в основі якої знаходяться суспільні відносини, є штучною, надуманою. Натомість, об’єктом злочину пропонується вважати правове благо, оскільки воно завжди піддається злочинному впливу. У зв’язку з цим йому завдається шкода, яка може бути визначена завдяки розумінню блага як певної цінності⁹¹. Іноді

⁸⁵ Тер-Акопов А.А. Защита личности – принцип уголовного закона // В сб.: Современные тенденции развития уголовной политики и уголовное законодательство. – М., 1994. – С. 52.

⁸⁶ Наумов А.В. Российское уголовное право: Общая часть. Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 147-151.

⁸⁷ Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – С. 256.

⁸⁸ Уголовное право: Общая часть: Учебник / Под ред. В.Н. Патрашева. – М.: Приор, 1999. – С. 125-135.

⁸⁹ Самощенко И.В. Ответственность за угрозу по уголовному праву Украины (понятие, виды, спорные проблемы): Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Харьков, 1999. – С. 114.

⁹⁰ Трубніков В.М. Новый взгляд на объект преступления // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 81 – 87.

⁹¹ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 60; Ємельянов В. П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке / В.П. Ємельянов // Право і безпека. – 2002. – № 4. – С. 7-11; Зелінський А.Ф., Куц В.М. Об’єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального кодексу // Вісник Університету внутрішніх справ. – Випуск 2. – Харків. – 1997. – С. 148-154; Кривуля О.М., Куц В.М. Чи можуть бути суспільні відносини об’єктом злочину? // Вісник Університету внутрішніх справ. – Випуск 2. – Харків. – 1997. – С. 70-75; Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. П.С. Матишевського та ін. – К., 1997. – С. 126; Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления: Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М.: НОРМА, 2001. – С. 53-64. Фесенко Є. Цінності як об’єкт злочину // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75-78.

таким благом вважають певну сферу життєдіяльності людей⁹², або саму людину⁹³.

Короткий огляд еволюції теоретичних уявлень про об'єкт злочину потрібен для того, щоб визначитися, на яких методологічних засадах з цього приводу проводити подальше дослідження об'єктивних та суб'єктивних кримінально-правових ознак злочинного забруднення або псування земель у даній роботі. Треба погодитися з тим, що суспільні відносини не можуть бути універсальною характеристикою об'єкта злочину. Відомо, що цим поняттям не охоплюються такі явища як життя, здоров'я людей, довкілля, безпека та ін. Хоч їх захист і забезпечується системою відповідних суспільних інституцій, право фізичного існування людини в нормальних екологічно безпечних умовах являє собою її природне право, яке закріплене в Конституції України, ніким не встановлюється, а виникає з народженням людини. Концепція об'єкта злочину як суспільних відносин, крім того, натикається на певні труднощі при вивченні механізму заподіяння шкоди об'єкту та співвідношення його з наслідками злочинного діяння. Суспільні відносини, як філософська категорія не можуть страждати від злочинних діянь⁹⁴. Тому оперувати названою категорією на конкретно-прикладному рівні, котрим є кримінально-правова характеристика діяння, зовсім не обов'язково і навіть недоцільно, як слушно підкреслюється в літературі⁹⁵.

Об'єктом кримінально-правової охорони, а з часу злочинного посягання на нього – об'єктом злочину доцільно вважати ті блага, цінності, які закріплені у ч. 1 ст. 1 КК України. Серед таких цінностей значиться і довкілля. Воно сформувалося без допомоги людини, функціонує незалежно від неї, але людина може впливати на розвиток всього, що оточує її. Таким впливом може бути не тільки корисна та законна діяльність, а й протиправна

⁹² Емельянов В.П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке / В.П. Емельянов // Право і безпека. – 2002. – № 4. – С. 7-11.

⁹³ Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления: Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М.: НОРМА, 2001. – С. 53-64.

⁹⁴ Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 160-165.

⁹⁵ Кривуля О.М., Куц В.М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? // Вісник Університету внутрішніх справ. – Випуск 2. – Харків. – 1997. – С. 70-75.

та небезпечна, в тому числі і злочинна. Особа, яка вчиняє злочин щодо окремих елементів довкілля (атмосферного повітря, водних об'єктів, земель, надр, тваринного та рослинного світу тощо), тим самим завдає шкоди всьому довкіллю в цілому. У даному випадку маються на увазі не якісь абстрактні суспільні відносини або їх складові елементи, а безпечне для життєдіяльності людини довкілля як цінність, благо, необхідна умова існування усього живого на Землі.

Пізнання об'єкта кримінально-правової охорони було б неповним без з'ясування його видів та їх ієрархії. У кримінально-правовій літературі зустрічається як трьохступенева, так і чотирьохступенева класифікація об'єктів. У першому випадку виділяють загальний, родовий і безпосередній об'єкти злочину. В другому – загальний, родовий, видовий та безпосередній. Трьохступенева класифікація більш поширена. Саме її покладено в основу систематизації Особливої частини чинного КК України.

Загальним об'єктом кримінально-правової охорони у відповідності до ч. 1 ст. 1 КК України визначено наступний комплекс цінностей: права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, а також мир і безпека людства. Цей об'єкт не має достатнього прикладного значення. Він покладений в основу лише при визначенні завдань чинного КК України.

Родовими об'єктами виступають складові частини комплексу названих цінностей. Серед них самостійне місце займає й довкілля. Безпосереднім об'єктом кримінально-правової охорони від конкретного злочинного посягання прийнято вважати певну складову частину родового об'єкта як самостійну конкретну цінність. Відомо, що елементами довкілля є земля, надра, атмосферне повітря, водні об'єкти, тваринний та рослинний світ, інші природні ресурси, які нерозривно пов'язані між собою і утворюють певні екосистеми. Тому їх якісний, безпечний стан слід визнавати безпосереднім об'єктом злочинів, що посягають на навколишнє природне середовище. Саме такі злочини закріплені у розділі VIII Особливої частини КК України, який

отримав назву «Злочини проти довкілля».

Має право на існування і чотирьохступенева система об'єктів злочину. Останнім часом вона привертає увагу науковців. Так, за чотирьохступеневою системою, розробленою В.М. Куцом, загальним об'єктом кримінально-правової охорони пропонується вважати особу, суспільство, необхідні умови їх існування, державу та міжнародний правопорядок у їх сукупності. Кожна із зазначених складових загального об'єкту виступає родовим об'єктом кримінально-правової охорони, який, у свою чергу, складається з видових об'єктів, утворених із кількох безпосередніх. Така класифікація дозволяє більш чітко та детально систематизувати Особливу частину кримінального законодавства. Спочатку в ній за родовим об'єктом виділяють розділи, далі, за видовим об'єктом – глави, зміст яких «всередині» упорядковується з врахуванням безпосереднього об'єкту. Запропонована класифікація об'єктів та систематизація Особливої частини КК України заслуговує на увагу. Вона в більшій мірі, ніж існуюча, дозволила б упорядкувати законодавчий матеріал і зробити Кримінальний кодекс більш зрозумілим та зручнішим для застосування. Однак цю класифікацію слід розглядати лише як один із можливих варіантів серед інших. Започаткована дискусія щодо системи об'єктів злочинів потребує подальших теоретичних розвідок у цьому напрямку, як слушно зазначається в літературі⁹⁶.

Уявляється, що задекларована самотійність такого родового об'єкту як умови існування людини та суспільства фактично свідчить про виокремлення в якості самотійного родового об'єкту безпеки існування названих цінностей. При цьому слід згадати і про безпеку держави та міжнародної спільноти. Таким чином, система родових об'єктів кримінально-правової охорони могла б мати наступний вигляд: людина – суспільство – держава – міжнародний правопорядок – безпека їх існування.

Безпека існування як родовий об'єкт – це сукупність усіх відомих видів

⁹⁶ Зелінський А.Ф., Куц В.М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального кодексу // Вісник Університету внутрішніх справ. – Випуск 2. – Харків. – 1997. – С. 148-154.

кримінально-охоронюваної безпеки. Іноді його вважають першим ешелоном, що страждає від специфічних злочинних діянь, так званих деліктів створення небезпеки⁹⁷. Але за ним слідують також ті, котрі страждають від інших за своїм характером діянь. Умовно їх можна назвати деліктами спричинення шкоди. Вони безпосередньо вражають людину, суспільство, державу чи міжнародний правопорядок, спричиняючи їм шкоду.

Безпека існування кримінально-охоронюваних соціальних та інших цінностей сама по собі незаперечна, значна цінність. Вона означає такий стан суб'єкта чи об'єкта, що характеризується відсутністю загрози йому з боку якихось руйнівних факторів⁹⁸. Іншими словами, безпека – це нормальне явище, що відповідає об'єктивним законам розвитку існування та функціонування когось або чогось.

Кримінально-правова доктрина розглядає об'єкт екологічних злочинів, по-перше, в контексті трьохступеневої класифікації об'єктів кримінально-правової охорони; по-друге, переважно з позицій природоресурсового, природоохоронного підходу до з'ясування його сутності без «виходу» на людину, суспільство; по-третє, за рідким винятком, автори виходять з того, що об'єктом цих злочинів є суспільні відносини⁹⁹.

З початку 70-х років змінюється уявлення щодо поняття об'єкта злочинів у сфері використання природних ресурсів. Висловлюється думка, що природоохоронні відносини складають самостійну відокремлену групу і характеризуються своїми ознаками. У зв'язку з цим було запропоновано визнавати родовим об'єктом злочинів проти довкілля відносини, що формуються у сфері раціонального використання, охорони та відтворення природних ресурсів¹⁰⁰. У подальшому цю позицію підтримали й інші

⁹⁷ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 123-124.

⁹⁸ Панов М.І., Тихий В.П. Право людини на безпеку // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Х., 2000. – С. 113.

⁹⁹ Дубовик О.Л. Экологическое правонарушение: понятие и виды // Окружающая среда под охраной закона: Сб. статей. – М., 1982. – С. 104; Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР: Учебное пособие. – М., 1991. – С. 5-11.

¹⁰⁰ Некипелов П.Т. Уголовно-правовая охрана природы // Сов. гос-во и право. – 1973. – № 1. – С. 75-80.

вчені¹⁰¹. При цьому слід зазначити, що злочинне посягання завдає шкоду окремим елементам довкілля (землі, водоймам, лісам, надрам та ін.) незалежно від місцезнаходження відповідних норм в системі Особливої частини КК.

В якості родового об'єкта більшість спеціалістів, так чи інакше, визнає в цілому навколишнє природне середовище (довкілля)¹⁰², а також умови, які забезпечують існування багатофункціональної збалансованої єдиної системи, в яку входить і людина, її охорону, оздоровлення, раціональне використання і відтворення такої єдиної системи для теперішніх і майбутніх поколінь¹⁰³.

Необхідно зауважити, що земля виступає невід'ємним елементом довкілля. В сукупності з іншими його складовими: повітрям, водами, надрами, тваринним та рослинним світом – вона створює відкриту, загальнопланетарну, саморегулюючу систему – біосферу¹⁰⁴. Відомо, що впливаючи на один з елементів довкілля, людина тим самим впливає і на функціонування інших компонентів всієї природної системи в цілому. Це обумовлено нерозривним зв'язком всіх складових навколишнього природного середовища. При цьому неправомірна діяльність людини порушує якісний стан як окремих елементів природного середовища, так і всього довкілля в цілому. Природа потребує охорони. Відносини, що виникають при цьому, прийнято називати природоохоронними. Їх специфіка визначається завданнями природоохоронної діяльності держави. Змістом такої діяльності визнаються три основні форми охорони природного середовища в цілому та окремих його елементів. Перша – консервативна, друга – оздоровлення та

¹⁰¹ Анашкин Г.З. Уголовно-правовые проблемы охраны природной среды в СССР // В сб.: Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 30. – М.: Юр. лит., 1979. – С. 46; Бушуева Т.А., Дагель П.С. Объект уголовно-правовой охраны природы. // Сов. гос. и право. – 1977. – № 8. – С. 81; Дубовик О.Л. Экологическое правонарушение: понятие и виды // Окружающая среда под охраной закона: Сб. статей. – М., 1982. – С. 80; Корчева З.Г. Уголовно-правовая охрана природы в УССР: Учебное пособие. – Харьков, 1975. – С. 6-7; Тяжкова И.М. Некоторые вопросы уголовно-правовой охраны природы // В кн.: Научно-технический прогресс и правовая охрана природы / Под ред. В.В. Петрова. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – С. 99.

¹⁰² Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні (Проблеми теорії, застосування розвитку кримінального законодавства) / Гавриш С.Б. – Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – С. 69.

¹⁰³ Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): монографія / В.К. Матвійчук. – К.: «Азимут Україна», 2005. – 171-172.

¹⁰⁴ Вернадский В.И. Биосфера. – М.: Мысль, 1967. – С. 52-63.

поліпшення навколишнього середовища, третя – забезпечення раціонального використання природних ресурсів.

У процесі здійснення природоохоронної діяльності повинна забезпечуватися комплексна охорона навколишнього природного середовища та його складових. Це пов'язано з тим, що у складі охоронних відносин поряд з природоохоронними відносно самостійне місце стали посідати антропоохоронні відносини. Особливості останніх полягають у тому, що вони, по-перше, виникають з приводу забезпечення екологічної безпеки життя і здоров'я людини як частини природи; по-друге, базуються на конституційному праві громадян України на безпечне для життя і здоров'я довкілля; по-третє, передбачають реалізацію основних екологічних прав громадян та забезпечення їх екологічної безпеки; по-четверте, орієнтовані на збереження і охорону довкілля як невід'ємної умови, місця і джерела життєзабезпечення людини та інших живих організмів. Оскільки кримінально-правова охорона виступає важливою складовою правової охорони довкілля, то її об'єктом цілком обґрунтовано стали вважати не тільки природоохоронні відносини, а й саму людину як елемент всієї природної системи¹⁰⁵. В кримінально-правовій літературі була висловлена слушна думка, що об'єкт злочинів, пов'язаних з природою, складається з двох груп суспільних відносин, самостійне місце серед яких займають екологічні відносини, що формуються в процесі забезпечення нормальної життєдіяльності людини в умовах природного середовища, стан якого постійно змінюється¹⁰⁶.

Трансформація об'єкту злочинів проти природи – явище об'єктивне і цілком реальне. Існуючі в сучасних умовах природоохоронні відносини розглядаються як складова екологічних. Екологічні відносини за своїм змістом являються різноманітними, але взаємопов'язаними. Їх єдність, насамперед, обумовлюється існуючим нерозривним зв'язком усіх природних

¹⁰⁵ Пакутин В.Д. Уголовно-правовая охрана внешней природной среды: Объект и система преступлений: Учебное пособие. – Уфа: Башкирский гос. ун-т, 1977. – С. 12-18.

¹⁰⁶ Таций В.Я. Ответственность за хозяйственные преступления. Объект и система. – Харьков, 1984. – С. 69.

об'єктів між собою. Цей зв'язок свідчить про існування єдиної екологічної системи, що включає будь-які природні системи, в межах яких реалізуються явища, виникають зв'язки та здійснюються процеси, що мають екологічний характер¹⁰⁷.

До складу екологічних відносин прийнято включати відносини, що виникають: а) з приводу приналежності природних об'єктів певним суб'єктам на праві власності або на праві користування; б) у сфері експлуатації екологічних об'єктів конкретними суб'єктами з метою задоволення своїх інтересів; в) у галузі відтворення, природних об'єктів, поліпшення їх якості; г) у сфері охорони довкілля.

Отже, серед відносин, що формуються у процесі взаємодії людини з природою з приводу спільного нормального існування, необхідно виділяти як мінімум такі групи відносин: екологічні (з усіма їх різновидами) та економічні. Але не самі по собі відносини цікавлять суспільство як об'єкт правової охорони, а реальні соціальні цінності, з приводу яких ці відносини формуються.

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», об'єктом правової охорони є довкілля – як сукупність природних і природно-соціальних умов, процесів, а також природні ресурси (земля, надра, водні об'єкти, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси, об'єкти природно-заповідного фонду України та інші об'єкти та території, що являються особливою цінністю і виступають невід'ємною умовою стійкого екологічного і соціального розвитку України¹⁰⁸. З огляду на це можна зробити припущення, що родовим об'єктом злочинів проти довкілля (екологічних злочинів) може бути усе навколишнє середовище, уся сукупність природних об'єктів у своєму природному стані – довкілля, включаючи і землю, як основне національне багатство, яке перебуває під

¹⁰⁷ Кучерявий В.П. Екологія. – Львів: Світ, 2001. – С. 21.

¹⁰⁸ Про охорону навколишнього природного середовища: закон України від 25.06.1991 № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – ст. 546. – (Бібліотека офіційних видань).

особливою охороною держави (ст. 14 Конституції України). Природа – це благо, яке надане людині об’єктивно від народження і становить найважливіший чинник, необхідний для нормального її існування. Тому важко не погодитись із висловленим в літературі висновком про те, що довкілля як одна з найважливіших соціальних цінностей виступає об’єктом кримінально-правової охорони¹⁰⁹.

Термін «природа» є поняттям абстрактним і має декілька значень. Ним окреслюють як матеріально-енергетичний та інформаційний світ Всесвіту, так і сукупність умов існування суспільства. Часто його ототожнюють з поняттям «природне середовище» та «довкілля»¹¹⁰.

В науковій літературі відсутня єдина точка зору стосовно визначення предмету правової охорони довкілля. Недостатньо чітку позицію з цього приводу займає і законодавець. Поняття «довкілля», «природа» є скоріше соціальними та техногенними аніж правовими. Довкілля складається з певних екологічних систем (організм, популяція, біоценоз, біогеоценоз, біосфера). Сама біосфера являє собою велику екологічну систему. Вона складає особливу сукупність певних угруповань живого та неживого середовища, в якому існує життя всякого природного організму. Тому знищення або пошкодження природних ресурсів, як її складових, впливає на стан всієї екологічної системи. Природні ж ресурси виступають основою будь-якої екологічної системи і повинні розглядатись як екологічна категорія. У свою чергу, сукупність різноманітних екологічних систем створюють природно – територіальні комплекси або ж єдині природні системи, які об’єднують елементи живої та неживої природи. Природне середовище, будучи частиною біосфери, складається з різноманітних екосистем. Вони знаходяться в природному та економічному безпосередньому зв’язку з людиною. Тому в науковій літературі іноді

¹⁰⁹ Шимбарева Н.Г. Уголовная ответственность за преступления, посягающие на природные богатства: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 1979. – С. 6-8.

¹¹⁰ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 67; Екологічне право України: Підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / За ред. В.К. Попова та А.П. Гетьмана. – Харків: Право, 2001. – С. 3-5; Кучерявий В.П. Екологія. – Львів: Світ, 2001. – С. 14-15.

приходять до висновку, що шкода родовому об'єкту екологічних правопорушень заподіюється шляхом пошкодження цих екосистем (біогеоценозів)¹¹¹.

Природоресурсовий підхід до визначення об'єкту злочинів проти довкілля уявляється дещо вузьким, оскільки він залишає осторонь людину і зачіпає лише одну сферу – природоресурсну. Фактично поза увагою залишається екологічна безпека – необхідна умова життєдіяльності людини та суспільства. Тому для визначення та розуміння родового об'єкту злочинів проти довкілля, куди входить і забруднення або псування земель, необхідно звернутись до такої категорії як екологічна безпека.

Вперше запропонував розглядати екологічну безпеку в якості родового об'єкту злочинів проти навколишнього природного середовища С.Б. Гавриш¹¹².

Аналізуючи сутність екологічної безпеки, слід зазначити, що її легалізація обумовлена закріпленням відповідних положень в нормативно-правових актах, насамперед в Конституції України (ст. 50). Згідно з цією конституційною нормою кожний має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням цього права. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження її генофонду визнано Конституцією України одним з основних обов'язків держави. Крім того, забезпечення екологічно безпечних умов життєдіяльності людей в суспільстві віднесено до пріоритетних національних інтересів, оскільки нинішня екологічна ситуація в Україні характеризується як кризова¹¹³.

Законодавче визначення поняття «екологічна безпека» безпосередньо міститься у ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Згідно з даною нормою – екологічною безпекою визнається

¹¹¹ Дубовик О.Л. Жалинский А.Э. Структура детерминации экологических преступлений // Правовая охрана окружающей среды: Сб. статей / АН СССР – М., 1988. – С. 82.

¹¹² Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков, 1994. – С. 29.

¹¹³ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.

такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей¹¹⁴. При цьому стверджується, що «екологічна безпека» є самостійною складовою та обов'язковою передумовою національної та міжнаціональної безпеки¹¹⁵

Екологічна безпека у сукупності з іншими видами безпеки утворює систему національної безпеки України. В сучасних умовах екологічна складова національної безпеки перетворюється на один з домінуючих чинників внутрішньої та зовнішньої політики української держави.

Національною безпекою згідно із чинним законодавством визначено стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз як необхідна умова збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей. Її основними об'єктами виступають: громадянин – його права і свободи; суспільство – його духовні і матеріальні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість кордонів. Серед основних можливих загроз національній безпеці держави в екологічній сфері визнається значне антропогенне порушення та техногенне перенавантаження території України; негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи, які виражаються в забрудненні значних територій землі радіоактивними речовинами; неефективне та руйнівне використання природних ресурсів, в тому числі і земель, широкомасштабне застосування екологічно шкідливих і недосконалих технологій; неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів тощо.

Кожна особа зацікавлена у збереженні та примноженні власних цінностей як матеріального, так і нематеріального характеру. Збереження того, що підтримує на певному рівні стабільність та добробут, життєдіяльність усіх громадян, вважається цінним як для окремої людини,

¹¹⁴ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 41. – Ст. 546.

¹¹⁵ Правове регулювання екологічної безпеки в Україні: навч. посіб. / А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.Л. Бредіхіна та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 10.

так і держави, суспільства в цілому і складає основу національного інтересу. Національний інтерес виступає об'єктом захисту від будь-якого негативного впливу з точки зору національної безпеки країни. Водночас слід підкреслити, що в системі національної безпеки одне з найважливіших місць відводиться саме екологічній безпеці. Оскільки від стану довкілля залежить життя та стан здоров'я людини. Це в кінцевому рахунку впливає на нормальний розвиток суспільства і держави.

Однією з обов'язкових умов та чинників нормального існування людини виступає екологічно безпечне довкілля, яке включає сукупність окремих його елементів (землі, надр, водних об'єктів, атмосферного повітря, рослинного та тваринного світу). У зв'язку з цим безпека довкілля залежить, насамперед, від якісного стану зазначених елементів природи. Наявність небезпеки свідчить про дискомфорт людини у навколишньому природному середовищі і навіть загрозу її існуванню, про що наголошується в літературі¹¹⁶.

Основним показником екологічної безпеки іноді вважають здорове навколишнє природне середовище, яке має самостійне значення¹¹⁷. Дійсно, стан нормального довкілля характеризується в основному екологічними і соціально-медичними показниками. Їх сутність полягає в тому, що вони як сукупність природних і соціально-природних факторів виключають настання будь-яких генетичних, психологічних, психічних, фізіологічних, патологічних та інших змін в конкретних природно-соціальних умовах та процесі життя людини. Важливим чинником та ознакою безпечного довкілля є така його якість, яка характеризується наявністю хімічних, фізичних, біологічних та інших компонентів, що не порушують природного балансу фізичного зв'язку людини і довкілля, не знижують його природні можливості до самовідновлення і не перевищують встановлених законодавством нормативів екологічної безпеки.

Разом з тим необхідно підкреслити, що категорія «екологічна безпека»

¹¹⁶ Качинський А. Про екологічну безпеку України: в пошуках нової концепції // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 7-13.

¹¹⁷ Андрейцев В.І. Право громадян на екологічну безпеку: проблеми конституційно-правового забезпечення // Право України. – 2001. – № 4. – С. 10.

універсальна. Її слід розглядати в декількох аспектах. По-перше, як глобальну екологічну безпеку, яка повинна виключати можливість настання планетарної екологічної катастрофи. По-друге, як національну екологічну безпеку. По-третє, як екологічну безпеку людини. Але всі ці аспекти знаходяться у взаємному зв'язку і складають єдине ціле – екологічну безпеку.

У літературі іноді під безпекою людини як однією з найвищих соціальних цінностей визнається «об'єктивний стан і суб'єктивне відчуття фізичної, майнової, соціальної, психологічної й моральної захищеності її прав і свобод»¹¹⁸. Таке розуміння безпеки цілком прийнятне. Але треба мати на увазі, що поняття безпеки людини включає також і її екологічну безпеку (ч. 1 ст. 50 Конституції України). Людина перебуває в безпеці лише тоді, коли вона, а також її права та свободи, надійно захищені. Забезпечення екологічної безпеки людини є однією з головних функцій та обов'язком держави.

Існують також інші підходи до визначення поняття екологічної безпеки. Іноді під екологічною безпекою розуміють тільки захист довкілля від нераціональної діяльності людини, в тому числі обмеження забруднення та використання природних ресурсів; структурну та якісну перебудову господарської діяльності з метою досягнення безпечних умов співіснування людини і природи; керованість екологічним ризиком техногенних аварій, природних катастроф тощо¹¹⁹.

Розглядають екологічну безпеку і як сукупність певних вимірів, що сприяють запобіганню погіршенню екологічної обстановки, небезпечної для здоров'я і життя людини, довкілля та режиму використання природних ресурсів¹²⁰, а також як стан захищеності найважливіших інтересів особи,

¹¹⁸ Панов М.І., Тихий В.П. Право людини на безпеку // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Х., 2000. – С. 112.

¹¹⁹ Агангбєян А.Г. Экологические аспекты программы биосферных и экологических исследований // Вестник АН СССР. – 1988. – № 11. – С. 65; Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков, 1994. – С. 124; Заржицький О. Щодо правових засад екологічної безпеки // Право України, 1999, № 4. – С. 74.

¹²⁰ Андрейцев В.І. Екологічне право та проблеми екологічної безпеки // Рад. право. – 1990. – № 4. – С. 34; Колбасов О.С. Концепция экологической безопасности (юридический аспект) // Сов. гос и право. – 1988. – № 12. – С. 48.

суспільства, природи, держави від реальних і потенціальних загроз, які породжуються антропогенним або природним впливом на довкілля¹²¹.

Особливу думку щодо визначення сутності екологічної безпеки виказує В.І. Андрейцев. Він стверджує, що екологічна безпека різнопланова і поліфункціональна інтегрована категорія, яка відтворює реальне біолого-фізичне, технологічне, економічне та соціально-правове явище. Тому екологічна безпека – це складова національної та транснаціональної безпеки, тобто такий стан розвитку суспільних правовідносин і відповідних їм правових зв'язків, за яких системою правових норм, інших державно-правових і соціальних засобів гарантується захищеність права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, забезпечується регулювання здійснення екологічно небезпечної діяльності і запобігання погіршенню стану довкілля та інших наслідків, небезпечних для життя і здоров'я особи, суспільства і держави¹²². У подальшому, до складу екологічної безпеки В.І. Андрейцевим пропонується включити ще й біологічну безпеку¹²³. Обґрунтовується ця пропозиція тим, що сучасний стан довкілля негативно впливає на біологічну структуру і функцію людської особи в теперешньому і майбутньому поколіннях, а також на біологічні об'єкти природного середовища та сільськогосподарські рослини і тварини.

На думку окремих вчених, екологічна безпека як об'єкт злочину – це стійкий стан природного середовища, що оточує людину, який забезпечує відсутність небезпеки заподіяння незапланованої шкоди життю і здоров'ю людей, екосистемам відповідно до умов допустимого ризику, пов'язаного із застосуванням різних технологій¹²⁴. З цією позицією можна в цілому погодитися.

В літературі виказуються й інші точки зору з приводу визначення

¹²¹ Екология: Учеб. пособие. – М., 1999. – С. 99

¹²² Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки: Навч. та наук.-практ. посіб. – К.: Знання-Плюс, 2002. – С. 37-38.

¹²³ Андрейцев В.І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: моногр. / В.І. Андрейцев. – Д.: Національний гірничий університет, 2011. – С. 287.

¹²⁴ Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков, 1994. – С. 171.

поняття «екологічна безпека». Так, наприклад, деякі автори зводять екологічну безпеку до захисту життя і здоров'я людини від наслідків її техногенної діяльності та негативних взаємодій природного характеру, захисту природних екосистем від шкідливого впливу, а також до обов'язкового наукового прогнозування впливу існуючого та можливого впливу розроблюваних технологій як на темпи науково-технічного прогресу, так і на аналіз його наслідків для довкілля, тобто на умови проживання майбутніх поколінь¹²⁵.

Підсумовуючи викладене та різні точки зору щодо визначення родового об'єкта злочинного забруднення або псування земель, можна дійти висновку, що екологічною безпекою треба визнавати такий стан довкілля, при якому забезпечуються: а) належне функціонування природних екосистем, а через це б) нормальні умови життя людини. Саме цей стан потребує всебічного захисту як від негативної антропогенної діяльності людини, так і від самих природних катаклізмів. Вказаний захист повинен здійснюватися як правовими, так і іншими заходами.

З правової точки зору екологічну безпеку необхідно розглядати, насамперед, як соціально-правову категорію, яка притаманна людському суспільству і формується в конкретних історичних умовах. Ця безпека повинна досягатись чітким визначенням її основ: боротьба із забрудненням та псуванням окремих природних об'єктів (землі, водних об'єктів тощо); розробка та втілення у життя екологічно чистих та безпечних технологій; боротьба із найбільш небезпечним радіоактивним забрудненням; раціональне використання та відтворення природних ресурсів. Безпека як певний стан будь-якого природного об'єкту притаманна всій біосфері, її екосистемам і являє собою одну з її основних властивостей. Вона притаманна всьому людському суспільству, а також окремому індивіду як основі суспільства.

Безпека – це об'єктивна категорія, яка характеризується відсутністю

¹²⁵ Барбашова Н. Правове забезпечення екологічної безпеки: роль масштабного фактора // Право України. – 1999. – № 3. – С. 48.

будь-якої загрози з будь-якого боку. У кримінально-правовій літературі екологічною безпекою іноді вважають відсутність небезпеки або зменшення її до прийнятного рівня¹²⁶. При забрудненні або псуванні земель, відбувається насичення їх верхнього ґрунтового покриву речовинами, які являються шкідливими як для людини, життя якої невідривно пов'язано з цим природним ресурсом, так і для біоресурсів, котрі знаходяться в ньому. Забрудненні чи зіпсовані землі складають загрозу екологічній безпеці в цілому.

Викладене приводить до висновку, що в якості родового об'єкта злочинного забруднення або псування земель потрібно визнавати екологічну безпеку як особливий стан довкілля, який відповідає встановленим у законодавстві критеріям, стандартам, лімітам і нормативам, що стосуються його чистоти, ресурсомісткості (невиснаженості), екологічної стійкості, санітарних вимог, видового різноманіття, здатності задовольняти інтереси людини.

Точне визначення родового об'єкта забруднення або псування земель – запорука теоретично вірного розуміння юридичної природи цього злочину та застосування відповідної норми Особливої частини КК на практиці.

Екологічна безпека як родовий об'єкт злочинів проти довкілля залежить від якісного стану окремих елементів довкілля, одним з яких є земля. Продовжуючи юридичний аналіз об'єктивних ознак злочинного забруднення або псування земель у напрямку визначення безпосереднього об'єкта цього злочину, слід виходити саме з цієї тези.

Як відомо, безпосереднім об'єктом злочину визнається все те, що безпосередньо охороняється законом про кримінальну відповідальність¹²⁷, тобто та цінність, заради якої певна кримінальна правова норма заборонного

¹²⁶ Лопашенко Н.А. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 155.

¹²⁷ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 100; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 106; Курс уголовного права. В 5-ти томах. Т 1: Общая часть: Учение о преступлении / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 2002. – С. 214-215; Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 90.

характеру формулюється у конкретній статті КК України. Безпосередній об'єкт злочину – обов'язковий елемент складу злочину як єдиної юридичної підстави кримінальної відповідальності за його вчинення, згідно із ч. 1 ст. 2 КК України.

Безпосередній об'єкт важливий лише у правозастосовній практиці. У нормотворчій діяльності він не застосовується¹²⁸. При з'ясуванні підстав кримінальної відповідальності за конкретні суспільно небезпечні діяння суб'єкти правозастосовної діяльності оперують лише конкретними об'єктами (наприклад, здоров'я громадянина А., відносини власності громадянина В., відносини з приводу охорони земельної ділянки громадянина Р. від забруднення або псування тощо).

Аналізу сутності та ознак безпосереднього об'єкту злочинного забруднення або псування земель в теорії кримінального права до останнього часу мало приділялося уваги. Це пояснюється тим, що відповідальність за забруднення або псування земель раніше передбачалася лише адміністративним законодавством (ст. 52 КУпАП).

Потрібно зауважити, що в Кримінальному кодексі України 1960 року, норми, об'єктами охорони яких виступали конкретні природні ресурси (рослинний і тваринний світ, континентальний шельф України, водні об'єкти, атмосферне повітря та ін.), законодавець розмістив у різних главах Особливої частини КК. Скажімо, такі злочини як незаконна порубка лісу (ст. 160 КК України), незаконна охота (ст. 161 КК України) та інші було розміщено у главі VI «Господарські злочини». Ці природні ресурси розглядалися законодавцем не як самостійні елементи довілля, а як об'єкти господарювання людини. Наприклад, забруднення водоймищ та атмосферного повітря відносилось законодавцем до злочинів проти здоров'я населення (ст. 228 КК України). Законодавче закріплення зазначених положень давало підстави для визнання безпосереднім об'єктом, наприклад,

¹²⁸ *Енциклопедия уголовного права. Т. 4. Состав преступления. – Издание профессора Малинина, СПб., 2005. – С. 156.*

забруднення водоймищ в одних випадках здоров'я людей¹²⁹, в інших – спеціальні правила водокористування¹³⁰.

Подібна ситуація спостерігається і щодо безпосереднього об'єкта злочинного забруднення або псування земель. Вітчизняна наука поки що не дає чіткого та однозначного визначення безпосереднього об'єкта злочинів, які спричиняють шкоду землі як складовій частині довкілля та окремому аспекту екологічної безпеки. Раніше земля розглядалася як окремий і самостійний елемент екологічної системи лише в земельному та екологічному праві. Але ці галузі прийнято вважати галузями позитивного права. Юридична відповідальність за порушення норм земельного законодавства (псування чи забруднення земель) мала лише адміністративний та цивільно-правовий характер. У цих випадках на визначення об'єкта земельного правопорушення впливала екологічна характеристика землі, як самостійного елемента цілісної екологічної системи. Кримінальне ж законодавство вважало землю предметом господарських відносин або відносин у сфері управління.

Висловлені в літературі точки зору щодо сутності безпосереднього об'єкта злочинного забруднення окремих елементів довкілля можна умовно звести до декількох відносно самостійних напрямків чи груп. Представники першої групи безпосереднім об'єктом злочинного забруднення визнавали здоров'я населення. Автори другої групи вказували на спеціальні правила користування відповідними елементами довкілля як безпосередній об'єкт. Прибічники третьої групи безпосереднім об'єктом злочинного забруднення природних ресурсів визнавали господарські інтереси держави, враховуючи те, що ці об'єкти природи перебували у виключній власності держави. Самостійну групу складали автори, які під безпосереднім об'єктом визнавали відносини, що виникають з приводу використання окремих елементів довкілля¹³¹. Існує також думка, що безпосереднім об'єктом земельних

¹²⁹ Советское уголовное право. Часть Особенная. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – С. 403.

¹³⁰ Леонтьев Б.М. Ответственность за хозяйственные преступления. – М.: Госюриздат, 1969. – С. 162-163.

¹³¹ Злочини проти довкілля: навчальний посібник / І.І. Митрофанов, А.М. Притула. –Суми, 2010. – С. 49.

правопорушень, до складу яких входить і забруднення або псування земель, є встановлений земельний правопорядок¹³².

Узагальнюючи висловлені з цього приводу думки, треба зазначити, що віднесення до основного безпосереднього об'єкта забруднення або псування земель життя та здоров'я людей означало б надмірне розширення сфери цього об'єкта. Шкода життю та здоров'ю людей, що заподіюється забрудненням або псуванням земель, виступає похідним наслідком від первинного заподіяння шкоди землі як невід'ємній частині екосистеми. Тому життя та здоров'я людей слід вважати додатковим безпосереднім об'єктом у складі кваліфікованого забруднення або псування земель, до того ж об'єктом факультативним, а не обов'язковим. Це пов'язано з особливістю конструкції диспозиції ст. 239 КК України. Законодавець закріпив в якості однієї з кваліфікуючих ознак даного злочину загибель людей, їх масове захворювання. Окрім цього в частині другій закріплена й інша кваліфікуюча ознака забруднення або псування земель – настання інших тяжких наслідків. Всі ці кваліфікуючі ознаки поєднані між собою сполучником «або». Тобто, передбачається, що такі похідні наслідки забруднення або псування земель можуть наставати незалежно один від одного. Тому при забрудненні або псуванні земель у деяких випадках шкоду може бути спричинена не життю та здоров'ю людини, а іншим об'єктам кримінально-правової охорони (власності, якісному стану інших елементів довкілля тощо). У зв'язку з цим життя, здоров'я людини (населення) потрібно вважати безпосереднім додатковим факультативним об'єктом.

Найближче до визначення безпосереднього об'єкта екологічних злочинів підійшли ті вчені, які відносили такі злочини до посягань проти природи. Так, на думку деяких з них безпосереднім об'єктом посягань проти природи є «суспільні відносини, які тісно та безперервно пов'язані з окремими елементами природи та їх властивостями як найважливішими

¹³² Земельне право: Підруч. для студ. юр. спец. ВНЗ / За ред. В.І. Семчика і П.Ф. Кулинич. – К., 2001. – С. 240-258.

умовами нормального життя та діяльності людини»¹³³. У даному випадку фактично мова йде про екологічну безпеку. Але серед авторів, що в цілому поділяли цю позицію, відсутня єдність поглядів на окремі аспекти проблеми. Так, наприклад, З.Г. Корчева під безпосереднім об'єктом злочинів, пов'язаних із забрудненням або псуванням природного об'єкта, розуміє суспільні відносини в сфері охорони природних ресурсів держави¹³⁴. З наведеного визначення, на жаль, не зрозуміло, в чому ж повинен полягати сенс захисту того чи іншого об'єкта природи, наприклад, землі, надр, водних об'єктів тощо. Не можна однозначно визначити, яким же благам та цінностям завдається шкода при посяганні на ці елементи довкілля. Окрім цього, навряд чи можна зводити захист землі лише до її охорони як самостійного елемента екологічної системи. Головне в тому, що якісна і екологічна чиста земля є невід'ємним атрибутом екологічної безпеки, а та, у свою чергу – необхідною умовою існування людини.

Подібні зауваження можна зробити і щодо позиції, згідно з якою безпосереднім об'єктом злочинного забруднення або псування окремих елементів природи, наприклад, водних об'єктів, виступають суспільні відносини в сфері забезпечення чистоти води (збереження, раціонального використання та відтворення чистої води)¹³⁵. Автор зазначеної позиції визначає зміст охоронюваних суспільних відносин та вказує на необхідність забезпечення чистоти водних об'єктів, але сенс забезпечення їх чистоти він вбачає в збереженні, раціональному використанні та відтворенні чистоти води. Тим самим декларується самоціль: чистота заради чистоти. Таке розуміння безпосереднього об'єкта злочинів, предметом яких є природні об'єкти, призводить до обмежувального його розуміння. Між тим треба враховувати, що правової охорони потребують не тільки «чисті» води та землі, але й фактичний стан чистоти довкілля, який існував до моменту

¹³³ Анашкин Г.З. Уголовно-правовые проблемы охраны природной среды в СССР // В сб.: Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 30. – М.: Юр. лит., 1979. – С. 46.

¹³⁴ Корчева З.Г. Уголовно-правовая охрана природы в УССР: Учебное пособие. – Харьков, 1975. – С. 22.

¹³⁵ Крастыньш У.Я. Уголовно-правовая охрана природы в Латвийской ССР: Дисс. ... канд. юр. наук. – Рига, 1978. – С. 118.

вчинення злочину.

Подібну позицію, але з приводу визначення безпосереднього об'єкта злочинного забруднення водних об'єктів, займає і В.О. Навроцький. На його думку, безпосереднім об'єктом цього злочину необхідно вважати суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом та пов'язані із забезпеченням чистоти водних об'єктів, як необхідної умови нормального життя та здоров'я людей, а також повноцінного господарського використання водних ресурсів і нормального існування водних біогеоценозів¹³⁶. Наведене визначення безпосереднього об'єкта злочинного забруднення водоймищ на той час було повним та обґрунтованим. Автор розглядає водоймища не тільки як об'єкти господарювання, але й як об'єкти природи. Разом з цим він ставить наголос на першому аспекті. Тому запропоноване розуміння такого об'єкта в сучасних умовах вбачається дещо звуженим.

В літературі висловлена також точка зору, згідно з якою у якості безпосереднього об'єкта злочинів проти природи визнаються суспільні відносини, які виникають з приводу забезпечення чистоти того чи іншого природного об'єкта, але не як самоціль, а умова забезпечення життєдіяльності людей¹³⁷. Але і ця позиція неповно характеризує сутність безпосереднього об'єкта злочину. Розуміння в якості безпосереднього об'єкта зазначеного злочину абстрактних суспільних відносин утруднює розкриття механізму заподіяння суспільно небезпечних наслідків діяння, а звідси – характеру та ступеню його небезпеки.

Забруднення або псування земель – це внесення певної кількості різних забруднюючих елементів здебільшого до верхнього родючого їх шару, що є шкідливими для життя, здоров'я людей або інших елементів довкілля. Тобто вказаним діянням фактична шкода завдається нормальному екологічно якісному стану земель. В цьому випадку створюється небезпека людині, адже

¹³⁶ Навроцький В.А. Уголовная ответственность за загрязнение водоемов: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Харьков, 1982. – С. 48.

¹³⁷ Пакутин В.Д. Уголовно-правовая охрана внешней природной среды: Объект и система преступлений: Учебное пособие. – Уфа: Башкирский гос. ун-т, 1977. – С. 40.

лише нормальний якісний стан землі якраз характеризується своєю безпечністю як для людей, так і для всього довкілля в цілому.

Висловлені й інші міркування щодо безпосереднього об'єкта злочинного забруднення або псування того чи іншого природного об'єкта (землі, водних об'єктів, атмосферного повітря та ін.)¹³⁸. При цьому особливий підхід щодо встановлення об'єкта правової охорони земель можна виділити у представників інших галузевих правових наук. Так, об'єктом охорони земель сільськогосподарського призначення визнається їх кількість, яка визначається площею таких земель у цілому та площею тієї їх частини, яка безпосередньо використовується як засіб сільськогосподарського виробництва – площею сільськогосподарських угідь¹³⁹. Але на сьогодні, законодавчо закріплено, що самостійним об'єктом правової охорони є всі землі в межах території України¹⁴⁰. Самостійне місце займає точка зору згідно якої об'єктом правової охорони виступають: земля, земельні ділянки, земельні паї¹⁴¹.

Аналіз запропонованих у науковій літературі визначень безпосереднього об'єкта екологічних злочинів показує, що для вірного вирішення цього питання необхідно з'ясувати значення природного ресурсу, зокрема, землі для суспільства, її роль як елемента екологічної системи та фактора екологічної безпеки, а також вивчити вплив земельних ресурсів на сферу господарської діяльності людини.

Як вже зазначалося, земля характеризується багатьма якісними властивостями, важливими для суспільства. Вона виконує декілька функцій: по-перше, є важливою складовою довкілля, від стану якої залежить здоров'я і навіть саме існування людини як біологічної істоти; по-друге, являє собою

¹³⁸ Жевлаков Э.Н. Экологические преступления и экологическая преступность: Учебное пособие. – М.: Белые альвы, 1996. – С. 21.

¹³⁹ Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: Монографія. – К., 2011. – С. 431.

¹⁴⁰ Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. – Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1431.

¹⁴¹ Вівчаренко О.А. Правова охорона земель України: Автореф. дис. ... доктора юридичних наук: спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / О.А. Вівчаренко. – Київ, 2013. – С. 9.

просторово-територіальну базу для будь-якого виробництва; по-третє, виступає основним засобом виробництва в сільському та лісовому господарстві; по-четверте, є елементом природної системи, у зв'язку з чим виступає її невід'ємною частиною.

Земля – продукт самої природи. Вона виникла і функціонує незалежно від волі і свідомості людей, без будь-якого сприяння з їхнього боку. Цим вона відрізняється від інших об'єктів, створених працею людини. Як головний засіб виробництва в сільському і лісовому господарстві земля – багатство будь якого суспільства. Без неї немислимий ніякий трудовий процес. Вона дає робітникові місце дії, а процесу його праці – сферу дії. Тому якісний стан землі має вплив на реалізацію всіх зазначених її функцій як об'єкта навколишнього природного середовища.

Забруднення або псування земель, насамперед, порушує чистоту верхнього шару ґрунту, зокрема, земель сільськогосподарського призначення, які виступають основою продовольчої безпеки держави. Це в свою чергу призводить до порушення екологічної безпеки як суспільства в цілому, так і кожного окремого індивідуума. В кінцевому результаті зазначені діяння викликають зростання захворюваності та смертності серед населення, а також порушують нормальну життєдіяльність людини, посягають на її конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Таким чином, шкода життю або здоров'ю людини заподіюється через погіршення природних умов функціонування людського організму.

Природний якісний стан ґрунтового покриву земель є запорукою не тільки здорового, але й багатого майбутнього. Тому важливе значення якісний стан ґрунтового покриву земель має не тільки для екологічної, а і для економічної сфери суспільного життя. Йдеться про використання різноманітних властивостей землі в господарській діяльності людини. При цьому треба зазначити, що забруднюватися або псуватися можуть землі будь-якої категорії. Але найбільш суспільно небезпечними є такі дії щодо земель сільськогосподарського призначення, бо вони – основа

продовольчої безпеки України.

Забруднення або псування земель завдає шкоду і господарським відносинам, що пов'язані із використанням земель в різних сферах господарювання. Вказані протиправні дії часто обмежують або зовсім роблять неможливим використання землі за її цільовим призначенням. Використання ж забруднених земель завдає значної шкоди як економічним інтересам землевласників та землекористувачів, так і життю або здоров'ю людей. Так, наприклад, надмірне чи несанкціоноване, або з порушенням технології внесення у ґрунти земель сільськогосподарського призначення мінеральних добрив у процесі використання цих земель призводить до гальмування біохімічних процесів у ґрунтах чи їх повне припинення. Наслідком цього є скорочення продуктивності сільськогосподарських угідь або ж навіть їх повне вилучення із господарського використання. Окрім цього, на забруднених або зіпсованих угіддях неможливе вирощування повноцінного та екологічно чистого врожаю сільськогосподарських культур.

У зв'язку з цим сферу господарської діяльності, що здійснюється у процесі використання земель, треба визнавати додатковим безпосереднім об'єктом їх злочинного забруднення або псування. Вчені-криміналісти об'єктом господарських злочинів визнають врегульовані державою відносини між членами суспільства з приводу виробництва і реалізації товарів, продукції різного призначення, виконання робіт і надання послуг, тобто як правовідносини у сфері господарської діяльності, які складають систему господарювання; поняття «господарські злочини» – як передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні посягання на врегульовані державою відносини у сфері господарської (підприємницької) діяльності з виробництва суб'єктами господарювання товарів та іншої продукції, виконання робіт, надання послуг та посягання на фінансову діяльність держави¹⁴².

¹⁴² Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика : монографія / О.О. Дудоров. – К.: Юридична практика, 2003. – С. 11.

Одним із самостійних видів господарської діяльності є сільськогосподарська діяльність. Особливість такого виду діяльності полягає у тому, що вона безпосередньо пов'язана із використанням такого об'єкту довкілля як земельні ресурси (земельні ділянки, ґрунтовий покрив земельних ділянок тощо). Для сільського господарства основним засобом виробництва виступає ґрунтовий покрив земель сільськогосподарського призначення. В науці пропонується доволі цікаве визначення ґрунту як особливо охоронюваного природного та господарського об'єкта¹⁴³.

Сільськогосподарське виробництво порівнюють із живим організмом, чие функціонування обумовлене законами природи¹⁴⁴. У цьому контексті треба зазначити, що земельні ресурси, при використанні яких формується близько 95% обсягу продовольчого фонду та 2/3 фонду товарів споживання, справедливо вважаються фундаментом економіки України та основою державного суверенітету.

Порушення нормального (природного) якісного стану ґрунтового покриву земель в результаті їх забруднення або псування перешкоджає задоволенню екологічних потреб як окремих індивідуумів, так і суспільства в цілому. Природне середовище України як частина всієї біосфери являє собою добре організовану, збалансовану екологічну систему, де всі її складові знаходяться в постійному взаємозв'язку і залежності один від одного. При цьому слід підкреслити, що основою екологічної системи виступає саме земля, як домінуючий та цементуючий елемент навколишнього природного середовища. З нею так чи інакше безпосередньо або опосередковано полякані усі інші природні ресурси: води, надра, рослинний і тваринний світ та ін.

Негативний вплив в результаті знищення або пошкодження якоїсь однієї ланки в системі природних об'єктів завжди викликає порушення функціонування інших елементів екологічної системи. Оскільки людина є

¹⁴³ Сидорова С.В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: Автореф. дис. ... кандидата юридичних наук: спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / С.В. Сидорова. – Харків, 2013. – С. 8.

¹⁴⁴ Конишева О.В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / О.В.Конишева. – Х., 2002. – С. 5.

частиною біосферних процесів, вона також страждає від негативного стану всього довкілля. Людина може існувати лише в умовах нормального (фонового) стану довкілля. У зв'язку з цим першочергового значення в умовах сьогодення набуває охорона земель, від якісного стану яких значною мірою залежить існування всього довкілля. Крім того негативний вплив на землі шляхом їх забруднення або псування речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, порушує екологічну рівновагу.

Вищенаведене підтверджує, що нормальний екологічний якісний стан ґрунтового покриву земель є невід'ємною складовою частиною загальної екологічної безпеки. Якщо всі хімічні, фізичні, біологічні та інші якісні і кількісні показники ґрунтового покриву земель знаходяться в нормі, то це свідчить про екологічно безпечний стан ділянки як для життя, здоров'я людей, так і для інших елементів навколишнього природного середовища (водних ресурсів, атмосферного повітря, флори, фауни та ін.). В цьому випадку і господарське використання таких земель є також безпечним не тільки для землевласників та землекористувачів, а і для всього суспільства.

Нормальний якісний стан земель розглядають через їх фізико-хімічні та біологічні ознаки, які вказують на відсутність в них сторонніх, не властивих їх природному стану забруднюючих речовин. Треба зауважити, що абсолютно чистих земель в природі не існує. Так, з 58 млн. га суші в Україні на 71% здійснюється той чи інший вид господарської діяльності. Із загальної їх площі 40% відносяться до забруднених і 30% до дуже забруднених земель¹⁴⁵. Незбалансоване ведення сільського та інших галузей господарства, засмічення, забруднення та псування земель відходами виробництва та життєдіяльності людини речовинами, шкідливими для життя та здоров'я людей та всього довкілля, призводить до погіршення фізичних, фізико-хімічних і хімічних властивостей ґрунту, масово порушує природний

¹⁴⁵ Національна доповідь України про збереження біологічного різноманіття / В.П. Давидок, Я.І. Мовчан та ін. – Київ: «Проспект ЛТД», 1997. – С. 31.

біоценоз ґрунтової мікрофлори.

Вказаний вище стан земель як властивість, що є невід'ємною частиною екологічної безпеки, розглядається в якості ознаки, яка визначає можливість використання відповідної категорії земель для задоволення різних потреб як окремої людини, так і всього суспільства в цілому. Вбачається, що поняття «нормальний (природний) якісний стан земель» і «чистота земель» має дещо різне значення в залежності від того, для задоволення яких потреб суспільства необхідне досягнення цієї чистоти. Очевидно, що розмір і характер шкідливих змін, які відбуваються в якісному стані ґрунтового покриву при скоєнні злочинного забруднення або псування земель, залежить від ступеню та характеру порушення цього стану чистоти земель. Значну суспільну небезпеку, при наявності якої настає кримінальна відповідальність, представляє порушення нормального якісного стану ґрунтового покриву земель, що спричиняє настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді створення загрози заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей чи довкілля або реальним настанням наслідків, передбачених у диспозиції ст. 239 КК України. У зв'язку з цим слід підкреслити, що зміст диспозиції цієї статті полягає не в забороні порушувати нормальний якісний стан земель взагалі, а у забороні порушувати чистоту ґрунтового покриву земель лише до рівня, при якому можливе створення реальної загрози заподіяння або реальне заподіяння шкоди здоров'ю, життю людей чи довкіл्लю.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що безпосереднім об'єктом злочинного забруднення або псування земель необхідно визнавати нормальний природний якісний стан ґрунтового покриву земель, який є необхідною умовою стану безпечності для життя та здоров'я людей, довкілля, а також повноцінного господарського використання корисних якостей землі.

Визначення безпосереднього об'єкта злочинного забруднення або псування земель дозволяє з'ясувати характер суспільної небезпеки цього злочину, адже «об'єкт злочину – це виявлення характеру суспільної

небезпеки злочинного діяння»¹⁴⁶.

Суспільна небезпека злочинного забруднення або псування земель полягає в тому, що воно завдає шкоду важливим соціальним цінностям і порушує дуже широке коло інтересів, які складаються в сфері забезпечення екологічної безпеки, охорони життя та здоров'я людей, раціонального використання землі в господарській діяльності. Характеризуючи суспільну небезпеку злочинного забруднення або псування земель, треба зазначити, що тяжкість наслідків цього посягання в сучасних умовах зростає. Зокрема, запровадження новітніх технологій, обумовлює збільшення не тільки обсягів виробництва, а й кількості відходів, які забруднюють або псують землі. Це призводить до втрати основних властивостей земель і неможливості їх цільового використання, а також негативно впливає на здоров'я та життя людей.

Серед інших злочинів проти довкілля забруднення або псування земель є одним з найбільш тяжких, тому що воно посягає не лише на екологічну безпеку, але й на такі важливі соціальні цінності, як життя та здоров'я людей. Значення охорони нормального якісного стану ґрунтового покриву та чистоти земель від забруднення або псування постійно зростає.

Проблема кримінально-правової охорони землі як основного елемента довкілля від забруднення або псування – одна з найважливіших серед проблем кримінально-правової охорони довкілля. Це пов'язано з конституційним визнанням землі основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14 Конституції України). Тому цілком вірним та виправданим слід вважати розміщення статті про забруднення або псування земель першою серед кримінально-правових норм про відповідальність за посягання на окремі елементи екологічної системи в Розділі VII Особливої частини КК України.

¹⁴⁶ Тоболкин П.С. Вопросы повышения эффективности уголовного законодательства в современных условиях. Свердловск. – УрГУ., 1979. – С. 26-27.

Слід зауважити, що нормальний якісний стан землі як самостійного елемента єдиної екологічної системи охороняється й іншими статтями КК України, але у якості додаткового безпосереднього об'єкта. До таких складів злочинів, наприклад, відносяться: ст. 236 – порушення правил екологічної безпеки; ст. 237 – невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; ст. 238 – приховування або перекручення відомостей про стан або захворюваність населення ст. 239-1 – незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель; ст. 239-2 – незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах та деякі інші. Ці склади об'єднує не тільки родовий об'єкт, а й додатковий безпосередній – якісний стан ґрунтового покриву земель. Додатковий об'єкт впливає на визначення соціальної сутності вчиненого злочину, а також підвищує тяжкість суспільно небезпечних наслідків, що настали або могли настати, як слушно підкреслюється в літературі¹⁴⁷.

Основним безпосереднім об'єктом злочинного забруднення або псування земель є нормальний природний стан ґрунтового покриву земель як обов'язкова ознака екологічної безпеки. При суспільно небезпечному порушенні цього стану погіршується стан безпечного існування і розвитку як людей, які мешкають або працюють на забруднених територіях, так і інших об'єктів природи. Звертає на себе увагу те, що і сам злочин, передбачений ч. 2 ст. 239 КК України, має декілька додаткових безпосередніх об'єктів: а) життя та здоров'я окремої особи; б) здоров'я населення; в) нормальний якісний стан інших об'єктів природи (атмосферного повітря, надр, водних ресурсів, об'єктів флори та фауни тощо); г) відносини власності; ґ) відносини у сфері здійснення сільського господарства, а також інші соціальні інтереси, блага та цінності, яким завдається шкода забрудненням або псуванням земель. Всі зазначені об'єкти – факультативні, тому що вони страждають від забруднення або псування земель не завжди всі разом. Законодавець відмітив

¹⁴⁷ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 108.

це за допомогою сполучника «або» в диспозиції ст. 239 КК України. Тим самим він вказав, що додатковим безпосереднім об'єктом може бути або життя, здоров'я людей, або інші цінності та блага чи суспільні відносини.

Злочинне забруднення або псування земель вважається так званим предметним злочином. Питання про предмет злочину та його співвідношення з безпосереднім об'єктом залишається поки що відкритим. В науці з цього приводу триває дискусія. Деякі автори взагалі виступали проти виділення предмета посягання як поняття, відокремленого від безпосереднього об'єкта¹⁴⁸. Інші розглядали предмет злочину в якості елемента об'єктивної сторони складу злочину¹⁴⁹. Але найбільш поширеною є точка зору, згідно якої предмет злочину є невід'ємним елементом об'єкту злочину¹⁵⁰. До предмету злочину часто відносять також речі, на які суб'єкт впливає та заподіює шкоду об'єкту злочину¹⁵¹, або у зв'язку з якими, чи з приводу яких вчиняється злочин¹⁵².

Уявляється, що предмет у структурі складу злочину – це самостійна ознака. Вона не входить до жодного з чотирьох елементів складу злочину, а лише вказує на зв'язок об'єкта з об'єктивною стороною. В науці висловлена слушна точка зору, згідно з якою предмет злочину хоча й пов'язаний з його об'єктом, однак ніколи повністю не співпадає з ним¹⁵³. Разом з тим не можна не погодитися з міркуванням, висловленим в літературі про те, що правильне визначення предмета злочину необхідне, насамперед, для здійснення вірної кваліфікації, відмежування злочину від іншого правопорушення, а також для

¹⁴⁸ Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 130-133.

¹⁴⁹ Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. – М., 1957. – С. 178-180.

¹⁵⁰ Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – С. 99; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 100.

¹⁵¹ Загородников Н.И. Понятие объекта преступления в советском уголовном праве // Тр. ВЮА, 1951. – Вып. 13. – С. 44; Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – С. 103; Курс уголовного права: Общая часть. – Т. 1: Учение о преступлении: Учебник / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 210; Наумов А.В. Российское уголовное право: Общая часть. Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 153-154.

¹⁵² Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. – М., 1957. – С. 179.

¹⁵³ Кудрявцев В.Н. О соотношении объекта и предмета преступления по советскому уголовному праву // Тр. ВЮА. – 1951. – Вып. 13. – С. 66-70; Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посібник. – Харків: Укр. юрид. академія, 1994. – С. 18-41; Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объектах преступления // Сб. уч. тр. Свердловского юрид. ин-та, 1969. – Вып. 10. – С. 222.

індивідуалізації відповідальності¹⁵⁴.

Проте, останнім часом стосовно такого визначення предмета злочину дедалі частіше висловлюються зауваження, що воно не відповідає сучасним реаліям життя. Це призвело до появи альтернативних напрямів наукових пошуків у питанні предмета злочину, які можна об'єднати у три групи¹⁵⁵. До першої групи відносяться науковці, яких об'єднує прагнення замінити дещо застарілий термін «речі» на інший, наприклад, «матеріальний субстрат»¹⁵⁶ або «предмет матеріального світу»¹⁵⁷. Представників другого напрямку об'єднує спроба взагалі відійти від речової ознаки предмета злочину і визначати його як різного роду матеріальні і нематеріальні блага¹⁵⁸ чи матеріальні цінності¹⁵⁹; представники третього напрямку пропонують розширити обсяг поняття предмета злочину за рахунок включення до нього явищ матеріального світу неречового характеру — інформації¹⁶⁰, інтелектуальних цінностей¹⁶¹ тощо. Усі наведені напрямки є виправданими, доцільними та заслуговують на увагу, але останній підхід уявляється досить цікавим з огляду на те, що він свідчить про прагнення його прихильників відійти від суто речового підходу у визначенні предмета злочину, але не шляхом відмови від нього, а доповнення іншими реально існуючими явищами об'єктивного світу.

Предмет злочину, передбачений ст. 239 КК України, прямо зазначений в диспозиції цієї статті. В ній, зокрема, передбачено, що кримінальна відповідальність настає за забруднення або псування земель. При чому у

¹⁵⁴ Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів. – Х.: Вид. НацУВС, 2001. – С. 94.

¹⁵⁵ Нетеса Н.В. Поняття та ознаки предмета порушення правил охорони або використання надр / Н.В. Нетеса // Часовпис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 307-311.

¹⁵⁶ Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений : закон, теория и практика / Л.Д. Гаухман. – М.: ЮрИнфоР, 2001. – С. 84.

¹⁵⁷ Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга 1. О преступлениях / А.А. Пинаев. – Х.: Харьков юрид., 2001. – С. 73.

¹⁵⁸ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні (Проблеми теорії, застосування розвитку кримінального законодавства) / Гавриш С.Б. – Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – С. 53.

¹⁵⁹ Лащук Є.В. Предмет злочину в кримінальному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»/ Є.В. Лащук. – К., 2005. – С. 8.

¹⁶⁰ Бикмурзин М.П. Предмет преступления: теоретико-правовой анализ / М.П. Бикмурзин. – М.: Юридлитинформ, 2006. – С. 60.

¹⁶¹ Российское уголовное право в 2 т.: Общая часть: учебник / под. ред. Л.Б. Иногамовой-Хегай, В.С. Комисарова, А.И. Рарога. – М.: ТК Велби, Проспект, 2006. – Т.1. – С. 117.

диспозиції не конкретизується категорія земель, які можуть бути забруднені або зіпсовані. Це, на наш погляд, невиправдано розширює тлумачення даної норми.

Земля як складова частина біосфери включає ґрунти та інші природні елементи ландшафту, що органічно пов'язані між собою і забезпечують належне існування флори і фауни та життєдіяльність людини. Але визнання в якості предмета цього злочину, землі в загальному, широкому розумінні було б невиправданим, що підтверджується окремими науковими дослідженнями¹⁶². Відомо, що поняття «земля» розглядається в декількох аспектах і це вже підкреслювалося.

Цікаві міркування щодо визначення землі як об'єкта правової регламентації, які заслуговують на увагу, висловлює Н.І. Титова. Вона пропонує розмежовувати поняття «земля» і «землі»¹⁶³. Так, на її думку, «земля» – це відокремлена від природного середовища працею людини частина (маса) речовини, вміщена в якусь місткість. Земля в цьому розумінні – частина матеріального світу, а не природного середовища. А ось терміном «землі» вона визначає саме як природний компонент, який не вилучений з довкілля, органічно взаємодіючий з іншими її компонентами. Такий підхід до понятійного апарату видається корисним для земельно-правової сфери.

Чинне ж кримінальне законодавство (ст. 239 КК України) оперує терміном «землі». І в цьому випадку доречним є застосування визначення «земель», наведеним Н.І. Титовою. Хоча в теорії предметом злочину ст. 239 КК України визнають ним, наприклад, верхній шар земної поверхні у межах зони аерації, під якою слід розуміти верхню товщу земної кори між її поверхнею і дзеркалом ґрунтових вод¹⁶⁴, або землю у вузькому розумінні цього значення — як поверхневий ґрунтовий шар, який виконує екологічні (взаємозв'язок живої та неживої природи), економічні (як засіб виробництва

¹⁶² Гавриш Н.С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. – К., 2001. – С. 19.

¹⁶³ Титова Н.І. Землі як об'єкт правового регулювання // Право України. – 1998. – № 4. – С. 10.

¹⁶⁴ Мельник М.І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / М.І. Мельник, М.І. Хавронюк; 7-ме вид., переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2010. – С. 751.

в промисловості, сільському, лісовому господарстві, як просторовий базис), культурні-оздоровчі, рекреаційні та інші функції¹⁶⁵.

В земельному законодавстві вживаються терміни «землі» та «грунт». Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону земель» землею визнається поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею, а ґрунтом – природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості¹⁶⁶. Тобто, земля та ґрунт в контексті цього закону співвідносяться як загальне і окреме. Ґрунти входять до складу земель, тобто є їх частиною. При цьому, законодавець не конкретизує, до складу яких земель входять ґрунти. З цього можна зробити висновок, що ґрунти, або як ми їх називаємо ґрунтовий покрив земель, є складовою земель будь-якої категорії. Хоча при цьому потрібно зауважити, що ґрунтовий покрив земель сільськогосподарського призначення має більше значення для людини, аніж земельний покрив земель інших категорій. Це повинно враховуватися судом при призначенні покарання за ст. 239 КК України.

Як бачимо, визначення понять «земля» та «грунт» не збігаються. Про це гоовориться у спеціальних наукових дослідженнях¹⁶⁷. Їх співвідношення щодо складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України, потребує самостійного аналізу. В літературі зроблено висновок, що вжите у ст. 239 КК України поняття «землі» збігається з поняттям «ґрунти»¹⁶⁸. Але необхідно зауважити, що ці поняття різні за своїм сутнісним об'ємом та змістом.

Крім того, слід підкреслити, що при характеристиці юридичної категорії

¹⁶⁵ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш [та ін.] ; за заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – видання друге, перероблене та доповнене. – Х.: ТОВ «Одісей», 2004. – С. 642.

¹⁶⁶ Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. – Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1431.

¹⁶⁷ Сидорова С.В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: Автореф. дис. ... кандидата юридичних наук: спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / С.В. Сидорова. – Харків, 2013. – С. 8.

¹⁶⁸ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – С. 638.

«земля» як об'єкта правової регламентації та предмета злочинного забруднення або псування на перший план необхідно висувати чинники, які стосуються якісного стану цього об'єкта природи, головними серед яких вважаються ґрунтоутворюючі фактори та родючість ґрунту. Тому покарання за забруднення або псування ґрунтового покриву земель повинно диференціюватися в залежності від того, якісному стану земель якої категорії була завдана шкода. Наприклад, за забруднення ґрунтового покриву земель сільськогосподарського призначення покарання має бути суворішим ніж покарання, що призначається за забруднення ґрунтового покриву, скажімо, земель забудови.

Чинне земельне законодавство в якості об'єктів правової охорону передбачає окремо землі (ст. 162 ЗК України) і окремо ґрунти (ст. 168 ЗК України). Під охороною земель розуміють систему правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості та продуктивності ґрунтів тощо. Тобто, правовій охороні підлягають як землі взагалі (землі будь-якої категорії) так і ґрунти (ґрунтовий покрив земельних ділянок).

Ч. 1 ст. 168 ЗК України закріплено положення про те, що ґрунти земельних ділянок є об'єктом особливої охорони. Ґрунти визнаються складовою частиною земель будь-якої категорії. Вони можуть бути самостійним об'єктом земельних правовідносин, пов'язаних із охороною та забезпеченням нормального якісного стану земель.

Ґрунтовий покрив земель як предмет злочину, передбаченого ст. 239 КК України, один з найважливіших властивостей земель головне джерело отримання продуктів харчування, найцінніше надбання держави. Це невідновлюваний ресурс, оскільки його порушений шар відтворюється протягом сотень і навіть тисяч років. Так, Ж.Х. Косанов відзначає, що земельна ділянка, позбавлена родючого покриву, може функціонувати лише як

територіальний базис. Ґрунт, відділений від землі, на його думку, вже не виступає як засіб виробництва¹⁶⁹. З такою точкою зору важко не погодитися. Що ж стосується ґрунту, відділеного від земельної ділянки, то він перетворюється в речовину, відносини з приводу приналежності його використання регулюються цивільним законодавством. Однак, будь-яка земельна ділянка навіть за відсутності ґрунтового покриття може використовуватися як територіальний базис для спорудження житла, промислових підприємств, організації відпочинку людей¹⁷⁰.

Збереження нормального природного стану ґрунтового покриття земель – важлива умова забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги в біосфері. Безпосередньо впливаючи на ґрунтовий покрив земель через його забруднення або псування, особа порушує екологічну безпеку. При цьому завдається шкода людині або іншим охоронюваним законом про кримінальну відповідальність об'єктам. Тому саме ґрунтовий покрив земель є об'єктом особливої охорони держави.

Екологічна ситуація в Україні безпосередньо залежить від якісного стану ґрунтового покриття та його рівня забруднення або псування шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами. Надходження до ґрунту значної кількості шкідливих забруднювачів, як правило, супроводжується досить значними змінами самого якісного стану ґрунтового тіла. Тому своєчасне виявлення фактів забруднення або псування земель і притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності є необхідною умовою їх належної охорони. Варто зазначити, що ґрунти є незамінним природним ресурсом. Науці поки що невідомі шляхи заміни природних ґрунтів штучними. Тому завданням першочергової важливості було і залишається підтримання здатності ґрунтів до самовідновлення в процесі ґрунтоутворення. Вони мають надзвичайну

¹⁶⁹ Косанов Ж.Х. Правовая охрана земель сельскохозяйственного назначения: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Ж.Х. Косанов. – Алма-Ата, 1983. – С. 16.

¹⁷⁰ Конишева О.В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / О.В.Конишева. – Х., 2002. – С. 12.

здатність: при правильному підході вони поліпшують свою родючість та підвищують продуктивність. Стан ґрунтового покриву сільськогосподарських ландшафтів є головним джерелом, що забезпечує сталий розвиток держави, а ґрунти — основне джерело харчових ресурсів для людства, головне багатство, від якого залежить наше життя¹⁷¹.

На підставі здійсненого дослідження можна зробити висновок про наступне. Родовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 239 КК України, необхідно визнавати екологічну безпеку як певний позитивний стан об'єктивного світу, при якому відбувається нормальне існування та розвиток всього живого на Землі. Якщо при цьому страждають інші блага та цінності — життя та здоров'я людей, власність, суспільство або ж держава, то виникає питання щодо наявності додаткового об'єкта, яким виступає безпека життя, здоров'я людина, власність, суспільні або ж державні інтереси.

В якості основного безпосереднього об'єкта злочинного забруднення або псування земель потрібно виділяти нормальний (природний) якісний стан ґрунтового покриву земель, як невід'ємної складової екологічної безпеки.

Предметом злочинного забруднення або псування земель слід вважати не землі взагалі, а конкретно ґрунтовий прокрив земель. Це обумовлюється тим, що забруднюючі речовини, відходи чи інші матеріали потрапляють саме у верхній шар ґрунту, який є найбільш важливою складовою земель незалежно від їх категорії, через що спричиняється шкода життю, здоров'ю людей чи довкіллю.

¹⁷¹ Дацько Л.В. Родючість ґрунтів потребує охорони [Електронний ресурс] / Л.В. Дацько, О.О. Демидов, В.О. Греков. — Режим доступу: <http://a7d.com.ua/1396-rodyuchist-runtiv-potrebuye-oxoroni>

2.2. Об'єктивна сторона забруднення або псування земель

Об'єктивна сторона злочинного забруднення або псування земель – це процес суспільно небезпечного і протиправного посягання на екологічну безпеку шляхом погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель. Цей процес розглядається з точки зору послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються із вчинення злочинного діяння (дії або бездіяльності) і закінчуються настанням злочинного результату. Конкретний прояв того чи іншого акту злочинної поведінки неоднозначний і дуже різноманітний, а вичерпний перелік його ознак просто неможливо навести через їх значну кількість.

Встановлення ознак об'єктивної сторони злочину є необхідною умовою правильної і точної кваліфікації вчиненого злочину, дозволяє робити висновки стосовно направленості дій винної особи, які мають на меті завдання шкоди землі як елементу довкілля та складової екологічної безпеки. Ознаки об'єктивної сторони відіграють важливу роль у відмежуванні злочинного забруднення або псування земель від суміжних правопорушень.

Об'єктивною властивістю суспільно небезпечного діяння виступає, як справедливо підкреслюється в літературі, його здатність заподіювати шкідливі зміни в об'єкті кримінально правової охорони¹⁷². Цю позицію з певними уточненнями підтримують й інші вчені-криміналісти¹⁷³. Означене

¹⁷² Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів. – Х.: Вид. НацУВС, 2001. – С. 127; Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – С. 92.

¹⁷³ Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: монографія. – К., 2009. – 736 с.; Благоев Е.В. Механизм причинения вреда объекту преступления // Совершенствование уголовного законодательства и практика его применения. – Красноярск, 1989; Голуб С. Об'єктивна сторона складу незаконного полювання і питання його кваліфікації // Право України. – 1998. – № 3. – С. 55-57; Землюков С.В. Возможность причинения вреда – признак преступления // Правовые вопросы борьбы с преступностью на современном этапе. – Томск, 1989. – С. 18-19; Ковалев М.И., Васьков П.Т. Причинная связь в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1958; Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960; Ляпунов Ю.И. Природа преступных последствий в деликтах создания опасности // В кн.: Сибирские юридические записки. – Вып. 4: Проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск-Омск, 1974; Маленин Б.В. Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2000; Михлин А.С. Последствия преступления. – М., 1969; Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х., 1982; Тер-Акопов А.А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения. – М., 1995; Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления. – Ростов н/Д, 1977; Ярмыш Н.Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики). – Харьков, 1999, та ін.

теоретичне положення щодо підтверджується і кримінальним законодавством. Так, ст. 1 КК України визначається, що завданням чинного КК України є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Під об'єктивною стороною складу злочину прийнято вважати сукупність передбачених законом про кримінальну відповідальність ознак (суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок, місце, час, обстановка, спосіб, та засоби вчинення злочину), які характеризують зовнішній прояв інтелектуальних та вольових моментів психіки особи. Об'єктивна сторона невід'ємно поєднана з іншими елементами складу злочину, тому її необхідно розглядати у взаємозв'язку з ними. Вона є важливим показником ступеня суспільної небезпеки злочинного діяння, визначає характер заподіяної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони адже суспільно небезпечним діянням завдається шкода об'єкту кримінально-правової охорони. Саме об'єктивна сторона визначає, у чому проявляється злочин із зовні, яким чином суб'єкт досягає злочинної мети, за яких умов (місця, часу, обстановки) та за допомогою яких засобів та знарядь він вчинюється¹⁷⁴.

Існує декілька, а конкретно чотири напрями, що характеризують внутрішній склад об'єктивної сторони. Представники першого напрямку до складу об'єктивної сторони включають діяння (дію та бездіяльність), спосіб вчинення злочину, час і місце вчинення злочинного діяння, обстановку, в якій воно відбувається, причинний зв'язок і злочинний результат такого діяння¹⁷⁵. Представники другого напрямку вважають, що об'єктивна сторона складається з діяння, наслідків, причинного зв'язку, умов, в яких

¹⁷⁴ Малинин В.Б., Парфенов А.Ф. Объективная сторона преступления. – СПб., 2004. – С. 8.

¹⁷⁵ Пионтковский А.А. Объективная сторона состава преступления / А.А. Пионтковский // Курс советского уголовного права: Часть общая. В 6-ти томах / Редкол.: А.А. Пионтковский и др. – М.: Изд-во Наука, 1970. – Т. 2. – С. 131–183; Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев // Советское уголовное право. Общая часть. Учебник / Под ред. В.Д. Меньшагина и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – С. 128–143.

відбувається злочинне діяння, місця, часу і способу вчинення злочину, предмету та інших ознак, що характеризують об'єктивну сторону злочину¹⁷⁶. Представники третього напрямку до ознак об'єктивної сторони відносять: діяння, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок, місце, час, обставини, спосіб, знаряддя і засоби вчинення злочину¹⁷⁷. Нарешті, представники четвертого напрямку до об'єктивної сторони складу злочину відносять: діяння, спосіб, наслідки, причинний зв'язок, місце, час обстановку і ситуацію вчинення злочину¹⁷⁸. Таким чином, можна побачити, що всі автори сходяться в одному – до ознак об'єктивної сторони складу злочину входять: суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), злочинний результат (хоча по-різному називають цю ознаку, наприклад, наслідки, злочинний результат), причинний зв'язок, спосіб, час і місце вчинення злочину.

Об'єктивна сторона складається з обов'язкових та факультативних ознак. Причому єдиної точки зору щодо складу об'єктивної сторони в науці не існує. Деякі автори до обов'язкових ознак слухно відносять лише суспільно небезпечне діяння (дію або бездіяльність), а до факультативних – суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками, інші діяння, наслідки, а також місце, обстановку, час, засоби скоєння злочинного посягання¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Гришаев П.И. Объективная сторона преступления / П.И. Гришаев // Советское уголовное право: Часть общая: Учебное пособие. – М.: ВЮЗИ, 1961. – С. 43.

¹⁷⁷ Бажанов М.И. Объективная сторона преступления / М.И. Бажанов // Уголовное право УССР. Часть Общая: Учебник [Ю.В. Александров, А.Ш. Якупов, М.И. Бажанов и др.]; под ред. В.В. Сташиса, А.Ш. Якупова. – К.: Изд-во «Вища школа», 1984. – С. 82; Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (Розділ V. Особливої частини КК України): Монографія / С.Я. Лихова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – С. 150; Чернишова Н.В., Володько М.В., Хазін М.А. Кримінальне право України: Тез. лекцій і практ. завдання для курсантів Київ. училища міліції МВС України / Н.В. Чернишова, М.В. Володько, М.А. Хазін; ред. В. Бовсуновський. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 106-141.

¹⁷⁸ Бурчак Ф.Г., Фесенко Е.Ф. Объективная сторона преступления / Ф.Г. Бурчак, Е.Ф. Фесенко // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая, отв. ред. А.Я. Светлов, В.В. Сташис. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 106-141.

¹⁷⁹ Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение. – М., 1967. – С. 171; Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 323; Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 8-9; Познышев С.В. Учебник уголовного права: Общая часть. – М., 1923. – С. 54; Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. – М., 1957. – С. 132-133.

Всі злочини залежно від особливостей структури їх об'єктивної сторони поділяють на злочини з матеріальним і формальним складом. Головним критерієм цього поділу виступає наявність або відсутність в їх об'єктивній стороні суспільно небезпечних наслідків та необхідного причинного зв'язку між суспільно небезпечними діями і суспільно небезпечними наслідками. Так, злочинами з матеріальним складом вважаються злочини, для об'єктивної сторони яких обов'язковим є встановлення не тільки суспільно небезпечного діяння, а й суспільно небезпечних наслідків (наприклад, ст.ст. 115, 185, 239 КК України та ін.). Злочинами з формальним складом визнаються злочини, для наявності об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення лише суспільно небезпечного діяння (наприклад, ст.ст. 152, 164, 280 КК України та ін.).

В літературі слушно пропонується відрізнити об'єктивну сторону злочину від об'єктивної сторони конкретного складу злочину¹⁸⁰. Така позиція заслуговує на увагу. Об'єктивну сторону конкретного складу злочину утворюють лише ті ознаки, які характеризують зовнішній акт злочинної поведінки і які передбачаються конкретною кримінально-правовою нормою. Вона не містить і не може містити всю масу різноманітних ознак, властивих для кожного конкретного злочину. Це не будь-які ознаки, а лише ті, які розкривають сутність явища та дають можливість виявити конкретні об'єктивні закономірності реальної дійсності, що криються за цим явищем. З огляду на викладене в якості обов'язкової ознаки об'єктивної сторони конкретного складу злочину можна виділити лише суспільно небезпечне діяння. Суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок, місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину треба визнавати необов'язковими (факультативними) ознаками об'єктивної сторони. Це пов'язано з тим, що зазначені факультативні ознаки можуть як передбачатися, так і не передбачатися конкретною кримінально-правовою нормою.

¹⁸⁰ Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 10.

Відсутність в диспозиції статті вказівки на засіб, знаряддя, місце, час і обстановку скоєння цього злочину дозволяє стверджувати, що ці елементи об'єктивної сторони є суто факультативними. Але, якщо вони передбачаються конкретною нормою КК України, то, як підкреслюються в літературі, вони автоматично стають обов'язковими ознаками цього злочину¹⁸¹.

Необхідність встановлення об'єктивної сторони злочину полягає в тому, що, по-перше, об'єктивна сторона – один з елементів складу злочину і входить до підстави кримінальної відповідальності. По-друге, об'єктивна сторона, а точніше її елементи, впливають на суспільну небезпеку злочину. Характер діяння, тяжкість суспільно небезпечних наслідків, що настали чи можуть настати, спосіб вчинення суспільно небезпечного діяння, місце, час, обстановка, засоби вчинення злочину виступають одними з найважливіших показників ступеню суспільної небезпеки злочину. Тяжкість суспільно небезпечних наслідків, а також спосіб вчинення злочину, згідно зі ст. 67 КК України, впливає на суворість покарання та на умови звільнення особи від кримінальної відповідальності та покарання. По-третє, об'єктивна сторона впливає на кваліфікацію – є однією з найголовніших її складових. При розслідуванні кримінальної справи встановлюють об'єктивну сторону злочину, на підставі якої з'ясовують наявність інших трьох елементів складу злочину. По-четверте, завдяки об'єктивній стороні можна відмежовувати злочини як один від одного, так і від інших правопорушень.

Як зазначалося, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель, як і будь-якого іншого злочину, є суспільно небезпечне діяння. Воно вказує на зв'язок об'єкта з об'єктивною стороною злочину, складає предметний зміст його суб'єктивної сторони¹⁸².

¹⁸¹ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 111-112; Курс уголовного права: Общая часть. – Т. 1: Учение о преступлении: Учебник / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 256.

¹⁸² Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х., 1982. – С. 10.

Термін «діяння» у кримінальному законодавстві України вживається в двох аспектах. По-перше, цей термін застосовується при визначенні поняття злочину. Згідно з ч. 1 ст. 11 КК України, «злочином є передбачене чинним КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». Більшість авторів використовують термін «діяння» як синонім злочину¹⁸³. По-друге, зазначений термін застосовується вже тільки для правової характеристики обов'язкової ознаки об'єктивної сторони злочину, тобто дії або бездіяльності.

Оскільки проблема, яка досліджується, пов'язана з такими діяннями як порушення спеціальних правил, то спробуємо визначити сутність цих правил.

В диспозиції ст. 239 КК України вказано, що забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, відбулося внаслідок порушення спеціальних правил. Інакше кажучи, причиною забруднення або псування земель є порушення особою спеціальних правил. Саме по собі порушення правил – це дія чи бездіяльність, тобто невиконання або неналежне виконання вимог спеціальних нормативно-правових або технічних актів з питань забезпечення екологічної безпеки, що регулюють відносини, пов'язані з охороною ґрунтового покриву земель.

Порушення спеціальних правил – це різновид суспільно небезпечного і протиправного діяння. Форми конкретного порушення залежать від змісту тих правил, якими регулюються питання охорони ґрунтового покриву земель, поводження із шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами. Для того, щоб порушення спеціальних правил забезпечення екологічної безпеки у сфері охорони

¹⁸³ Дурманов Н.Д. Понятие преступления. – М. – Л., 1948. – С. 62; Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 84-85; Тер-Акопов А.А. Бездействие как форма преступного поведения. М., 1980. – С. 80; Тер-Акопов А.А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения. – М., 1995; Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления. – Ростов н/Д, 1977. – С. 25; Ярмыш Н.Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики). – Харьков, 1999. – С. 18.

нормального якісного стану ґрунтового покриву земель, вважати кримінально караним, воно повинно бути свідомим та вольовим.

Порушення спеціальних правил характеризується складним видом поведінки особи. Вони можуть порушуватися як дією, так і бездіяльністю.

Порушуючи ці правила шляхом бездіяльності суб'єкт ніякою зовні вираженою поведінкою не впливає на підготовку, процес чи наслідки діяльності по забезпеченню екологічної безпеки. Бездіяльність суб'єкта характеризується тим, що він не виконує покладених на нього обов'язків по запобіганню та усуненню небезпеки діяльності, пов'язаної із обігом шкідливих для людей або довкілля речовин, відходів чи інших матеріалів. Суб'єкт не втручається у перебіг небезпечних процесів, що виникли в ґрунтовому покриві земель внаслідок дії шкідливих для життя, здоров'я людей або довкілля речовин, відходів чи інших матеріалів.

У зв'язку з тим, що дія і бездіяльність як форми злочинного порушення спеціальних правил існують у реальній сукупності, іноді пропонують встановити, поряд з дією та бездіяльністю, самостійну форму злочинного діяння – порушення спеціальних правил¹⁸⁴. На думку цих авторів, особа, при порушенні спеціальних правил ставиться до них як до фактів об'єктивної дійсності. Між тим чинним КК України виділяються лише дві форми суспільно небезпечного діяння – дія та бездіяльність. Всі інші форми будуть похідними і окреме їх виділення зайве. Порушення спеціальних правил – це відповідна поведінка особи, яка співпадає з дією або бездіяльністю в залежності від форми порушення цих правил. Тому порушення спеціальних правил відображає сутність діяння, передбаченого ст. 239 КК України.

У літературі висловлюється також думка про те, що окрім існуючих двох форм діяння потрібно виділяти самостійну форму – діяльність, яка має місце у випадках систематичної антисуспільної поведінки особи, наприклад,

¹⁸⁴ Тер-Акопов А.А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения. – М., 1995. – С. 6.

рецидивна злочинність¹⁸⁵. Наведена точка зору має право на існування, але навряд чи таку формулу суспільно небезпечного діяння можна застосувати до злочину, що розглядається в даній роботі, оскільки така поведінка особи мало ймовірна.

Порушення спеціальних правил забезпечення екологічної безпеки, у сфері охорони земельних ресурсів може мати природу одиночного акту дії або бездіяльності чи бути системою дій чи бездіяльності. Система порушень спеціальних правил полягає в тому, що суб'єкт порушує не один нормативний припис, а декілька. При цьому в поведінці винного можуть поєднуватися як суспільно небезпечна дія, так і суспільно небезпечна бездіяльність.

Бездіяльність як форма злочинної поведінки в складі злочину, що передбачається ст. 239 КК України, за ступенем суспільної небезпеки, як правило, ні в чому не поступається суспільно небезпечній дії. Відсутність правозастосовчої практики щодо злочинного забруднення або псування земель, на жаль, унеможливорює проведення порівняльного аналізу суспільно небезпечної дії та бездіяльності забруднення або псування земель. Але шляхом аналізу зазначеної кримінально-правової норми можна дійти вказаного висновку.

В теорії права прийнято виділяти чотири основні умови притягнення до кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля, які вчиняються шляхом бездіяльності. Перша умова полягає в тому, що результат бездіяльності повинен пов'язуватися з настанням шкоди екологічній безпеці. Саме таким чином сформульована диспозиція ст. 239 КК України. Частина перша цієї статті передбачає два види наслідків: первинні і похідні або віддалені, які можна поділити на наслідки першого порядку та наслідки другого порядку. До перших наслідків належить забруднення або псування ґрунтового покриву земель, до других – наслідки у вигляді створення

¹⁸⁵ Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – С. 38; Зелинский А.Ф. Повторение преступлений как преступная деятельность // Гос-во и право. – 1995. – № 12. – С. 55-59.

реальної загрози життю, здоров'ю людини або довкіллю – наслідки першого порядку, а за частиною другою – спричинення реальної шкоди цим об'єктам – наслідки другого порядку. В останньому випадку злочинні наслідки ніби подвоюються, що й робить злочин кваліфікованим.

Другою загальною умовою виступає характер і вид пасивної поведінки. При цьому треба зазначити, що в літературі неоднозначне ставлення до розуміння бездіяльності, як «пасивної поведінки». Логічно вказується на те, що жива людина не може знаходитися у стані абсолютного фізичного спокою¹⁸⁶. Автор доходить висновку про те, що «злочин у формі бездії може бути вчинений шляхом дії»¹⁸⁷. Але з таке розуміння суспільно небезпечної бездіяльності пояснює лише випадки ухилення від обов'язку діяти певним чином, що обмежує застосування кримінально-правових норм Особливої частини.

Означена умова характерна лише для окремих злочинів проти довкілля. Наприклад, у ч. 1 ст. 244 КК України встановлено кримінальну відповідальність лише у випадку невжиття в зоні безпеки, заходів для захисту живих організмів від впливу шкідливих відходів скинутих у море або небезпечних випромінювань. Як бачимо, дана умова характеризує лише злочини, щодо яких бездіяльність прямо вказується в диспозиції статті. Диспозицією ст. 239 КК України прямо не зазначається, що забруднення або псування земель може відбуватися лише в результаті невтручання у якісь технічні або природні процеси.

Третьою умовою настання відповідальності за злочини проти довкілля є їх предметна визначеність. Бездіяльність суб'єкта не завжди тягне за собою можливість кримінальної відповідальності. Лише бездіяльність, яка має місце в конкретних умовах та обстановці і спричиняє настання екологічно небезпечних наслідків, є кримінально караною. Наприклад, порушення особою спеціальних правил поведінки з шкідливими для життя, здоров'я

¹⁸⁶ Малинин В.Б., Парфенов А.Ф. Объективная сторона преступления. – СПб., 2004. – С. 55.

¹⁸⁷ Малинин В.Б., Парфенов А.Ф. Объективная сторона преступления. – СПб., 2004. – С. 57.

людини або довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами, яке виражається у невжитті заходів безпеки, що призвело до забруднення або псування значної площі земель сільськогосподарського призначення, тягне настання кримінальної відповідальності у відповідності до ч. 2 ст. 239 КК України.

Нарешті, четвертою умовою відповідальності за бездіяльність виступає можливість її точного визначення у законі про кримінальну відповідальність. В самій статті повинно бути закріплена та чи інша форма пасивної поведінки, як, наприклад, у ст. 237 КК України – «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення». В зазначеній статті прямо передбачено, що кримінальна відповідальність повинна наставати тоді, коли особа ухиляється від проведення дезактиваційних робіт.

Разом із загальними умовами настання кримінальної відповідальності за бездіяльність у теорії кримінального права виділяють ще і спеціальні умови¹⁸⁸. Ці умови прийнятні як для окремих злочинів проти довкілля, так і для забруднення або псування земель.

Перша спеціальна умова настання кримінальної відповідальності за бездіяльність має назву нормативної¹⁸⁹. Її сутність полягає в тому, що при бездіяльності на особу покладено обов'язок запобігти настанню відповідних суспільно небезпечних наслідків. Обов'язок діяти певним чином закріплюється у відповідних нормативних приписах (інструкціях, правилах, наказах тощо). Так, не може наступати кримінальна відповідальність, скажімо, за забруднення приватної земельної ділянки, якщо воно відбулось в результаті того, що винна особа під час весіннього паводку не очистила домову каналізаційну систему від відходів. У цьому випадку відсутній обов'язок діяти певним чином, який був би закріплений у нормативному акті.

Другою спеціальною умовою є об'єктивно-суб'єктивна. Вчинення будь-якого діяння (в тому числі і бездіяльності) ґрунтується і на внутрішніх

¹⁸⁸ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 221.

¹⁸⁹ Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 86.

особливостях суб'єкта. Так, спеціальна особа, яка виконує певні професійні функції на об'єктах з підвищеною екологічною небезпекою, внаслідок своїх психофізичних властивостей, рівня фахової та професійної підготовки повинна вчинити саме необхідні дії для запобігання завдання шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. У зв'язку з особливостями суб'єктного складу злочинів проти довкілля суб'єкт за своїми психічними і професійними властивостями повинен в конкретних умовах діяти певним чином. Якщо ж цього не відбувається, то він підлягає кримінальній відповідальності за бездіяльність за винятком випадків, коли блокується його воля (крайня необхідність, фізичний або психічний примус та ін).

Бездіяльність як одна з форм діяння може складати обов'язкову ознаку злочинного забруднення або псування земель. Вона буде мати злочинний характер тоді, коли спеціально зобов'язана особа, порушуючи спеціальні правила, пов'язані із забезпеченням екологічної безпеки, не запобігає настанню небезпечних наслідків для довкілля у вигляді погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель або не усуває небезпеку їх настання.

Діяння, описане у диспозиції ст. 239 КК України, має чимало особливостей. Одна з них полягає в тому, що порушення спеціальних правил забезпечення екологічної безпеки у сфері охорони земельних ресурсів може вчинятися не одним суб'єктом, а кількома (двома і більше). Але в цьому випадку йдеться не про співучасть, яка характеризується умисною спільною участю у вчиненні злочину, а лише про спільну форму суспільно небезпечної діяльності. Таке явище в теорії отримало назву «необережного співзаподіяння»¹⁹⁰.

Порушення спеціальних правил забезпечення екологічної безпеки у сфері охорони земельних ресурсів може мати наступну структуру: 1) просте виконання мускульних зусиль (наприклад, порушення правил зберігання шкідливих матеріалів, в результаті чого відбувається їх розлив на значних

¹⁹⁰ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 211.

територіях); 2) сукупність мускульних зусиль з діями механізмів (наприклад, особа не закріпила контейнери із шкідливими відходами, чим порушила правил транспортування, що спричинило аварію і забруднення значних територій; 3) сукупність мускульних зусиль і сил (дій) природи (наприклад, порушуючи правила зберігання шкідливих для життя, здоров'я людей або докільля ядохімікатів, особа не вкрила їх і через зливу відбулося забруднення або псування земель сільськогосподарського призначення); 4) сукупність мускульних зусиль з діями механізмів і силами природи (наприклад, порушення правил утилізації радіоактивних відходів, що спричинило забруднення радіонуклідами значних територій і зараження населення).

В науці немає єдиного підходу до проблеми визначення суспільно небезпечного діяння, пов'язаного із порушенням спеціальних правил, в якому беруть участь не тільки мускульні сили особи, а й дії механізмів і сил природи. Так, наприклад, В.Н. Кудрявцев вважає, що поведінка, котра знаходиться під контролем свідомості, яка здійснюється власними рухами тіла, а також механізмів, дії сил природи чи поведінка третіх осіб є продовженням об'єктивної сторони злочину¹⁹¹. Подібної точки зору дотримуються і деякі інші автори¹⁹². Дещо іншої думки С. Голуб, який вважає, що засоби вчинення злочину використовуються винним для того, щоб надати йому сили й спритності під час здійснення об'єктивної сторони складу злочину з метою досягнути злочинних наслідків¹⁹³. Найбільш обґрунтованою видається точка зору В.І. Борисова і С.В. Гизимчука. На їх думку, фізичні рухи тіла у сукупності з діями механізмів представляють собою єдине ціле (дію) лише в межах безпосередньо контрольованого людиною впливу на інші предмети матеріального світу¹⁹⁴. Тобто, порушення спеціальних правил – це свідомий вплив особи на інші предмети

¹⁹¹ Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 71-76.

¹⁹² Кузнецова Н.Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 11.

¹⁹³ Голуб С. Об'єктивна сторона складу незаконного полювання і питання його кваліфікації // Право України. – 1998. – № 3. – С. 55-57.

¹⁹⁴ Борисов В.И., Гизимчук С.В. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения. – Харьков, 2001. – С. 67.

матеріального світу через мускульні зусилля особи, об'єктивні закономірності, механізми, сили природи, що знаходиться у необхідному причинному зв'язку з негативними змінами в об'єкті кримінально-правової охорони.

Як зазначено в диспозиції ст. 239 КК України, забруднення або псування земель буде злочинним лише тоді, коли особою порушені спеціальні правила. Це характеризує норму як бланкетну. В сучасній науці відсутня єдність щодо проблеми доцільності використання бланкетного способу опису злочинів. Наприклад, О.Ф. Бантишев пропонує повністю відмовитися від бланкетних диспозицій, замінивши їх описовими¹⁹⁵. Інші автори вважають, що повністю відмовлятися від бланкетності кримінально-правових норм не треба, оскільки неможливо всі правила чи приписи, що знаходяться в інших галузях права, описати в диспозиціях статей Особливої частини КК¹⁹⁶. Остання точка зору вбачається найбільш прийнятною. На її підтримку можна сказати, що всі можливі приписи, які знаходяться в інших галузях права і до яких відсилає стаття Особливої частини КК, не можна описати в диспозиціях статей. У зв'язку з розвитком законодавства відбуваються зміни і у правилах, якими регулюються певні сфери суспільного життя. Тому при зміні якогось нормативного акту, який не є кримінально-правовим, виникне необхідність зміни і кримінального закону, що неприпустимо для кримінального законодавства. Останнє завжди повинно бути стабільним. Бланкетні диспозиції дозволяють також уникнути конкуренції кримінально-правових норм і норм інших галузей права. Викладене дозволяє стверджувати, що відмовлятися від бланкетності в кримінальному праві було б неправильним.

Зазначені в диспозиції ст. 239 КК України спеціальні правила – це не кримінально-правове поняття. Єдиним джерелом кримінальної відповідальності, виходячи із ст. 3 КК України, є закон про кримінальну відповідальність. Але дане положення потребує уточнення в кримінально-

¹⁹⁵ Бантишев О.Ф. Відмовитися від бланкетних диспозицій кримінально-правових норм // Рад. право. – 1990. – № 6. – С. 58.

¹⁹⁶ Кленова Т.В. Структура уголовно-правовой нормы и выражение ее предписания в законодательстве // Сов. гос. и право. – 1988. – № 11. – С. 83.

правових нормах, які мають бланкетний характер. З цього приводу існує справедлива думка, що в зазначеному випадку єдність джерела кримінальної відповідальності якби «розмивається». Це в свою чергу дозволяє включати до зазначеного джерела інші нормативно-правові та технічні приписи, які є джерелами інших галузей права (наприклад, екологічного, земельного тощо). Мова йде про так звану спеціальну протиправність¹⁹⁷. Хоча при цьому джерелом кримінальної відповідальності залишається лише кримінально-правова норма. Вказівка в диспозиції ст. 239 КК України на спеціальні правила тільки конкретизує зміст порушення.

Завершуючи характеристику фактичних ознак суспільно небезпечного діяння злочинного забруднення або псування земель необхідно зробити наголос на наступних моментах. По-перше, діяння, яке виражається у порушенні спеціальних правил, може мати як форму дії так і форму бездіяльності. По-друге, джерелом кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель є кримінально-правова норма, яка закріплена у ст. 239 КК України. По-третє, кримінальна відповідальність може наставати лише при порушенні письмових та відповідно встановлених правил забезпечення екологічної безпеки.

Порушення спеціальних правил в контексті ст. 239 КК України – це суспільно небезпечне діяння, що тягне настання суспільно небезпечних наслідків, які поділяються на найближчий та віддалений наслідок. Виходячи з конструкції диспозиції ст. 239 КК України, можна зробити висновок, що первинним найближчим наслідком, до якого призводить порушення особою вимог спеціальних правил, виступає погіршення нормального якісного стану ґрунтового покриття земель.

Оскільки проблема, яка досліджується, пов'язана з такими первинними суспільно небезпечними наслідками як забруднення або псування ґрунтового покриття земель, спробуємо визначити сутність зазначених термінів.

¹⁹⁷ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 226.

В науці немає єдиної точки зору щодо визначення саме злочинного забруднення та псування земель. Одні вчені вважають, що забруднення землі – це внесення в ґрунти речовин у вигляді різних відходів (отрутохімікатів, хімічних і радіоактивних речовин), а псування землі включає незаконне зняття родючого шару ґрунту і ґрунтового покриву, що призвело її до непридатного стану, або безконтрольне використання такого шару, розробка корисних копалин при геологорозвідувальних, будівельних та інших роботах, заболочення земель тощо¹⁹⁸. На думку інших, землі вважаються забрудненими, коли в їх складі виявлені несприятливі кількісні або якісні зміни, що сталися в результаті господарської діяльності або інших антропогенних навантажень, внаслідок проникнення в землі різних забруднюючих речовин. Під псуванням земель вони розуміють таку зміну фізичних, біологічних та інших властивостей і характеристик земель, яка зумовлює непридатність використання їх за цільовим призначенням¹⁹⁹. Існує думка про те, що забруднення земель пов'язане із внесенням або виникненням в зоні аерації одного чи декількох інгредієнтів (або ж їх комбінації), які можуть погіршити продуктивність та якість біоти²⁰⁰.

Заслужують на увагу точки зору щодо визначення поняття забруднення та псування землі, виказані в літературі, яка не носить кримінально-правового характеру. Так, наприклад, Ю.О. Вовк, аналізуючи різні види заподіяння шкоди об'єктам природи, зазначав, що забруднення, засмічення або виснаження об'єктів природи – це різновид їх псування або погіршення. Під псуванням він розумів приведення об'єкта природи в такий стан, коли він втрачає свої важливі властивості і в зв'язку з цим стає непридатним для подальшого використання за цільовим призначенням. Для поняття погіршення об'єктів природи він вважав характерним те, що

¹⁹⁸ Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Харків: Право, 2010. – С. 274.

¹⁹⁹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – С. 638.

²⁰⁰ Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий. – 3-е издание, исправленное и дополненное. / Отв. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2003. – С. 627.

попередній стан, цих об'єктів можливо і доцільно відтворити²⁰¹. Такої ж думки щодо визначення забруднення та псування дотримуються й інші автори²⁰².

На основі аналізу викладених точок зору щодо визначення злочинного забруднення або псування земель можна констатувати наступне. Терміни «забруднення» і «псування» можна розглядати і як процес (діяння), і як результат (наслідок). Отже, їх можна відповідним чином трактувати. Треба розуміти, що у складі злочину, передбаченого ст. 239 КК України, забруднення і псування – це все-таки наслідок, який є результатом порушення особою спеціальних правил. А вже потім забруднення або псування породжують настання похідних наслідків – створення загрози заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей або довкіллю чи реальне заподіяння такої шкоди. Останні виступають кваліфікуючими обставинами у складі цього злочину (ч. 2 ст. 239 КК України).

Розглянемо окремо термін «забруднення земель» та термін «псування земель». Так, поняття «забруднення земель» міститься в Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 р.²⁰³. Згідно з цим нормативним актом, забрудненням земель вважається накопичення в ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок антропогенного впливу пестицидів і агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, що призводить до їх кількісних або якісних змін. «Методикою визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства», затвердженою наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 27 жовтня 1997 р., передбачено, що землі вважаються забрудненими,

²⁰¹ Вовк Ю.А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. – Х.: Вища шк., 1986. – С. 73.

²⁰² Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков, 1994. – С. 17; Общая теория советского земельного права. М.: Изд-во «Наука», 1983. – С. 309.

²⁰³ Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. – Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1432.

якщо в їх складі виявлені негативні кількісні або якісні зміни, що сталися в результаті господарської діяльності чи впливу інших чинників. При цьому зміни можуть бути зумовлені не тільки появою в зоні аерації нових шкідливих речовин, яких раніше не було, а і збільшенням вмісту речовин, що перевищує їх гранично допустиму концентрацію, які характерні для складу незабрудненого ґрунту або у порівнянні з даними агрохімічного паспорта (для земель сільськогосподарського призначення)²⁰⁴.

Отже, якщо приймати за основу наведені визначення, то можна прийти до висновку, що забруднення як злочинний наслідок спричиняє похідні наслідки двох рівнів: спочатку створює стан небезпеки, а потім може потягти і більш небезпечні злочинні наслідки, що передбачені ч. 2 ст. 239 КК України. Це загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки.

Обов'язковою умовою настання кримінальної відповідальності за забруднення ґрунтового покриву земель є його суспільна небезпечність. Не вважається кримінально-караним забруднення ґрунтового покриву земель, яке не носить суспільно небезпечного характеру. Не всяке привнесення до землі шкідливих хімічних, біологічних компонентів, радіонуклідів та інших речовин, матеріалів або відходів можна вважати суспільно небезпечним, а тим самим злочинним. Уявляється, що суспільно небезпечним, тобто злочинним, необхідно вважати таке забруднення, яке порушує встановлені в сфері охорони земель та відтворення родючості ґрунтів нормативи, про які безпосередньо йдеться в ч. 2 ст. 165 Земельного кодексу України та спричиняє шкідливі наслідки для людини або довкілля.

Серед цих нормативів самостійне значення мають нормативи гранично допустимого забруднення ґрунтів. Саме вони мають безпосереднє відношення до проблеми, яка досліджується. Системою нормативів у сфері

²⁰⁴ Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. Від 27 жовтня 1997 р. № 171. // Офіційний вісник України від 21.05.1998., № 18, стор. 109, ст. 664.

охорони земель та відтворення родючості ґрунтів прийнято визнавати сукупність гранично допустимих показників можливого фізичного, хімічного, біологічного, іонізуючого, радіаційного та іншого впливу на стан земель, що не викликають суттєвих змін їх якості та погіршення здоров'я людей і довкілля.

При дослідженні ознак та правової природи забруднення ґрунтового покриву земель можуть бути використані відповідні положення, закріплені Земельним кодексом України. Зокрема, ст. 167 присвячена регламентації охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Ч. 1 цієї статті забороняється господарська та інша діяльність, яка зумовлює забруднення земель і ґрунтів понад встановлені гранично допустимі концентрації небезпечних речовин. Як бачимо, така діяльність визнається протиправною, а при наявності ознаки суспільної небезпечності, взагалі, злочинною, що повинно тягнути настання кримінальної відповідальності за ці діяння. Що ж стосується нормативів гранично допустимих концентрацій небезпечних речовин у ґрунтовому покриві земель, а також переліку цих речовин, то, як впливає із зазначеної вище статті Земельного кодексу України, вони затверджуються спеціально уповноваженими органами виконавчої влади у галузі охорони здоров'я та санітарного нагляду, екології та природних ресурсів.

З юридичної точки зору нормативи гранично допустимих концентрацій небезпечних речовин або матеріалів у ґрунтовому покриві земель виступають правовим критерієм суспільної безпеки, правомірності або ж неправомірності діяння, пов'язаного із впливом на якісний стан землі. Зазначені нормативи є складовою екологічних нормативів, які згідно зі ст. 33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого

впливу на нього фізичних та біологічних факторів²⁰⁵. Нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин, відходів та матеріалів, а також рівні шкідливих впливів на природне середовище встановлюються як єдиний показник для всієї території України.

Під гранично допустимими концентраціями забруднюючих речовин (ГДК) треба розуміти максимально можливу кількість забруднюючих речовин у ґрунтах, яка не зумовлює негативних екологічних наслідків щодо їх продуктивності, загального стану довкілля, якості сільськогосподарської продукції та здоров'я людини. Ці показники мають чіткі значення.

Ще більш складним і різнобічним постає питання щодо сутності злочинного псування земель. Як вже зазначалося вище, з цього приводу висловлені різні точки зору, з якими можна частково погодитися.

Під псуванням ґрунтового покриву земель в контексті ст. 239 КК України іноді розуміють зниження якісних показників ґрунтів, що відбулися внаслідок перевищення ГДК, рівнів застосування шкідливих забруднювачів²⁰⁶. Існує також точка зору, згідно з якою псуванням землі вважається стійке зниження або втрата господарської придатності землі для її цільового використання²⁰⁷. Зустрічаються й інші спроби розкрити поняття псування земель²⁰⁸.

Законом України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» встановлено, що псування земель – це такі порушення природного стану земель, які здійснюються без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених у встановленому законом порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, в тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними

²⁰⁵ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 41. – Ст. 546.

²⁰⁶ Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник/ Под ред. Е.Л. Стрельцова. – Х.: ООО «Одиссей», 2002. – С. 672.

²⁰⁷ Комментарий к Земельному кодексу Белорусской ССР. / Под ред. Н.И. Краснова. – Минск, 1978. – С. 211.

²⁰⁸ Кравченко С.Н. Имущественная ответственность за нарушение природоохранительного законодательства. – Львов, 1979. – С. 40; Правовая охрана природы. – М., 1980. – С. 161-169.

водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість.

Уявляється, що забруднення і псування земель характеризуються як схожими так і відмінними рисами. Об'єднує їх те, що забруднення, як і псування негативно впливають на якісний стан ґрунтового покриву земель і відповідно на стан ділянок земель будь-якого призначення. Відрізняються вони тим, що забруднюються землі (як небезпечними, так і іншими речовинами) внаслідок господарської або іншої діяльності людини, а псування земель має місце крім того і в результаті природних процесів або стихійних лих.

Зазначені категорії характеризуються певним співвідношенням. Так, якщо приймати за основу визначення псування земель, запропоноване Ю.О. Вовком, і вважати, що псування об'єкта природи означає приведення його в такий стан, при якому він втрачає свої важливі характеристики і стає непридатним для використання за цільовим призначенням, то можна зробити єдиний логічно послідовний висновок, що забруднення земель виступає різновидом їх псування.

Псування земель – більш широка категорія у порівнянні з їх забрудненням. Вона пов'язана із зміною якісних характеристик, що мали місце в результаті порушення правил поводження з хімічними чи біологічними речовинами в тих випадках, коли родючий шар ґрунту неможливо відновити або його відтворення потребує значного часу. Псування родючого шару земель – це часткове або повне зруйнування ґрунтового покриву, яке характеризується погіршенням його фізичного і біологічного стану, а також зниженням родючості ґрунтів, у зв'язку з чим використання земельної ділянки стає неможливим або потребує введення спеціальних обмежень (включаючи консервацію).

Однією із форм псування ґрунтового покриву земель може розглядатися їх деградація. Вона пов'язана з поступовим погіршенням, зниженням або

втратою їх позитивних (корисних) властивостей. Цей процес зменшує сучасну або майбутню продуктивну здатність, знижує його стійкість та здатність ґрунтового покриву земель, виконувати екосистемні функції. При деградації земель втрачаються їх природні властивості в такій мірі, що це призводить до втрати рівноваги в довкіллі. Основною причиною деградації ґрунтового покриву земель є необдумане господарська діяльність людини. Щороку кількість деградованих земель в Україні збільшується на 100 тисяч га. Це означає, що у 2025 році ми отримаємо територію деградованих земель розміром майже з Болгарію – 10 млн. га²⁰⁹.

Відомі й інші форми псування земель: засмічення, отруєння, засолення, хижацьке ставлення до землі, зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу органів, що здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель.

Таким чином, псування являє собою приведення ґрунтового покриву земель у стан, непридатний для використання їх за цільовим призначенням в результаті: а) внесення невластивих шкідливих фізичних, хімічних, біологічних, радіоактивних або інших речовин чи агентів, в кількості, яка перевищує допустимі нормативи, що встановлені в галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів і складають небезпеку для людини або довкілля; б) інших діянь, які можуть проявлятися в різних формах і негативно впливати на якісний стан ґрунтового покриву земель.

Такий висновок підтверджується і чинним законодавством. Так, відповідно до Закону України «Про охорону земель» порушеними, тобто зіпсованими вважаються землі, що втратили свою господарську та екологічну цінність через порушення ґрунтового покриву внаслідок виробничої діяльності людини або дії природних явищ²¹⁰.

На підставі вищенаведеного можна констатувати наступне. Аналіз різних точок зору, а також чинного законодавства свідчить, що поняття

²⁰⁹ Анастасія Піка. В Україні збільшується кількість деградованих земель[Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua.for-ua.com/ukraine/2012/12/13/083108.html>.

²¹⁰ Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. – Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1431.

«забруднення» і «псування» ґрунтового покриву земель не однакові за своїм обсягом та правовим змістом. Поняття «псування» є більш широким за змістом, аніж поняття «забруднення». Іншими словами, забруднення може бути частиною псування. Тоді виникає потреба у відображенні означеної різниці понять у чинному законодавстві. Ця проблема може бути вирішена «розведенням» забруднення та псування за їх обсягом. Відповідно до Закону України «Про охорону земель» під забрудненням ґрунтів розуміється накопичення в ґрунтах речовин, які негативно впливають на їх родючість та інші корисні властивості²¹¹. Тому, забруднення ґрунтового покриву земель, речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля буде злочинним тоді, коли воно стало наслідком порушення, особою, на яку покладено обов'язок дотримуватися спеціальних правил, пов'язаних із забезпеченням екологічної безпеки у сфері охорони нормального якісного стану ґрунтового покриву земель. Інше псування потрібно вважати злочинним у всіх інших випадках погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель, не пов'язаного із порушенням спеціальних правил. Це може бути, наприклад, засолення земель, їх засмічення, зараження тощо.

Виходячи з аналізу відповідних правових приписів, можна запропонувати своє бачення сутності поняття забруднення ґрунтового покриву земель. Так, диспозиція ч. 1 ст. 239 КК України може мати такий вигляд: «Забруднення ґрунтового покриву земель речовинами, які негативно впливають на їх родючість та інші корисні властивості, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, а також інше його псування, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля». Завдяки такому підходу дещо розширюється сфера дії ст. 239 КК України, завдяки чому вирішується проблема практичного застосування зазначеної норми.

²¹¹ Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. – Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1431.

У диспозиції ст. 239 КК України передбачено, що забруднення або псування земель відбувається речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля. При цьому, у ст. 167 Земельного кодексу України лише встановлено, що нормативи гранично допустимих концентрацій небезпечних речовин у ґрунтах та їх перелік затверджуються спеціально уповноваженими органами. Визначення гранично допустимої концентрації забруднюючих речовин закріплено на законодавчому рівні. Так, гранично допустима концентрація забруднюючих речовин – це максимально допустима кількість забруднюючих речовин у ґрунтах, яка не зумовлює негативних екологічних наслідків для їх родючості, загального стану довкілля, якості сільськогосподарської продукції та здоров'я людини²¹².

Разом з тим законодавець чітко не окреслив коло можливих забруднювачів землі, їх шкідливість та небезпечність і властивість забруднювати ґрунтовий покрив земель, яка характерна для окремих видів речовин, агентів та матеріалів, що можуть бути присутні і в безпечних речовинах та матеріалах. Небезпека таких речовин та матеріалів залежить від конкретних об'єктивних обставин: концентрації забруднювачів, попереднього стану ґрунтового шару землі, соціально-економічного значення відповідної земельної ділянки тощо. Тому необхідно визнати, що з врахуванням всіх конкретних умов реальне забруднення або псування земель можливе будь-якими, існуючими забруднюючими речовинами, агентами та матеріалами, які функціонують самостійно або знаходяться у складі інших предметів і є шкідливими для людей або довкілля. При цьому слід зазначити, що перелік таких речовин, відходів чи інших матеріалів потрібно було б звести до одного документу.

Небезпека злочинного забруднення або псування ґрунтового покриття земель проявляється в небезпеці діяння, а також небезпеці злочинного

²¹² Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. – Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1431.

наслідку. Відносно небезпеки діяння в літературі правильно зазначалося, що «небезпека певних діянь утворює одну з істотних ознак, що визначає саме поняття карано-кримінальної неправди; обсяг та енергія цієї небезпеки є істотним моментом, що служить підставою для встановлення відносної кримінальної важливості діяння і для визначення законодавцем розмірів кримінальної кари»²¹³. Ступінь небезпеки злочинної поведінки характеризують три показники: ступінь можливих наслідків; реальна можливість їх настання; відносна поширеність таких діянь у суспільстві. Окрім вищезазначених показників на небезпеку злочинного діяння, на думку окремих вчених, впливає також зміст, характер та інтенсивність злочинного діяння²¹⁴. Слід зауважити, що на небезпеку діяння також впливають суб'єктивні фактори, серед яких і особа, що вчиняє діяння, і її внутрішні психічні чинники (форма вини, мотив, мета), але про це мова піде дещо пізніше.

Диспозиція ст. 239 КК України вимагає встановлення окрім суспільно небезпечного діяння і його первинних наслідків у вигляді забруднення чи іншого псування ґрунтів ще й суспільно небезпечних наслідків: за частиною першою – створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля; за частиною другою – спричинення загибелі людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки. Останні є похідними від наслідків у вигляді забруднення або псування ґрунтового покриття земель. В цілому вимальовується наступна схема об'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель: порушення спеціальних правил – забруднення або інше псування ґрунтового покриття земель – створення загрози життю, здоров'ю людей чи довкіллю, або реальне настання таких чи інших наслідків.

Як відомо, наслідками злочину вважаються результати злочинної поведінки, певні негативні зміни, що відбуваються в об'єкті кримінально-

²¹³ Таганцев Н.С. Учебник по русскому уголовному праву. Часть общая. – СПб., 1890. – С. 657-658.

²¹⁴ Овчинский С.С. Проблемы борьбы с тяжкими преступлениями против личности. – М., 1971. – С. 15.

правової охорони в результаті вчинення суспільно небезпечного діяння²¹⁵. Суспільна небезпечність будь-якого злочину полягає в тому, що діяння (дія або бездіяльність), яке посягає на суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом, викликає в них певні негативні зміни (школа, збитки)²¹⁶. Суспільно небезпечні наслідки можна визначити як шкоду, що заподіюється злочинним діянням цінностям, які охороняються кримінальним законом. Тому кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель настає за наявності об'єктивно існуючих наслідків, що описані в диспозиції ст. 239 КК України. Характер таких змін визначається змістом об'єкту кримінально-правової охорони, на який здійснюється злочинне посягання. Злочини проти довкілля, до яких відноситься забруднення або псування земель, пов'язані із заподіянням шкоди довкіллю. Саме такі наслідки перетворюють певні делікти на екологічні злочини. Разом з тим слід погодитися з думкою вчених, що наслідки не можна пов'язувати лише з одним об'єктом кримінально-правової охорони²¹⁷. Така позиція прийнятна і щодо злочинного забруднення або псування земель.

Шкоду, що завдається злочинним забрудненням або псуванням земель, можна умовно поділити на три складові: екологічна шкода (шкода, що завдається різним екосистемам); особиста шкода (шкода життю та здоров'ю людей); економічна шкода (шкода землі, як об'єкту господарювання). Така градація екологічно небезпечних наслідків злочинного забруднення або псування земель витікає з диспозиції ст. 239 КК України.

Екологічна шкода являє собою ті негативні біологічні зміни, що відбуваються у верхньому шарі ґрунту. Його природний якісний стан – умова безпечного існування як людини, так і різноманітних екологічних систем.

²¹⁵ Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: монографія. – К., 2009. – С. 155-157.

²¹⁶ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 123.

²¹⁷ Благов Е.В. Механизм причинения вреда объекту преступления // Совершенствование уголовного законодательства и практика его применения. – Красноярск, 1989. – С. 67; Дурманов Н.Д. Понятие преступления. – М. – Л., 1948. – С. 59; Ковалев М.И. Общественно опасные последствия преступления и диспозиция уголовного закона // Сов. гос. и право. – 1990. - № 10. – С. 38-44; Михлин А.С. Последствия преступления. – М., 1969. – С. 11.

Тому господарська та інша антропогенна діяльність, що пов'язана із використанням земельних ресурсів, повинна передбачати науково-обґрунтовані заходи щодо забезпечення охорони земель від негативного впливу.

Забруднення або псування ґрунтового покриву земель як елемента довкілля може мати кримінально-правове значення лише тоді, коли воно призводить до непоправного порушення екологічних зв'язків в природі або створює загрозу існуванню будь-яким екосистемам або живим чи неживим об'єктам природи. Йдеться, скажімо, про можливість масового захворювання тварин і рослин, загибель реліктових та інших елементів довкілля, забруднення значних та особливо цінних територій тощо. Саме в цьому полягає сенс закріпленого у диспозиції ст. 239 КК України різновиду наслідків – шкоди довкіл्लю. Шкода довкіл्लю досить різнобічна та збірна категорія. Вона об'єднує будь-які негативні зміни в природному середовищі, наслідки порушення існуючих зв'язків у природі. При цьому негативні зміни повинні мати суспільно небезпечний характер, що переводить екологічне правопорушення у екологічний злочин.

Екологічна шкода, що заподіюється забрудненням або псуванням ґрунтового покриву земель, як результат відповідної поведінки особи потребує певного обчислення. Обчислення екологічної шкоди дозволить визначити рівень матеріальних витрат на відновлення первинного стану ґрунтового покриву та запобігання виникненню більш небезпечних наслідків. Ця проблема в юридичній літературі практично поки що не досліджена. Між тим встановлення кількісних показників такої шкоди має не тільки велике теоретичне, а й практичне значення. В основу визначення відповідних показників повинна бути покладена оцінка екологічного стану земель. Така можливість законодавчо закріплена і може бути реалізована завдяки моніторингу земель – системі спостереження за станом земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів. Моніторинг земель як складова частина державної

системи моніторингу довкілля врегульований нормами Земельного кодексу України.

Як зазначалося, наслідком злочинного забруднення або псування земель виступає погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель. Цей наслідок є безпосереднім, який можна вважати найближчим, первинним і обов'язковим в контексті ст. 239 КК України. В якості ж похідного наслідку злочину, який розглядається, законодавцем визнається можлива або реальна шкода життю чи здоров'ю людей або довкіл्लю. Поняття «шкода життю чи здоров'ю» охоплює усі види особистої фізичної шкоди, яка завдається потерпілим від злочинного забруднення або псування ґрунтового покриву земель, а також смерть хоча б однієї особи.

В юридичній літературі шкода, яка завдається людині, розглядається іноді як різновид біологічної шкоди²¹⁸. Це цілком обґрунтовано, оскільки людина є центральною складовою цілісної природної системи. Тому будь-який негативний вплив на довкілля чи його окремі елементи завжди пов'язаний із заподіянням шкоди людині. Разом з тим слід мати на увазі, що знаходження людини на вищому рівні природи потребує відокремлення шкоди, яка заподіюється їй через заподіяння шкоди природному середовищу.

Загибель людей або їх масове захворювання чи настання інших тяжких наслідків – це спеціальні кваліфікуючі наслідки злочину, передбаченого ст. 239 КК України. Загибель людей, як підкреслювалося вище, означає смерть навіть однієї людини, незалежно від її статі, віку, раси та ін. При цьому поняттям «загибель людей» повинні охоплюватися не тільки жертви від безпосереднього забруднення або псування земель, а й загибель осіб, що здійснюють відновлювальні заходи та заходи по знешкодженню шкідливих забруднювачів.

Під масовим захворюванням людей треба розуміти виникнення не менш як у двох осіб хвороб, причинно пов'язаних із суспільно небезпечною поведінкою особи, винною у злочинному забрудненні або псуванні земель. В

²¹⁸ Правовые проблемы экологии: (Сборник обзоров) / Под ред. В.В. Петрова. – М., 1980. – С. 95.

поняття «масове захворювання людей» вкладається досить широке розуміння, яке утруднює практичне застосування ст. 239 КК України. Труднощі кваліфікації за цими наслідками обумовлені ще й тим, що механізм впливу несприятливих екологічних факторів на організм людини залишається поки що не до кінця відомим. На підставі існуючих правил визначення ступеню тяжкості тілесних ушкоджень²¹⁹ можна встановлювати вид та розмір шкоди здоров'ю, яка заподіюється злочинним забрудненням або псуванням ґрунтового покриву земель.

Взагалі ж слід підкреслити, що відсутність в диспозиції ст. 239 КК України конкретизації видів та характеру захворювань не сприяє практичній реалізації цієї норми. Можливим виходом з цієї ситуації було б закріплення відповідних положень у постанові Пленуму Верховного Суду України, присвяченій розгляду справ, пов'язаних із забрудненням або псуванням ґрунтового покриву земель.

До інших тяжких наслідків в літературі обґрунтовано пропонують відносити масову загибель об'єктів тваринного світу, знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу на значних площах, спричинення особливо великих матеріальних збитків, забруднення або псування значних територій, неможливість проживання населення на певній території, а також вимушене переселення людей²²⁰. У свою чергу, під іншими тяжкими наслідками стосовно ч. 2 ст. 239 КК України пропонується розуміти заподіяну шкоду здоров'ю людей: а) коли заподіяні тяжкі тілесні ушкодження одній, кільком або більше особам; б) коли заподіяні середньої тяжкості тілесні ушкодження двом або більше особам; в) захворювання хоча б однієї людини, яке потягло за собою наслідки, які відносяться до тяжких; г) захворювання двох і більше людей, які потягли за собою наслідки, що відносяться до середньої тяжкості; д) підвищення рівня захворюваності

²¹⁹ Правила судебно-медицинского определения степени тяжести телесных повреждений: Утверждены приказом Министерством здравоохранения Украины от 17 января 1995 г. № 6 // Юрид. вісник України. – 1995. – № 18. – С. 5-9.

²²⁰ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – С. 637-639.

людей; е) прояв шкідливих спадкових змін у людей; є) скорочення тривалості життя людей; и) порушення статевих функцій у людей²²¹. При цьому треба зазначити, що саме визначення «інших тяжких наслідків» стосовно ст. 239 КК України відсутнє. Вважається, що це оціночна категорія і суд, вирішуючи питання про тяжкість інших наслідків, повинен виходити із сукупності об'єктивних характеристик цих наслідків.

Слід звернути увагу й на те, що земля виконує важливі економічні функції, будучи об'єктом господарювання землевласників чи землекористувачів. Тому завдання шкоди нормальному якісному стану ґрунтового покриву земель унеможлиблює забезпечення раціонального використання земель за цільовим призначенням. У кінцевому рахунку зазначеним суб'єктам завдаються певні економічні збитки.

Збитки, які заподіюються злочинним забрудненням або псуванням ґрунтового покриву земель, складні за своєю структурою. Економічний збиток виступає сукупною величиною, яка складається з прямих втрат елементів природного середовища, додаткових витрат на відновлення навколишнього природного середовища й втраченої об'єктивно запланованої вигоди.

Наслідки, які настають через злочинну поведінку винної особи, прийнято поділяти на наслідки у вигляді реальної шкоди і наслідки у вигляді створення небезпеки заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Відповідні положення закріплені в кримінальному законодавстві України. Так, ч. 1 ст. 239 КК України сформульована законодавцем як делікт створення небезпеки завдання шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. При скоєнні злочинного забруднення або псування земель вже відбуваються негативні зміни в об'єкті, тобто порушується якісний природний стан земель як елементу довкілля. При загрозі ж заподіяння шкоди людині або довкіллю порушується стан захищеності, безпеки всього довкілля, яке охороняється

²²¹ Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики: Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Вищий навчальний заклад «Національна академія управління». – К., 2008. – С. 223.

кримінальним законом, порушуються безпечні умови його функціонування. Саме тому створення реальної небезпеки життю та здоров'ю людей або довкіллю пов'язане з необхідністю встановлення його як факту об'єктивної дійсності. Іншими словами, вже при виникненні реальної можливості настання суспільно небезпечних наслідків забруднення або псування ґрунтового покриву земель відбуваються негативні зміни в об'єкті кримінально правової охорони. Подібна точка зору вже виказувалася в літературі²²².

Можливість реального настання шкоди життю та здоров'ю людей чи довкіллю в результаті вчинення забруднення або псування ґрунтового покриву земель слід вважати самостійним видом екологічно небезпечних наслідків цього злочину. При цьому характер і масштаби можливих наслідків залежать не тільки від обсягу і характеру суспільно небезпечного діяння, а й тісно пов'язані із механізмом їх заподіяння.

Небезпека настання наслідків проявляється з моменту завершення дії. Таким моментом слід вважати порушення спеціальних правил. Загроза трансформується в реальні наслідки з моменту їх фактичного настання. При цьому треба враховувати характер їх опису в кримінально-правовій нормі, а також особливості самої фактичної шкоди. Саме ця обставина відрізняє некваліфіковане забруднення або псування земель від кваліфікованого.

Аналіз диспозиції ст. 239 КК України свідчить, що порушення спеціальних правил поведінки із шкідливими для людини або довкілля забруднювачами земель вже містить абстрактну загрозу настання відповідних наслідків. Але поряд з абстрактною загрозою існує і потенційна загроза настання таких наслідків. Остання характеризується тим, що може реально викликати шкоду, якщо порушення спеціальних правил не буде вчасно припинене.

²²² Кригер Г.А. Преступные последствия в структуре состава преступления // Соц. законность. – 1980. – С. 48-49; Кузнецова Н.Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 24.

Деякі вчені вважали, що для притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення діяння, яке містить абстрактну можливість настання шкоди, недостатньо наявності лише абстрактної загрози²²³. Уявляється, що за наявності абстрактної загрози погіршення якісного стану землі кримінальна відповідальність повинна виключатися. В цьому випадку відсутній юридично значущий необхідний причинний зв'язок.

Потенційна небезпека заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей або довкіллю шкідливими забруднювачами ґрунтового покриву земель в разі порушення винною особою спеціальних правил поводження з ними – це дійсна реальна небезпека. Її характер дає підстави вважати, що почалися негативні зміни в хімічному, біологічному, фізичному та інших складових ґрунтового покриву земель. У зв'язку з цим реальна шкода людині чи довкіллю може настати з великим ступенем імовірності. Це означає, що невтручання в ланцюг подій неминуче призведе до настання фактичних наслідків у вигляді масового захворювання населення, його загибелі тощо.

Треба зазначити, що проблема визначення ознак небезпеки заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони привертала увагу дослідників. На думку одних вчених, настання кримінальної відповідальності за поставлення в небезпеку можливе лише за наявності достатнього ступеня небезпеки²²⁴. Іноді вважають, що кримінальна відповідальність можлива лише при злісному порушенні службовою особою відповідних приписів²²⁵. Інша група вчених виходить з того, що кримінальна відповідальність за поставлення в небезпеку можлива тільки з урахуванням характеру та ступеня суспільної небезпеки, можливості заподіяння шкоди, на які впливають, по-перше, тяжкість порушення правил безпеки, а по-друге, психологічне ставлення до цього винної особи²²⁶. Остання точка зору уявляється найбільш

²²³ Егоров Н.Д. Причинная связь как условие юридической ответственности // Сов. гос. и право. – 1981. – № 9. – С. 126; Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления. – Ростов н/Д, 1977. – С. 8-15.

²²⁴ Сахаров А.Б. Уголовно-правовая охрана безопасных условий труда в СССР. – М., 1958. – С. 28.

²²⁵ Щербина А.О. Ответственность за нарушение правил охраны труда // Сов. юстиция. – 1968. – № 13. – С. 17-19.

²²⁶ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 314; Землюков С.В. Возможность причинения вреда –

прийнятною, оскільки вона враховує всі чинники, які безпосередньо чи опосередковано впливають на можливість притягнення до відповідальності за вчинення зазначеного діяння.

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що кримінальна відповідальність за забруднення або псування ґрунтового покриву земель внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля може наставати при наявності реальної об'єктивно існуючої можливості настання наслідків, котрі описані в диспозиції ст. 239 КК України. Умовами настання кримінальної відповідальності за цей злочин виступають: небезпека самого суспільно небезпечного діяння, характер самої небезпеки (потенційна небезпека), важливість об'єкта кримінально правової охорони, вина особи та обстановка, в якій вчинено небезпечне діяння, а також наявність необхідного причинного зв'язку.

У складі злочинного забруднення або псування земель важливе значення має причинний зв'язок, оскільки він дозволяє відокремити коло діянь, які можуть розглядатися в якості об'єктивної передумови кримінальної відповідальності та допомагає більш точно розуміти механізм заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Крім того, він дозволяє визначати коло осіб, які підлягають кримінальній відповідальності за забруднення або псування ґрунтового покриву земель, а також сприяє з'ясуванню ознак суб'єктивної сторони вчиненого. Нарешті, встановлення причинного зв'язку виступає об'єктивною передумовою настання кримінальної відповідальності в злочинах з так званим матеріальним складом.

Приступаючи до аналізу причинного зв'язку між порушенням спеціальних правил та його суспільно небезпечними наслідками, звернемося

до напрацювань в галузі філософії та кримінально-правової науки, які стосуються цього питання.

Перш за все слід зазначити, що в природі та суспільстві всі явища взаємопов'язані та взаємозалежні. Їх функціонування підпорядковано певним закономірностям. Філософські категорії «причина» і «наслідок» відбивають об'єктивно існуючі причинно-наслідкові зв'язки об'єктивного світу. Аналіз співвідношення цих категорій дозволяє вирішити, яке саме шкідливе явище у процесі свого розвитку з необхідністю впливає з конкретного правопорушення, що вчинене особою. Необхідний наслідок завжди проявляється як закономірність розвитку відповідного явища.

Проблеми причинного зв'язку в кримінально-правовій науці докладно досліджені багатьма авторами²²⁷. Варто відмітити, що у літературі нерідко розмежовують філософське і кримінально-правове поняття причинного зв'язку, адже поняття «причина» і «наслідок» є одвічними філософськими категоріями²²⁸.

На сьогодні найбільш поширеною є теорія необхідного заподіяння, розроблена зусиллями багатьох науковців. В основу цієї теорії покладена відмінність між необхідністю та випадковістю як об'єктивними категоріями²²⁹. Її застосування дає можливість вирішити питання про причинний зв'язок між злочинним забрудненням або псуванням земель та створенням небезпеки заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей або довкіллю.

²²⁷ Ковалев М.И., Васьков П.Т. Причинная связь в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1958; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 116-117; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 129-134; Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 191-194; Курс уголовного права: Общая часть. – Т. 1: Учение о преступлении: Учебник / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 241-255; Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2000; Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1957; Шевченко Є. До питання про причинний зв'язок у злочинах з похідними наслідками // Вісник Академії правових наук України. – 2001. - № 3. – С. 198-204; Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ). – Харьков, 2003.

²²⁸ Багіров Р.С. Причинний зв'язок у кримінальному праві: огляд стану проблеми / Р.С. Багіров // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – К.: КІВС, «МП Леся». – 2002. – С. 166-171.

²²⁹ Пионтковский А.А. Учение о преступлении / А. А. Пионтковский. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 213.

Для з'ясування особливостей причинного зв'язку об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 239 КК України, необхідно враховувати специфіку її розвитку, яка обумовлена змістом самого діяння та природою наслідків, а також характером об'єкта цього посягання. На складність причинного зв'язку у екологічних злочинах звертає увагу П.В. Хряпінський, підкреслюючи, що причинний зв'язок у цих злочинах часто носить опосередкований характер, обумовлений втручанням в розвиток причинного ланцюжка різноманітних привхідних сил²³⁰. Об'єктивний перебіг злочинів проти довкілля, як правильно зазначає С.Р. Багіров, множинність причинних факторів, складність процесу виявлення механізму настання наслідків та інші обставини взагалі значно ускладнюють як ретельне вивчення, так і доведення саме необхідного причинного зв'язку у злочинах цієї категорії²³¹.

Дослідження проблеми причинного зв'язку повинно проходити певні етапи. По-перше, необхідно встановити, що саме – дія або бездіяльність винної особи, яка пов'язана з порушенням спеціальних правил поведінки зі шкідливими забруднювачами, спричинила насичення ґрунтів шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами і порушення внаслідок цього природного якісного стану земель. По-друге, слід впевнитися, що саме це порушення спричинило наслідки, зазначені в диспозиції ст. 239 КК України.

Злочинне забруднення або псування земель характеризується складним механізмом причинного зв'язку. Як правило, злочинне діяння – порушення спеціальних правил здатне завдати суспільно небезпечні наслідки у вигляді забруднення або псування ґрунтового покриву земель лише у поєднанні з іншими значущими факторами (біологічними, технічними, природними силами тощо), а також поведінкою інших осіб. В цьому випадку причинний зв'язок може вважатися встановленим лише за наявності всіх необхідних факторів і критеріїв, що вироблені теорією кримінального права. Це

²³⁰ Хряпінський П.В. Екологічні злочини: деякі кримінально-правові та кримінологічні аспекти // Держава та регіони. – Серія «Право». – № 1. – 2001. – С. 117.

²³¹ Багіров Р.С. Проблеми множинності причин та кумулятивної каузальності при встановленні причинного зв'язку у злочинах проти довкілля / Р.С. Багіров // Держава та регіони Серія: Право. – 2010. – №1. – С. 66-71.

пов'язано з тим, що при відсутності встановленого причинного зв'язку між порушенням спеціальних правил і погіршенням якісного стану ґрунтового покриву земель, а потім заподіянням шкоди людині або іншим елементам довкілля, кримінальна відповідальність повинна виключатися.

Про наявність причинного зв'язку можна говорити лише тоді, коли суспільно небезпечна поведінка особи передувала у часі настанню суспільно небезпечному наслідку. Як слушно зазначалося в літературі, спочатку повинно бути діяння, а пізніше – наслідок²³². Тобто, погіршенню якісного стану ґрунтового покриву земель як суспільно небезпечному наслідку злочину, передбаченого ст. 239 КК України, повинно передувати діяння – порушення винною особою вимог щодо забезпечення екологічної безпеки.

Суспільно небезпечне діяння може бути визнано причиною негативного результату лише у випадку, коли воно виступало однією з необхідних умов настання цього наслідку. Інакше кажучи, суспільно небезпечний наслідок повинен з необхідністю, логічно та закономірно виходити саме з цього суспільно небезпечного діяння. Конкретне діяння повинно породжувати конкретний наслідок. Виконання зазначених вимог у справах про злочинне забруднення або псування земель означає, що первинною ланкою причинно-наслідкового зв'язку можуть бути лише ті діяння, які пов'язані із недотриманням або неналежним дотриманням відповідною особою спеціальних правил щодо забезпечення охорони земельних ресурсів.

Точне встановлення необхідного причинного зв'язку щодо злочину, передбаченого ст. 239 КК України, повинно здійснюватися з урахуванням тих хімічних, біологічних та інших природних законів, які починають діяти після протиправного потрапляння до ґрунтового шару шкідливих для життя, здоров'я людей або довкілля забруднювачів. Знання цих законів допомагає чітко та детально виявити механізм заподіяння шкоди об'єкту охорони, а також з'ясувати ступінь та характер суспільної небезпеки зазначеного

²³² Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 119.

посягання. Для виявлення та з'ясування необхідного причинного зв'язку у справах про забруднення або псування земель необхідно проводити відповідні екологічні та інші експертизи, висновки яких повинні аналізуватися та оцінюватися судовими органами на загальних підставах.

На практиці можуть виникати проблеми із встановленням причинного зв'язку у злочині, який розглядається, коли суспільно небезпечне діяння буде виражатися у формі бездіяльності. В науковій літературі висловлені різні міркування щодо наявності або відсутності причинного зв'язку у подібних випадках. Так, існує точка зору, відповідно до якої у злочинах, які скоюються шляхом бездіяльності, причинний зв'язок взагалі відсутній²³³. Вона піддається в науці справедливій критиці. Відстоюється й інша позиція, згідно з якою бездіяльність має причинний характер і тому може викликати не тільки ідеальні, а й матеріальні наслідки²³⁴. Саме остання точка зору є більш переконливою.

На основі аналізу характеру злочинного забруднення або псування земель можна констатувати, що причинний зв'язок між злочинною бездіяльністю та погіршенням якісного стану ґрунтового покриву земель завжди існує. Але для цього необхідні як мінімум три умови. По-перше, виконання конкретних дій очікується від особи, яка виконує певні громадські, професійні та інші функції та завдання. По-друге, для виконання таких дій у особи повинні бути реальні можливості. По-третє, саме здійснення діяння, що очікується та є можливим, повинно запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків у вигляді погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель.

²³³ Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве: вопросы теории и практики: Дисс. ... д-ра юрид. наук. – СПб., 1999. – С. 200; Шаргородский М.Д. Причинная связь в уголовном праве // В кн.: Ученые труды ВИЮН. – Вып. 10. – М. – 1947. – С. 176-203.

²³⁴ Курс уголовного права: Общая часть. – Т. 1: Учение о преступлении: Учебник / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 241; Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 227-232; Самощенко И.В. Ответственность за угрозу по уголовному праву Украины (понятие, виды, спорные проблемы): Дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Харьков, 1999. – С. 36; Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1957. – С. 259-282.

Перша умова не викликає якихось проблем. Обов'язок відповідної особи діяти певним чином для запобігання забрудненню або псуванню ґрунтового покриву земель встановлюється при аналізі відповідних приписів, якими регламентується порядок охорони земель та забезпечення екологічної безпеки. Друга умова означає, що для попередження погіршення якісного стану земель необхідні відповідні матеріальні та людські ресурси, обладнання, проектні розробки тощо.

Для встановлення того, що порушення спеціальних правил є необхідною і достатньою умовою настання забруднення або псування ґрунтового покриву земель, слід застосовувати метод абстрагованого осмислення даної причини. Якщо буде встановлено, що суспільно небезпечний наслідок – погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель все одно б настав як закономірний та невідворотний результат порушення спеціальних правил, то це порушення необхідно вважати таким, що знаходиться у необхідному причинному зв'язку з первинним наслідком. Якщо ж шкода життю, здоров'ю людей чи іншим елементам довкілля є невідворотним і логічним наслідком забруднення або псування ґрунтового покриву земель, яке у свою чергу відбулося через порушення особою спеціальних правил, то потрібно говорити про існуючий необхідний причинний зв'язок. У першому випадку, зв'язок між порушенням спеціальних правил і забрудненням або псуванням земель характеризується своєю безпосередністю, а в другому, зв'язок між порушенням цих правил і завданням шкоди життю, здоров'ю людей чи довкіллю є опосередкованим. Це пов'язано з тим, що між діянням і похідним наслідком існує додаткова ланка, яка виступає як би «детонатором» настання цього похідного суспільно небезпечного наслідку у вигляді шкоди життю, здоров'ю людей чи довкіллю.

Важливе значення як для теорії, так і для практики правозастосування має вирішення питання про встановлення причинного зв'язку при настанні наслідків у вигляді створення реальної небезпеки. Вчені, які розуміють небезпеку як властивість самого діяння, виключають причинний зв'язок у

таких злочинах, оскільки закон не містить прямої вказівки на наслідки²³⁵. На їх думку, причинний зв'язок можна встановити лише між реально існуючими явищами, а створення загрози настання шкоди є гіпотетичним фактом, тобто фактом, який лише припускається.

Створення небезпеки настання суспільно небезпечних наслідків в результаті порушення особою спеціальних правил не стає ідеальним явищем, котре існує лише у свідомості людей. Небезпека настання реальної шкоди виступає певним шаблоном розвитку об'єктивної дійсності і являє собою конкретні, реальні зміни, які відбуваються, скажімо, щодо якісного стану земель. Тому логічною уявляється позиція, згідно з якою необхідним є встановлення причинного зв'язку і в злочинах з так званим «деліктом поставлення в небезпеку».

При вирішенні проблеми існування причинного зв'язку між діяннями та створенням реальної загрози настання негативного результату необхідно враховувати і той факт, що небезпека в даному випадку створюється не безпосередньо діяннями особи, а виникає внаслідок порушення спеціальних правил поведінки із шкідливими матеріалами, відходами чи іншими речовинами. При цьому виникає реальна можливість потрапляння шкідливих забруднювачів з ґрунтів до рослин, організмів тварин та людини, що може викликати закономірне настання негативного результату як для людини, так і для самого довкілля.

Важливе значення для встановлення кримінальної відповідальності за злочинне забруднення або псування земель має спосіб, місце, обстановка, час та засоби скоєння злочину. Хоча вказані ознаки для цього складу злочину і не обов'язкові, за винятком мабуть, засобів вчинення злочину, їх визначення сприяє правильному розумінню характеру об'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель, визначає ступінь і характер його

²³⁵ Ляпунов Ю.И. Природа преступных последствий в деликтах создания опасности // В кн.: Сибирские юридические записки. – Вып. 4: Проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск-Омск, 1974. – С. 78-80.

суспільної небезпеки, а також сприятиме вірному застосуванню ст. 239 КК України.

Спосіб вчинення злочину, як зазначається в літературі, характеризує якісну своєрідність злочинного посягання, свідчить про його індивідуальні особливості, притаманні діянню в конкретному злочині²³⁶. У теорії кримінального права з приводу визначення поняття способу вчинення злочину існують декілька точок зору²³⁷. Найбільш прийнятною слід вважати позицію, згідно з якою під способом вчинення злочину розуміють відповідний порядок, метод, послідовність рухів та прийомів, що виконуються особою в процесі злочинного посягання²³⁸. Загально визнано, що спосіб вчинення злочину – це лише ознака суспільно небезпечного діяння і в зв'язку з цим він є факультативною ознакою об'єктивної сторони.

У способі злочинного забруднення або псування земель знаходить своє конкретне вираження екологічно небезпечна поведінка. Полягає вона в тому, що таке забруднення або псування відбувається через порушення відповідних вимог спеціальних правил. В цьому випадку діяння і спосіб якби співпадають один з одним. Способами забруднення або псування ґрунтового покриву земель можуть бути, наприклад, порушення порядку утилізації шкідливих речовин, відходів та інших матеріалів, порушення правил зберігання, транспортування таких забруднювачів, неправильне використання пестицидів, засобів захисту рослин тощо. При вчиненні злочинного діяння особа сама обирає той чи інший спосіб. Спосіб вчинення забруднення або псування земель конкретизує характер самого діяння (дії або бездіяльності). Разом з тим спосіб погіршення нормального якісного

²³⁶ Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х., 1982. – С. 24.

²³⁷ Жордания И.Ш. Структура и правовое значение способа совершения преступления. – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1977. – С. 12-20; Зуйков Г.Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления. Автореф. дис. ...д-ра. юрид. наук. – М., 1977. – С. 10; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 117; Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 71-75; Малинин В.Б., Парфенов А.Ф. Объективная сторона преступления. – СПб., 2004. – С. 198-217; Наумов А.В. Российское уголовное право: Общая часть. Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 177; Панов Н.И. Уголовно-правовое значение способа совершения преступления: Автореф. дис. ...д-ра. юрид. наук: 12.00.08. – Харьков, 1984.

²³⁸ Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 71.

стану ґрунтового покриву земель на кваліфікацію не впливає, кримінально-правове значення мають лише суспільно небезпечні наслідки, які передбачені у диспозиції ст. 239 КК України. Хоча при цьому спосіб може бути однією з обтяжуючих покарання обставин.

При встановленні такої факультативної ознаки об'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель, як місце вчинення цього злочину, необхідно враховувати наступне. Місцем вчинення будь-якого злочину, в тому числі і забруднення або псування земель, прийнято вважати певну територію або інше місце, де відбувається суспільно небезпечне діяння і настають його суспільно небезпечні наслідки або де було розпочато і закінчено діяння чи злочинний результат²³⁹. Виходячи з цього, місцем вчинення забруднення або псування земель необхідно визнавати конкретну земельну ділянку, що має чітко визначені межі на місцевості і яка зазнала насичення шкідливими для людини або довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами в розмірах, що перевищують нормативи гранично допустимих концентрацій.

Встановлення часу вчинення злочинного забруднення або псування земель дозволяє більш точно визначати ступінь суспільної небезпеки цього злочину. Під часом вчинення злочину в теорії кримінального права розуміють певний проміжок часу, протягом якого здійснюється суспільно небезпечне діяння (у злочинах з формальним складом), а також настають суспільно небезпечні наслідки (у злочинах з матеріальним складом)²⁴⁰. Так, наприклад, забруднення поверхні ґрунту у весняний період, коли відбувається активне танення снігу, призводить до більш глибокого проникнення значної кількості забруднюючих речовин, матеріалів або

²³⁹ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 135; Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 117.

²⁴⁰ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 135; Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 118; Курс уголовного права: Общая часть. – Т. 1: Учение о преступлении: Учебник / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 261-262.

відходів до нього. В результаті цього така кількість забруднюючих речовин становить підвищену небезпеку використання відповідної земельної ділянки. Тобто, при злочинному забрудненні або псуванні земель кримінально-правове значення має не стільки сам період, час вчинення цього злочину, скільки ті природні умови, які впливають на характер та об'єм суспільно небезпечних наслідків посягання.

Важливою ознакою об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 239 КК України, виступають засоби вчинення цього злочину. Вони впливають на кваліфікацію. За загальним правилом, до засобів вчинення злочину відносять предмети матеріального світу, що застосовуються злочинцем при вчиненні суспільно небезпечного діяння²⁴¹.

До засобів вчинення злочинного забруднення або псування земель потрібно віднести речовини, відходи та інші матеріали, які погіршують якісний стан ґрунтового покриву земель. Диспозиція ст. 239 КК України не містить переліку таких забруднювачів, описуючи їх взагалі – шкідливі для життя, здоров'я людей або довкілля речовини, відходи чи інші матеріали. Це пов'язано з тим, що в рамках однієї диспозиції неможливо закріпити їх вичерпний перелік. Тому законодавець вирішив цю проблеми через бланкетність вказаної норми. Бланкетні норми хоча дещо і ускладнюють механізм їх застосування, але вони залишаються обов'язковими. Можна лише спростити процес застосування такі норми на практиці. Це можливо зробити шляхом закріплення відповідного переліку шкідливих для життя, здоров'я людей або довкілля речовин, відходів, інших матеріалів, а також їх сполучень у відповідному акті правозастосовчої практики.

Під шкідливими речовинами, відходами та іншими матеріалами в контексті ст. 239 КК України потрібно розуміти: радіоактивні, хімічні, біологічні, природні та синтетичні субстанції, а також їх сполучення, що використовуються в промисловості, сільському господарстві, науці чи

²⁴¹ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 120; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 137;

побуті. Обов'язковою ознакою таких речовин є їх шкідливість для людини або довкілля. Згідно із Законом України «Про відходи» відходами вважаються будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворилися у процесі виробництва чи споживання, а також товари (продукція), що повністю або частково втратили свої споживчі властивості і не мають подальшого використання за місцем їх утворення чи виявлення і від яких їх власник позбувається, має намір або повинен позбутися шляхом утилізації чи видалення. Також, чинний Закон України «Про поводження з радіоактивними відходами» радіоактивними відходами визнає матеріальні об'єкти та субстанції, активність радіонуклідів або радіоактивне забруднення яких перевищує межі, встановлені діючими нормами, за умови, що використання цих об'єктів та субстанцій не передбачається²⁴².

Для того, щоб такі відходи стали засобом вчинення злочину, передбаченого ст. 239 КК України, вони повинні характеризуватися шкідливістю для життя, здоров'я людей або довкілля. Такі відходи вимагають спеціального поводження з ними. Іншими матеріалами можуть визнаватися, наприклад, нафта та похідні від неї продукти, ядохімікати, що використовуються у сільському господарстві, стимулятори росту рослин, мінеральні добрива і таке інше.

На підставі проведеного аналізу об'єктивної сторони складу забруднення або псування земель можна констатувати наступне. По-перше, об'єктивна сторона злочину, що передбачений ст. 239 КК України, характеризується своєю складністю, що, насамперед, пов'язано із механізмом заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. По-друге, забруднення та псування земель хоча і виступають у двох аспектах, як суспільно небезпечна дія і як суспільно небезпечний наслідок, все ж являють собою суспільно небезпечний наслідок порушення спеціальних правил поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими

²⁴² Про поводження з радіоактивними відходами: Закон України від 30 червня 1995 р. № 255/95-ВР. – Відомості Верховної Ради України. –1995. – № 27. – Ст. 198.

для життя, здоров'я людей або довкілля. По-третє, суспільно небезпечним діянням, що призводить до погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель, потрібно вважати порушення спеціальних правил забезпечення екологічної безпеки в сфері охорони земельних ресурсів. По-четверте, у зв'язку з тим, що поняття псування та забруднення є різними як за своїм змістом, так і за своїм об'ємом, вбачається за доцільне в межах однієї частини ст. 239 КК України передбачити дві форми злочинного погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель: його забруднення шкідливими речовинами, відходами чи іншими матеріалами внаслідок порушення спеціальних правил та інше псування ґрунтового покриву земель. Інше псування включає погіршення нормального якісного стану ґрунтового покриву земель в результаті всіх інших дій, не пов'язаних із порушенням спеціальних правил. По-п'яте, забруднення або псування ґрунтового покриву земель – первинний суспільно небезпечний наслідок порушення відповідними суб'єктами спеціальних правил щодо забезпечення екологічної безпеки в сфері охорони земельних ресурсів. Похідним суспільно небезпечним наслідком порушення спеціальних правил виступає створення загрози заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей чи довкіл्लю, чи наслідок другого порядку – реальне спричинення шкоди людині або довкіл्लю. По-шосте, існуючий необхідний причинний зв'язок має різні характеристики в залежності від того, між яким діянням та яким наслідком він встановлюється. Так, між порушенням спеціальних правил і забрудненням або псуванням ґрунтового покриву земель існує необхідний безпосередній причинний зв'язок, а між порушенням спеціальних правил і похідними наслідками – створенням загрози заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей або довкіл्लю (ч. 1 ст. 239 КК України) чи реальним настанням такої шкоди (ч. 2 ст. 239 КК України) – опосередкований. Це пов'язано з тим, що у розвиток подій втручається первинний основний наслідок – забруднення або псування ґрунтового покриву земель. По-сьоме, в якості обов'язкової ознаки об'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель

законодавець закріпив засоби вчинення цього злочину: шкідливі речовини, відходи чи інші матеріали. Для того, щоб вважати їх злочинними, потрібно встановити їх шкідливість для життя, здоров'я людей або інших елементів довкілля. Невичерпний перелік таких засобів (забруднювачів) доцільно було б закріпити в офіційному акті. Це зняло б низку проблем у правозастосовній діяльності та дозволило б «запрацювати» нормі передбаченої ст. 239 КК України на практиці у повну силу.

ГЛАВА III

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК ЗАБРУДНЕННЯ АБО ПСУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ

3.1. Суб'єкт забруднення або псування земель

Вітчизняне кримінальне право щодо суб'єктного складу злочину виходить з того, що злочин – це свідоме поведінка окремої особи. Дане положення знаходить своє закріплення і в законі про кримінальну відповідальність (ст.ст. 6, 7 і 8 КК України). Як встановлено цим законом, злочини можуть вчинюватися громадянами України, особами без громадянства та іноземними громадянами. Викладене вказує на те, що будь-яка поведінка, в тому числі і злочинна характерна лише для людини. Але не всяка людина підлягає кримінальній відповідальності, а тільки та, яка відповідає певним ознакам, зокрема, суб'єкт злочину є особою фізичною, осудною та такою, що досягла певного віку, з якого згідно з чинним кримінальним законодавством можливе настання такої відповідальності (ст. 22 КК України)²⁴³.

Іноді той чи інший злочин може вчинити лише особа, якій притаманні не тільки обов'язкові, а й додаткові (факультативні) ознаки. Закон про кримінальну відповідальність та доктрина кримінального права України враховуючи цю обставину, поділяють суб'єкт злочину на загальний та спеціальний. Зазначені суб'єкти повинні характеризуватися вказаними

²⁴³ Владимиров В.А., Левицкий Г.А. Субъект преступления по советскому уголовному праву. – М.: НИИРЮ Высшей школы МООП РСФСР, 1964; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 122; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 139; Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред.. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 122; Курс уголовного права: Общая часть. – Т. 1: Учение о преступлении: Учебник / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 265; Лазарев А.М. Субъект преступления. – М.: ВЗЮИ, 1981. – С. 11; Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1958; Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. – Алма-Ата, 1977; Павлов В.Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. – СПб: «Лань», Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000; Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая. – «О преступлении». – Харьков, 2001. – С. 90; Энциклопедия уголовного права. Т. 4. Состав преступления. – Издание профессора Малинина, Спб., 2005. – С. 517.

обов'язковими ознаками. Крім того, спеціальний суб'єкт має й інші, додаткові ознаки, що передбачаються певною статтею Особливої частини КК України, про що буде сказано пізніше.

В науковій літературі відсутні спеціальні дослідження суб'єктного складу злочинного забруднення або псування земель. Це обумовлено тим, що відповідальність за це суспільно небезпечне діяння є новелою для чинного кримінального законодавства. Якщо ж звернутись до аналізу інших злочинів проти довкілля, які були передбачені Кримінальним кодексом 1960 року (наприклад, ст. 228 КК України), та злочинів, закріплених у чинному КК України, предметом яких виступають окремі елементи довкілля, то можна побачити різноманітність поглядів на проблему визначення суб'єктного складу таких злочинів²⁴⁴.

З огляду на це, певний теоретичний інтерес і практичну значимість викликає питання щодо суб'єктного складу злочинів, передбачених Розділом VIII КК України – «Злочини проти довкілля», зокрема, забруднення або псування земель. Конституційне закріплення особливої ролі землі в житті суспільства та інші обставини, що обумовлюють наявність підстав та умов криміналізації діянь, пов'язаних із забрудненням або псуванням земель, роблять необхідним встановлення саме кримінальної відповідальності за такі діяння. У зв'язку з цим постає питання, чи всяка особа, що вчинила злочинне забруднення або псування земель, виступає суб'єктом цього злочину? Для відповіді на це питання потрібно проаналізувати всі ознаки суб'єкта злочинного забруднення або псування земель.

Перша ознака, що характеризує суб'єкта будь-якого злочину, зводиться до того, що його може вчинити лише фізична особа. Конституцією України (ч. 2 ст. 14) закріплено, що земля може належати як громадянам, юридичним особам, так і державі. Відомо, що кожний суб'єкт права має певний комплекс суб'єктивних прав та несе відповідні юридичні обов'язки. Серед них і

²⁴⁴ Матышевский П.С. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения. М.: Юрид. лит-ра, 1964. – С. 144; Тимофеев Л.А. Правовая охрана водных ресурсов в условиях научно-технического прогресса // Правоведение. – 1976. – № 3. – С. 53-58.

обов'язок не завдавати шкоди довкіллю через погіршення якісного стану окремих його елементів (ст. 66 Конституції України). Порушники зазначеного положення підлягають юридичній відповідальності, в тому числі і найбільш суворій – кримінальній. Це повною мірою відноситься і до осіб, винних у злочинному забрудненні або псуванні земель.

Згідно з ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом злочину, в тому числі забруднення або псування земель, може бути лише особа фізична (ч. 1 ст. 18 КК України). Визнання суб'єктом злочину фізичної особи відповідає принципу персональної, особистої відповідальності кожної людини за винне вчинення нею суспільно небезпечного діяння. Розглядаючи питання щодо суб'єктного складу злочинів проти довкілля, до складу яких входить і забруднення або псування земель, слід зупинитися на аналізі проблеми визнання суб'єктами злочинів проти довкілля окрім фізичних, ще й юридичних осіб.

Якщо звернутися до досвіду провідних держав світу, то можна пересвідчитись, що інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб відомий законодавчим системам США, Канади, Нідерландів, Франції, ФРН, Швейцарії, Шотландії та ін. Але у більшості європейських держав суб'єктом злочину юридична особа не визнається. До таких держав належить і Україна.

Прихильники ідеї можливості притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб вважають, що таке рішення обумовлюється загостренням у багатьох регіонах світу екологічної ситуації і безвідповідальністю винних у цьому юридичних осіб. Окремі з них зазначають, що оскільки суб'єкт у праві в цілому представлений особою не лише фізичною, а й юридичною, яка має правосуб'єктність, то принцип особистої відповідальності при такому підході не порушується. Щодо принципу винної відповідальності, то вони визначають, що дійсно кримінальна відповідальність юридичної особи не відповідає усталеним канонам, але з міркувань прагматизму і доцільності, на їх думку, ця формула

виправдана²⁴⁵.

Необхідно зауважити, що ключовою ідеєю кримінальної відповідальності юридичних осіб виступає її встановлення за ті діяння, де участь юридичних осіб суттєва. Це в першу чергу стосується злочинів проти довкілля. Пояснюється це тим, що в останні роки дане питання набуло особливої актуальності через те, що загострення екологічної ситуації в державі, в основному, було викликано неправомірною, шкідливою діяльністю деяких організацій та установ – юридичних осіб²⁴⁶.

У кримінальному праві дискусії щодо проблеми визнання суб'єктом злочину юридичних осіб активно почалися з кінця ХХ століття. Ряд вчених наполягали на визнанні юридичної особи суб'єктом злочину²⁴⁷. Їх опоненти зазначали, що за колективну відповідальність юридичної особи можуть сховатися справжні винуватці злочину²⁴⁸.

Докладно проблему кримінальної відповідальності юридичних осіб за екологічні злочини досліджував Е.М. Жевлаков. Ґрунтуючись на положеннях VI і VII міжнародних конгресів, що відбулися у Римі (1953 р.) і Афінах (1957 р.), які рекомендували застосовувати кримінальну відповідальність до юридичних осіб лише у випадках, передбачених окремими законодавчими системами, він пропонував ввести кримінальну відповідальність юридичних осіб лише за екологічні злочини. До таких злочинів, на його думку, слід відносити: злочини, що становлять загрозу екологічній безпеці населення (забруднення та отруєння землі, води, повітря; радіаційне забруднення,

²⁴⁵ Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления // Гос-во и право. – 2000. – № 8. – С. 18-27.

²⁴⁶ Сковцова О.В. Целесообразность признания юридического лица субъектом экологических преступлений / О. В. Сковцова // Ученые записки Таврического национального университета (Юридические науки). – Т.19 (58). – 2006. – № 1. – С.71-74.

²⁴⁷ Жевлаков Э.Н. Экологические преступления: понятия, виды, проблемы ответственности: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 1991. – С. 35-36; Келина С.Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации // Уголовное право: новые идеи / Под ред. С.Г. Калиной и А.В. Наумова. – М., 1994. – С. 50-60; Наумов А.В. Предприятия на скамье подсудимых // Сов. юстиция. – 1992. – №№ 17, 18; Наумов А.В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике // Сов. гос-во и право. – 1991. – № 2. – С. 31-37; Никифоров А.С. Об уголовной ответственности юридических лиц // Уголовное право: новые идеи. – 1994. – С. 43-49; Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления // Гос-во и право. – 2000. – № 8. – С. 18-27; Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР: Учебное пособие. – М., 1991. – С. 28-29.

²⁴⁸ Дудоров О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 133-139; Кузнецова Н.Ф. Цели и механизм реформы Уголовного кодекса // Сов. гос. и право, 1992. – № 6. – С. 82.

порушення правил поховання або утилізації радіонуклідів та інших небезпечних речовин і відходів; порушення правил поводження з ядохімікатами та іншими препаратами; забруднення водних об'єктів, моря тощо)²⁴⁹.

Пропозиції щодо введення кримінальної відповідальності юридичних осіб вносилися і в національній кримінально-правовій літературі²⁵⁰. Деякими вченими пропонувалося застосовувати до юридичних осіб, винних у вчиненні злочину, такі види санкцій, як кримінальну реституцію, заборону здійснювати певну діяльність, конфіскацію знарядь і засобів вчинення злочину, оголошення юридичної особи злочинною організацією та її ліквідацію з конфіскацією майна²⁵¹. Але в основу чинного КК України законодавцем був покладений проект, яким передбачалося, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа²⁵².

Аналіз теоретичних джерел, присвячених проблемі кримінальної відповідальності юридичних осіб, закордонний досвід в цьому плані і стан боротьби зі злочинністю, включаючи екологічні делікти, переконав вітчизняного законодавця у недоцільності в сучасних умовах прийняття формули «суб'єкт злочину – юридична особа». У західних країнах проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб виникла набагато раніше, ніж в Україні. Це пояснюється тим, що промислове виробництво та ринкові відносини у цих країнах розвивалися швидше аніж в Україні. Тому індустріально розвинені країни, зіткнувшись з екологічними проблемами, вимушені були вирішувати їх відповідними засобами кримінально-правового впливу. Кримінально-правові санкції за екологічні злочини були покликані

²⁴⁹ Жевлаков Э.Н. К вопросу об ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений // Уголовное право. – 2002. – № 1. – С. 10-13.

²⁵⁰ Альтернативний Кримінальний кодекс: злочин і покарання: (Інтерв'ю з О. Матковським) // Голос України. – 1996. – 5 червня; Білас І. Яким бути Кримінальному кодексу України // Урядовий кур'єр. – 1994. – 14 липня; Карпов А. Кримінальний кодекс у стилі ... ретро // Голос України. – 1995. – 16 травня; Коржанский М.І. Проект недоробок // Юридичний вісник України. – 1995. - № 9. – С. 5-8; Матковський О. Кримінальному кодексу бути, тільки якому? // Голос України. – 1995. – 14 грудня; Який Кримінальний кодекс нам потрібен?: (Інтерв'ю з проф. В.М. Смітєнком) // Юридичний вісник України. – 1995. – №№ 3, 4.

²⁵¹ Кримінальний Кодекс України: Проект / Внесено Нар. Деп. України Пилипчиком І.М., 12 травня 1998 р. № 1029 – 1. – К.: Верховна Рада України, 1998.

²⁵² Кримінальний Кодекс України: Проект КМ України, 12 травня 1998 р. № 39 – 1304 / 4. – К.: Верхов. Рада України, 1998.

зробити не вигідним зайняття екологічно шкідливою виробничою або іншою діяльністю для всіх співробітників певної організації чи установи, а не тільки для їх господаря та керуючого персоналом. У літературі можна знайти припущення, що штрафні санкції, які застосовуються до юридичних осіб, здатні реалізувати цю ідею (у зв'язку з їх істотним розміром), а штрафи, що застосовуються до фізичних осіб, – ні. Крім цього, в умовах ринкової економіки відшкодування збитків від злочинів, що посягають на навколишнє природне середовище, повинне провадитися за рахунок підприємств–винуватців, а їх притягнення до кримінальної відповідальності (нарівні з керівниками та іншими службовими особами) стане надійною гарантією захисту природного стану довкілля від екологічних злочинів²⁵³.

Проблема встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб належить до числа найбільш дискусійних у світовій законодавчій практиці. Концепції вчених–криміналістів відносно цієї проблеми поділяються на два діаметрально протилежних полюси. Одні вчені наполягали на визнанні юридичної особи суб'єктом злочину²⁵⁴. Інші зазначали, що суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, а за колективною відповідальністю юридичної особи можуть сховатися справжні винуватці злочину²⁵⁵. Можна сказати, що дискусія стосується кримінально-правового статусу суб'єкта злочину, причинно-наслідкового зв'язку і її вини²⁵⁶.

Із обґрунтованою критикою визнання юридичної особи суб'єктом

²⁵³ Фаткулин С.Т. Уголовно-правовая охрана земли: монография / С.Т. Фаткулин. – М.: РАП, 2009. – С. 87.

²⁵⁴ Келина С.Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации / Под ред. С.Г. Келиной и А.В. Наумова // Уголовное право: новые идеи. Сб. науч. статей. – М.: ИГП РАН, 1994. – С. 50-61; Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): монографія / В.К. Матвійчук. – К.: «Азимут Україна», 2005. – С. 270; Наумов А.В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике / А.В. Наумов // Сов. гос-во и право. – 1991. – № 2. – С. 31-37; Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления / А.С. Никифоров // Гос-во и право. – 2000. – № 8. – С. 18-27; Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / П.Ф. Повелицына. – М., 1991. – С. 28-29.

²⁵⁵ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні (Проблеми теорії, застосування розвитку кримінального законодавства) / Гавриш С.Б. – Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – С. 514; Дудоров О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України / Олександр Дудоров // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 133-139; Кузнецова Н.Ф. Цели и механизм реформы Уголовного кодекса / Н.Ф. Кузнецова // Сов. гос. и право. – 1992. – № 6. – С. 80-86.

²⁵⁶ Пасека О.Ф. До питання про доцільність визнання юридичної особи суб'єктом злочину / О.Ф. Пасека // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 2. – С. 240-249.

екологічних злочинів виступив С.Б. Гавриш. На його думку, несприйнятливість для вітчизняного кримінального законодавства такого рішення пояснюється, по-перше, відсутністю у КК України спеціальних правил і принципів, які б забезпечували можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб. По-друге, недоцільністю такого підходу з огляду на те, що юридична особа як правове вираження організаційних форм діяльності фізичних осіб виступає лише інструментом, засобом її здійснення. По-третє, оскільки таке рішення не відповідає принципу особистої відповідальності винної особи, то воно неминуче викличе притягнення до кримінальної відповідальності невинних осіб. Четвертий аргумент зводиться до того, що притягнення до кримінальної відповідальності як юридичної особи в цілому, так і фізичної особи призведе до подвійної відповідальності. При такій ситуації буде порушений один із найважливіших конституційних принципів, закріплений ст. 61 Конституції України, відповідно до якої «ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення». Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер²⁵⁷. Цю точку зору підтримує й Н.О. Гуторова. Вона вважає, що злочин вчиняється свідомо, а свідомість характерна лише для людини і тому кримінальну відповідальність повинні нести тільки фізичні особи (службові, матеріально відповідальні та ін.)²⁵⁸.

Підсумовуючи вищенаведене, можна стверджувати, що суб'єктом злочину за кримінальним законодавством України, у тому числі передбаченого ст. 239 КК України, може бути лише фізична особа (громадянин України, іноземець або особа без громадянства). Це положення підтверджується ст.ст. 6-8 КК України.

Необхідно зауважити, що чинний КК України захищає важливі блага і цінності від суспільно небезпечної, протиправної і винної поведінки людини.

²⁵⁷ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 520-525.

²⁵⁸ Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів. – Х.: Вид. НацУВС, 2001. – С. 278.

Так, наприклад, забруднення або псування ґрунтового покриву земель в результаті виробничої діяльності підприємства само по собі є протиправним, але підприємство неможливо притягнути до кримінальної відповідальності. По-перше, підприємство – це, насамперед, сукупність певних суб'єктів – робітників, спеціалістів чи інших осіб, що виконують якусь діяльність (роботу), а забруднення або псування ґрунтового покриву земель відбувається з вини конкретної людини (працівника), яка порушує встановлені правила поведіння, наприклад, із шкідливими речовинами. По-друге, якщо від поведінки окремого суб'єкта залежить вся діяльність підприємства (суспільно корисна чи суспільно шкідлива), то і відповідальність повинен нести лише цей суб'єкт. По-третє, притягнення до кримінальної відповідальності підприємства фактично означатиме притягнення до кримінальної відповідальності і осіб, що не скоювали суспільно небезпечних, протиправних, винних діянь, але працюють на цьому підприємстві.

Ще однією обов'язковою ознакою суб'єкта злочину виступає осудність особи (ч. 1 ст. 18 КК України). Осудною, відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України, визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати характер свого діяння (дії чи бездіяльності) і керувати ним. Питання осудності і неосудності були предметом багатьох наукових досліджень у кримінальному праві²⁵⁹. Ця проблема продовжує дискутуватися, але зміст дискусії виходить за межі цього дослідження. Нижче будуть розглянуті лише ті аспекти, які мають безпосереднє відношення до теми даної роботи. Розглянемо проблему визнання суб'єктом злочину, передбаченого ст. 239 КК України, особу обмежено осудну.

Ст. 20 КК України передбачає, що додатковій регламентації підлягає

²⁵⁹ Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. – М.: Наука, 1987; Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. – Владивосток, 1983; Михеев Р.И. Уголовная ответственность лиц с психофизиологическими особенностями и психогенными аномалиями (спорные вопросы правовой теории и трудности практической деятельности органов правоприменения): Учеб. пособие. – Хабаровск, 1989; Павлов В.Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. Монография. – СПб., 2000; Трахтеров В.С. Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк): Учеб. пособие. – Харьков: Юрид. акад., 1992, та ін.

кримінальна відповідальність осудних осіб, які мають певні психічні вади (обмежена осудність). Інститут обмеженої осудності новела чинного Закону України про кримінальну відповідальність. Так, ч. 1 ст. 20 КК України закріплюється поняття обмеженої осудності, а в ч. 2 ст. 20 КК України зазначено, що обмежена осудність – це різновид загальної осудності. Особа, яка в момент вчинення злочину через наявний у неї психічний розлад була нездатна повною мірою усвідомлювати суспільну небезпеку і фактичний характер своїх дій (бездіяльності) та (або) керувати ними, підлягає кримінальній відповідальності.

Цікава ситуація виникає в процесі застосування норми про обмежену осудність на практиці. Ч. 2 ст. 20 КК України визначає що, по-перше, суд зобов'язаний враховувати при призначенні покарання наявність у особи психічного розладу. Вчинення злочину особою, яка знаходиться в стані обмеженої осудності, повинно розглядатися як обставина, що пом'якшує покарання. Ця теза підтверджується тим, що перелік обставин, які пом'якшують покарання, не є вичерпним. У свою чергу, ч. 2 ст. 66 КК України прямо передбачено, що «при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені у частині першій цієї статті».

По-друге, ч. 2 ст. 20 КК України закріплює право суду призначати особам, які вчинили злочин у стані обмеженої осудності, примусові заходи медичного характеру. Це правило фактично дублює зміст ст. 93 КК України, що може бути підставою для виключення цього положення із ст. 20 КК України.

Норми, що регламентують застосування інституту обмеженої осудності, можуть бути застосовані і у випадках вчинення злочинного забруднення або псування земель. Це пов'язано із специфікою об'єктивної сторони злочину. Поводження із шкідливими та небезпечними для життя, здоров'я людей або довкілля забруднювачами фактично означає здійснення діяльності, яка пов'язана із джерелом підвищеної небезпеки. Особи, робота яких пов'язана із

поводженням з таким джерелом небезпеки, повинні мати відповідну освіту та знання, а їх фізіологічний та психологічний стан не може викликати сумніву щодо осудності. Тому, коли відповідна особа порушує спеціальні правила поведіння із шкідливими речовинами, відходами чи іншими матеріалами, що призводить до погіршення нормального якісного стану ґрунтового покриву земель, вона повинна нести відповідальність за ст. 239 КК України. Така особа буде вважатися суб'єктом злочинного забруднення або псування земель.

Самостійної уваги потребує проблема так званої «спеціальної осудності». Вона характерна лише для спеціального суб'єкта, а точніше – для службової особи. Службова особа, як і звичайний суб'єкт, має таку ознаку, як осудність. Як вірно вважають Л.П. Брич та В.О. Навроцький, цю осудність необхідно розглядати як професійну або спеціальну. Дана теза ґрунтується на положенні про те, що осудність такого суб'єкта повинна визначатися на основі не лише вольових та інтелектуальних критеріїв, з якими потрібно підходити до оцінки осудності будь-якої особи, а й з урахуванням додаткових ознак. Саме останні визначають можливість такої особи усвідомлювати фактичну і соціальну сторони своєї поведінки з урахуванням додаткових обов'язків, які покладені на неї²⁶⁰. Тому юридичним критерієм неосудності службової особи треба вважати те, що вона не може усвідомлювати фактичну сторону або юридичне значення своїх дій та наслідків у зв'язку з недостатнім рівнем підготовки, компетентності, береться за виконання обов'язків, які явно не відповідають рівню її підготовки.

Питання спеціальної осудності в літературі іноді пов'язували із вчиненням необережних діянь осіб, які взаємодіють з технікою та ризиковими технологіями²⁶¹. Так, на думку деяких вчених, здатність особи

²⁶⁰ Брич Л.П., Навроцький В.О. Ознаки посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, вчинених нею // Підприємство, господарство, право. – 2001. - № 1. – С. 60-63.

²⁶¹ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 499-513; Гринберг М.С. Преступления против общественной безопасности. – Свердловск, 1974. – С. 133; Гринберг М.С. Специальная вменяемость //

усвідомлювати характер своїх дій і (або) керувати ними може бути втрачена не лише в результаті психічного захворювання, а й внаслідок неповного (недостатнього) розвитку волі і свідомості, викликаного екстремальним станом зовнішнього середовища і інших психофізичних властивостей людини, які не роблячи її неосудною в загальновизнаному сенсі, виключають адекватну поведінку в певних умовах. У зв'язку з цим неосудність поділяють на загальну і спеціальну²⁶². Така точка зору сприймається неоднозначно. З одного боку, вона була цілком справедливо підтримана багатьма вченими²⁶³, з другого – розкритикована іншими представниками кримінально-правової науки²⁶⁴.

Обов'язковою ознакою суб'єкта злочинного забруднення або псування земель виступає його обов'язок дотримуватися відповідних спеціальних правил поводження із шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля речовинами, відходами та іншими матеріалами. Законодавець, у диспозиції ст. 239 КК України зазначив, що всі шкідливі речовини і матеріали є джерелами підвищеної небезпеки і при поводженні з ними особа повинна мати певні знання і розуміти їх небезпечність. Крім того, вона має передбачати ті негативні наслідки, які можуть наступити при порушенні встановлених правил поводження з цими речовинами. Це вказує на можливість існування спеціальної осудності у суб'єкта злочинного забруднення або псування земель.

До обов'язкових ознак суб'єкта злочину відноситься вік настання кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 18 КК України). Відповідно до ст. 20

Вопр. совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе. – Свердловск, 1986. – С. 34; Кудрявцев В.Н., Малеин Н.С. Правовое поведение, его субъекты и пределы // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 32; Курляндский В.И. Некоторые вопросы ответственности в связи с научно-техническим прогрессом // Научн.-техн. прогресс и проблемы уголовного права. – М., 1975. – С. 19-23.

²⁶² Гринберг М.С. Место преступной небрежности в ряду возмущающих явлений (помех) // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью. – Вып. 2. – Владивосток, 1978. – С. 33-37.

²⁶³ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 503; Дагель П.С. Неосторожность: Уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М.: Юрид. лит.-ра, 1977. – С. 8; Зинченко Э.Н. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности горных работ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1978. – С. 12-13.

²⁶⁴ Борисов В.И., Гизимчук С.В. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения. – Харьков, 2001. – С. 124-129; Карпец И.И. Современные проблемы уголовного права и криминологии. – М., 1976. – С. 179-181; Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. – Владивосток, 1983. – С. 109.

КК України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким на момент вчинення злочину вже виповнилося шістнадцять років. У ч. 2 цієї статті передбачений знижений вік кримінальної відповідальності – 14 років. В основу його встановлення покладені наступні критерії: рівень розумового розвитку особи; значна поширеність та дуже висока суспільна небезпека злочинів, зазначених у ч. 2 ст. 20 КК України²⁶⁵. Перелік злочинів, за які законодавцем встановлюється знижений вік кримінальної відповідальності, вичерпний. До цього переліку не включено ст. 239 КК України. Отже, вік кримінальної відповідальності за злочинне забруднення або псування земель складає 16 років.

Встановлюючи шістнадцятирічний вік, як вік настання кримінальної відповідальності за злочинне забруднення або псування земель, законодавець виходив з того, що будь-яка осудна особа лише при досягненні нею цього віку здатна розуміти фактичну, юридичну та соціальну сторону діяння, яке виражається у порушенні природного якісного стану земель. В цьому віці винний має достатньо знань про шкідливі властивості різних речовин, передбачає ті негативні наслідки, що можуть бути спричинені злочинним забрудненням або псуванням ґрунтового покриття земель, а також усвідомлює характер та ступінь суспільної небезпеки та протиправність вчинення таких дій.

Крім того, слід зазначити, що встановлення вказаного віку кримінальної відповідальності викликано особливостями об'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель. Як відомо, цей злочин вчиняється з порушенням спеціальних правил та з використанням шкідливих речовин і матеріалів, а також технічних приладів – джерел забруднення. Слід враховувати, що здійснювати певні операції із шкідливими речовинами, відходами чи іншими матеріалами особа може лише з шістнадцятирічного

²⁶⁵ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 124; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 141; Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 124-126.

віку, оскільки такі речовини фактично відносяться до джерел підвищеної небезпеки, що накладає певні індивідуальні обмеження²⁶⁶. Для того, щоб особа мала відповідний дозвіл, вона повинна отримати спеціальну освіту та розуміти властивості відповідних шкідливих речовин та матеріалів. Це можливо лише після того, як особі виповнилося шістнадцять років.

Аналіз кримінально-правової норми, передбаченої ст. 239 КК України в чинній редакції, приводить до висновку, що відповідальність за цей злочин, може нести лише особа, на яку покладено обов'язок дотримуватися спеціальних правил поводження із шкідливими речовинами, відходами чи іншими матеріалами. У зв'язку з цим постає питання, яким суб'єктом (загальним чи спеціальним) вважається особа, яка порушує спеціальні правила в сфері охорони земель, і у такий спосіб погіршує нормальний якісний стан їх ґрунтового покриву? Щоб відповісти на це питання, необхідно враховувати наступні положення.

Поділ суб'єктів на загальний і спеціальний у теорії кримінального права здійснюється лише за формальною ознакою. Іноді вважається, що спеціальний суб'єкт відрізняється від загального лише наявністю хоча б однієї додаткової ознаки²⁶⁷. З таким підходом щодо означеної проблеми не погоджується В.М. Куц. Ним цілком слушно стверджується, що наявність будь-якої додаткової ознаки не може автоматично перетворювати загальний суб'єкт на спеціальний. Критерієм поділу цих суб'єктів повинен бути характер кримінальної протиправності діяння. Автор пропонує вважати загальним суб'єктом злочину особу, яка вчиняє діяння, заборонене кримінальним законом взагалі, а спеціальним – особу, яка вчиняє діяння, котре заборонене не для всіх без винятку осіб, а лише для певної їх категорії²⁶⁸. Деякі автори пропонують поділ суб'єкта злочину, наприклад, на загальний і спеціальний; на приватних і службових осіб; на громадян і

²⁶⁶ Тяжкова И.М. Неосторожные преступления с использованием источников повышенной опасности. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 58.

²⁶⁷ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 142-143.

²⁶⁸ Куц В.М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину // Вісник Університету внутрішніх справ. – Випуск 1. – Харків. – 1996. – С. 22.

службових осіб тощо²⁶⁹. Найбільш прийнятним вбачається визначення і обґрунтування ознак суб'єкта складу злочину через діяльність і функції суб'єкта, як це пропонує В.К. Матвійчук²⁷⁰.

В теорії кримінального права злочини проти довкілля за суб'єктом складом іноді умовно поділяють на дві групи: злочини з визначеним суб'єктом («службова особа», «громадянин України», «іноземний громадянин»); злочини із змішаним суб'єктом (будь-яка особа: як службова, так і приватна)²⁷¹. У злочинах з визначеним суб'єктом кримінальній відповідальності підлягають лише особи, які безпосередньо вказані в статті з врахуванням буквального тлумачення закону (службові злочини, військові злочини та ін.). Друга група злочинів характеризується тим, що вони за своєю сутністю можуть вчинятися будь-якими особами. Виходячи особливостей об'єктивної сторони злочину цієї групи, він може вчинюватись будь-якою особою: як тією, що порушила спеціальні правила поведінки із шкідливими для людей чи довкілля засобами (спеціальний суб'єкт), так і будь-якою іншою особою (загальний суб'єкт). Тому цей злочин потрібно віднести до злочинів із змішаним суб'єктом.

Диспозиція ст. 239 КК України не містить прямої вказівки на коло осіб, які повинні нести кримінальну відповідальність за забруднення або псування земель. В літературі з цього приводу зазначається, що суб'єктом злочинного забруднення або псування земель може бути будь-яка особа²⁷². Таке визначення суб'єкта вказаного злочину значно розширює сферу застосування кримінально-правової норми, що вбачається невиправданим. Це означає, що до кримінальної відповідальності може бути притягнутий й орендодавець (законний власник), який надав орендареві у користування свою земельну

²⁶⁹ Харь І.О. Теоретичні та прикладні проблеми суб'єкта складу злочинів проти навколишнього природного середовища / І.О. Харь // Юридична наука. – 2011. – № 4-5. – С. 110-119.

²⁷⁰ Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія / В.К. Матвійчук. – К.: «Азимут Україна», 2005. – С. 264.

²⁷¹ Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков, 1994. – С. 463; Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. – М., 1957. – С. 191, 193.

²⁷² Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Харків: Право, 2010. – С. 274.

ділянку. Останній, у свою чергу, під час здійснення певного виду господарської діяльності допустив забруднення або зіпсував ґрунтовий покрив орендованої земельної ділянки.

Специфіка злочину, що розглядається, полягає у складності його об'єктивної сторони. Кримінальній відповідальності за забруднення або псування земель може підлягати лише особа, на яку покладено обов'язок дотримання спеціальних правил щодо запобігання забруднення або псування земель та забезпечення екологічної безпеки. Тобто, така особа має певні додаткові ознаки окрім загальних, притаманних загальному суб'єкту злочину. Тому таку особу можна визнати все ж таки спеціальним суб'єктом.

У науковій літературі висловлені різні точки зору щодо суб'єктивного складу злочинів проти довкілля. Деякі автори вважають, що суб'єктом таких злочинів буде лише загальний суб'єкт²⁷³. На думку Б.Г. Розовського, слід встановити фіксований перелік суб'єктів цих злочинів²⁷⁴. Його пропозиція фактично полягала у звуженні суб'єктного складу злочинів проти довкілля. Реалізація такої пропозиції призвела б до обмежувального тлумачення відповідної кримінально-правової норми. Обмеження кола осіб, які повинні підлягати кримінальній відповідальності, скажімо, за злочин, передбачений ст. 239 КК України, зробить цю кримінально-правову норму не гнучкою, що ускладнить її застосування.

На практиці можуть мати місце випадки коли, наприклад, погіршення нормального якісного стану ґрунтового покриву земель відбувається в результаті протиправних дій рядових працівників підприємств, організацій чи установ, які виконують професійні обов'язки у сфері виробництва, застосування, збереження, утилізації шкідливих для людини або довкілля речовин, відходів та інших матеріалів. Ця категорія осіб визнається загальним суб'єктом, які виконують не службові, а суто професійні функції.

Уявляється, що найбільш обґрунтованою слід вважати точку зору,

²⁷³ Тимофеев Л.А. Правовая охрана водных ресурсов в условиях научно-технического прогресса // Правоведение. – 1976. – № 3. – С. 53-58.

²⁷⁴ Розовский Б.Г. Правовое стимулирование рационального природопользования. – Киев: «Наукова думка», 1981. – С. 208-211.

згідно з якою суб'єктами злочину, передбаченого ст. 239 КК України, можуть бути як службові, так і неслужбові особи²⁷⁵. Але варто зазначити, що далеко не всі службові або приватні особи можуть підлягати кримінальній відповідальності за цей злочин. Все залежить від особливостей його об'єктивної сторони. Порушити відповідні правила поведінки із шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля речовинами, відходами та іншими матеріалами може лише особа, професійна або службова діяльність якої безпосередньо пов'язана із дотриманням таких правил.

Якщо брати до уваги чинну редакцію ст. 239 КК України, то можна стверджувати, що суб'єкт, який порушуючи спеціальні правила, погіршив нормальний якісний стан ґрунтового покриву земель, є спеціальним. Він порушив заборону, що має вузький характер, тобто лише шляхом порушення спеціальних правил, якими охороняється нормальний якісний стан ґрунтового покриву земель. Ця заборона стосується не всіх осіб, а тільки тих, хто має безпосереднє відношення до шкідливих для людей або довкілля речовин, відходів чи інших матеріалів. При цьому означений суб'єкт наділений факультативною ознакою, яку у складі конкретного злочину, що розглядається, законодавець «перетворив» в обов'язкову. Такий висновок перекликається з думкою В.В. Устименко, який вважає, що до поняття спеціального суб'єкта необхідно включати тільки ті суттєві ознаки, які характеризують його в рамках конкретного складу злочину та необхідні для вірної кваліфікації вчиненого діяння²⁷⁶.

У редакції ст. 239 КК України, що пропонується в цій роботі, із врахуванням доцільності розмежування забруднення і псування ґрунтового покриву земель, суб'єкт злочину, що розглядається, буде неоднорідним. Щодо забруднення ґрунтового покриву земель шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами,

²⁷⁵ Корчева З.Г. Уголовно-правовая охрана природы в УССР: Учебное пособие. – Харьков, 1975. – С. 26; Пакутин В.Д. Уголовно-правовая охрана внешней природной среды: Объект и система преступлений: Учебное пособие. – Уфа: Башкирский гос. ун-т, 1977. – С. 42; Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР: Учебное пособие. – М., 1991. – С. 34.

²⁷⁶ Устименко В.В. Специальный субъект преступления. – Х., 1989. – С. 9.

внаслідок порушення спеціальних правил логічним є висновок, що це діяння може вчинити лише спеціальний суб'єкт, а інше псування ґрунтового покриву земель – суб'єкт загальний, оскільки заборона псування земель є загальною, тобто вона розповсюджується на всіх без винятку суб'єктів кримінальної відповідальності.

Окремої уваги заслуговує проблема можливості притягнення до кримінальної відповідальності за злочинне забруднення або псування земель службових осіб. До таких осіб, згідно з приміткою до 1 ст. 364 КК України, відносяться особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом. До державних та комунальних підприємств прирівнюються юридичні особи, у статутному фонді яких відповідно державна чи комунальна частка перевищує 50% або становить величину, що забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на господарську діяльність такого підприємства.

Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому,

посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів.

Забруднення ґрунтового покриву земель можуть вчинити, як зазначалось вище, особи, що мають доступ до забруднюючих речовин та матеріалів, або діяльність яких пов'язана із такими забруднювачами, або які характеризуються як службові особи. При цьому не можуть бути суб'єктами даного злочину особи, уповноваженими на виконання функцій держави. Такі особи є суб'єктами злочинів корупційної спрямованості. Так, у матеріалах правозастосовної практики акцентується увага на суб'єктивному складі злочинів проти довкілля. Зокрема, у п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. зі змін. і доп. від 4 червня 1993 р., 13 січня 1995 р., 1 листопада 1996 р., 3 грудня 1997 р. «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи» вказується, що «... псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх виробничими, іншими відходами та стічними водами, ... невиконання обов'язку з приводу приведення земель до стану, придатного для використання за призначенням, що спричинило істотну шкоду державним або суспільним інтересам чи охоронюваним законом правам і інтересам окремих фізичних чи юридичних осіб, тягне за собою відповідальність службових осіб в залежності від форми вини за статтями, якими передбачається відповідальність за зловживання владою або службовим становищем і службову недбалість»²⁷⁷. Схожа рекомендація міститься й у п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10 грудня 2004 р. «Про судову практику у справах про злочини та інші

²⁷⁷ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. зі змін. і доп. від 4 червня 1993 р., 13 січня 1995 р., 1 листопада 1996 р., 3 грудня 1997 р. «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи» // Уголовный кодекс Украины с постатейными материалами (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 июня 1998 года). – Харьков. : ООО «Одиссей», 1998. – С. 375-377.

правопорушення проти довкілля»²⁷⁸. Така позиція є виправданою і по відношенню до чинного КК України, оскільки в цій ситуації йдеться про сукупність злочинів²⁷⁹.

Важливим моментом, який впливає на застосування кримінально-правових норм, як іноді зазначається, виступає їх конкуренція²⁸⁰. В літературі була висловлена точка зору, згідно з якою дії службових осіб, винних у забрудненні об'єктів довкілля (наприклад, водних об'єктів), повинні кваліфікуватися лише за статтями, якими передбачається відповідальність за зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) чи службову недбалість (ст. 367 КК України)²⁸¹. Така позиція обумовлювалася тим, що притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності лише за статтями, якими передбачають відповідальність тільки за екологічні злочини, призведе до послаблення їх відповідальності. Автор виходив з того, що санкція ст. 367 КК України суворіша ніж санкції статей, якими встановлюється відповідальність за забруднення будь-яких об'єктів природи. Але викладене положення уявляється спірним. Його справедливо критикує В.О. Навроцький. Він слушно зазначає, що невірним було б вирішувати проблему визначення суб'єкта злочину, як і інших питань кваліфікації, лише з огляду на санкцію тієї чи іншої статті Особливої частини КК²⁸². З урахуванням такого підходу варто відмітити, що відповідальність за службову недбалість можлива лише при необережній формі вини. Що ж стосується, скажімо, ст. 239 КК України, то нею повинно вважатися злочинним лише умисне забруднення або псування ґрунтового покриття земель. При забрудненні ґрунтового покриття земель шкідливими речовинами, відходами чи іншими матеріалами, внаслідок необережного порушення службовою особою своїх професійних функцій кваліфікація

²⁷⁸ Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України (1972-2007 р.р.). – Х., 2007. – С. 573.

²⁷⁹ Бажанов М.И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины. – Харьков: Право, 2000 – С. 26.

²⁸⁰ Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 259.

²⁸¹ Тимофеев Л.А. Правовая охрана водных ресурсов в условиях научно-технического прогресса // Правоведение. – 1976. – № 3. – С. 53-58.

²⁸² Навроцкий В.А. Уголовная ответственность за загрязнение водоемов: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Харьков, 1982. – С. 160.

повинна відбуватися за правилами ст. 33 КК України. Забруднення, вчинене службовою особою під час виконання нею суто службових функцій, є сукупністю статей 239 і 364 (365) КК України.

З метою запобігання погіршення нормального якісного стану ґрунтового покриву земель суб'єктами, діяльність яких як пов'язана, так і не пов'язана із використанням земельних ресурсів, вони зобов'язані здійснювати заходи як технічного, так і правового характеру щодо зберігання та поліпшення ґрунтового покриву земель, попередженню і усуненню шкідливого впливу на землю, захисту її від негативних природних та антропогенних процесів – ерозії, засолення, заболочування та ін. Для попередження забруднення, зараження, засмічення та іншого псування ґрунтового покриву земель законодавством передбачаються наступні заходи: встановлення чітких вимог щодо проектування, розміщення та будівництва і введення в експлуатацію об'єктів, які негативно впливають на природний якісний стан ґрунтового покриву земель. При розробці техніко-економічних обґрунтувань проектів і проектно-кошторисної документації суб'єктами земельних правовідносин варто передбачати заходи щодо попередження забруднення або іншого псування ґрунтового покриву земель, зняття і збереження родючого шару ґрунту, рекультивації порушених земель, а при узгодженні місця розміщення об'єктів, що негативно впливають на якісний стан земель і навколишнього природного середовища, повинні враховуватися можливі екологічні й інші негативні наслідки для людини або довкілля. Але на практиці можливі випадки, коли погіршити нормальний якісний стан ґрунтового покриву земель може і пересічний громадянин. Наприклад, власник земельної ділянки зливає значну кількість залишків ядохімікатів в ґрунт в межах своєї ділянки після обробки посівів сільськогосподарських культур. Хоч ця земельна ділянка і знаходиться у власності громадянина, він повинен використовувати її таким чином, щоб не завдавати шкоди іншим членам суспільства.

Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що за чинним

кримінальним законодавством України, суб'єктом злочину, передбаченого ст. 239 КК України, може бути особа, яка зобов'язана виконувати спеціальні правила поведінки зі шкідливими для життя, здоров'я людей чи довкілля речовинами, відходами чи матеріалами. До таких осіб відносяться, по-перше, службові особи, які зобов'язані контролювати певний виробничий процес і на яких покладено обов'язок контролювати та не допускати забруднення земель незалежно від їх цільового призначення (наприклад, працівники, які керують виробничою ланкою з виробництва речовин, чи інших матеріалів, збереженням, застосуванням, утилізацією шкідливих речовин та матеріалів). По-друге, працівники, які безпосередньо виконують суто професійні функції з виробництва, збереження, застосування, утилізації цих речовин та матеріалів. Чинна редакція ст. 239 КК України значно звужує межі своєї дії, закріпивши суб'єктом цього злочину лише осіб, на котрих покладено обов'язок не порушувати спеціально встановлених правил. Проблему, що виникає у процесі застосування зазначеної статті, пропонується вирішити шляхом виокремлення забруднення ґрунтового покриву земель від іншого їх псування. Це буде означати, що суб'єктом забруднення ґрунтового покриву земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля буде спеціальний – особа, на яку покладено спеціальну заборону: «не погіршувати якісний стан ґрунтового покриву земель шкідливими речовинами, відходами чи іншими матеріалами через порушення спеціальних правил». Суб'єктом іншого псування буде загальний суб'єкт – особа, на яку покладено загальну заборону: «взагалі не погіршувати якісний стан ґрунтового покриву земель».

Суб'єкт злочинного забруднення або псування земель повинен мати наступні обов'язкові ознаки: 1) бути особою фізичною; 2) бути особою осудною; 3) мати вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність – 16 років; 3) бути спеціально зобов'язаним щодо забезпечення екологічної

безпеки у сфері охорони природного якісного стану земель.

Таким чином, суб'єктом злочинного забруднення або псування земель за умови внесення змін та доповнень до тексту ст. 239 КК України в залежності від особливостей об'єктивної сторони можуть бути такі категорії осіб: 1) спеціальний суб'єкт при забрудненні ґрунтового покриву земель – службові особи, на яких покладено обов'язок не порушувати спеціальні правила та забезпечувати охорону земель від погіршення їх якісного стану; 2) особи, які не є службовими, а виконують певні професійні функції з обов'язком дотримуватись спеціальних правил щодо запобігання погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель, діяльність яких пов'язана з використанням, збереженням, транспортуванням, переробкою шкідливих для життя, здоров'я людини чи довкілля шкідливими речовинами, матеріалами або відходами; 3) загальний суб'єкт – при іншому псуванні ґрунтового покриву земель – будь-які особи, які використовують землю в якості об'єкта права власності або господарювання (землевласники, землекористувачі), чи взагалі не є носіями земельних прав.

3.2. Суб'єктивна сторона забруднення або псування земель

Усяка поведінка психічно здорової людини є свідомою або ж підсвідомою. Як відомо з теорії кримінального права, суб'єктивна сторона – це внутрішнє психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Проблема визначення суб'єктивної сторони злочину залишається нагальною на сьогоднішній день, тому дослідженню цього питання присвячено чимало наукових праць як вітчизняних, так і закордонних науковців.

Суттєву роль у виробленні концепції кримінально-правової характеристики суб'єктивної сторони складу злочину відіграли праці наступних вчених: В.І. Борисова, Ю.В. Ворошилїна, М.С. Грінберга, П.С. Дагеля, Д.П. Котова, Г.А. Кригера, В.А. Нерсисяна, А.І. Рарога та інших. Визначенням суб'єктивної сторони злочинів проти довкілля (навколишнього природного середовища) спеціально займалися такі науковці: С.Б. Гавриш, Є.Н. Жевлаков, В.К. Матвійчук, В.Я. Тацій та інші. Разом з тим вже протягом багатьох років питання про суб'єктивну сторону злочину залишається спірним та повністю не вирішеним.

Саме поняття суб'єктивної сторони злочину, на відміну від поняття суб'єкта злочину, відсутнє у чинному кримінальному законодавстві. В юридичній літературі суб'єктивна сторона злочину визначається як внутрішня сторона злочину, відбиття психічних процесів, що проходять у свідомості особи і характеризують волю та детермінують її поведінку²⁸³. Суб'єктивна сторона злочину – це психічна діяльність особи, яка безпосередньо пов'язана із вчиненням злочину²⁸⁴, або дещо ширше – вся значуща для кримінального права психічна діяльність суб'єкта злочину, яка

²⁸³ Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. П.С. Матишевського та ін. – К., 1997. – С. 169; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 135; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 152; Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 137; Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая. – «О преступлении». – Харьков, 2001. – С. 105.

²⁸⁴ Российское уголовное право. Общая часть. – М.: Спарк, 1997. – С. 132.

безпосередньо обумовила та супроводжувала вчинення суспільно небезпечного діяння²⁸⁵. У реальній дійсності будь-яка дія особи, в тому числі й злочинна, — це єдність її зовнішньої — об'єктивної і внутрішньої — суб'єктивної сторін²⁸⁶.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується наявністю таких юридичних ознак, як: вина, мотив, мета. Іноді додатково виділяють у якості самостійної ознаки так званий емоційний стан²⁸⁷.

Відсутність законодавчого закріплення поняття суб'єктивної сторони деякі науковці заповняють іноді поняттям вини, тобто ототожнюють суб'єктивну сторону злочину і вину особи у вчиненні злочину²⁸⁸. Встановлення вини, мотиву, мети та емоційного стану, який був наявний у особи під час вчинення злочину – це обов'язкові факти, які потребують доказування під час розслідування конкретної кримінальної справи. Глибоке вивчення суб'єктивної сторони злочину в цілому і окремих її елементів полягає не тільки у вірному розумінні диспозиції кримінально-правової норми, а й в об'єктивному та всебічному аналізі умов і обставин вчинення злочинного діяння.

Обов'язковою ознакою будь-якого злочину, в тому числі і злочинного забруднення або псування земель, є вина. Згідно зі ст. 23 КК України, виною визнається психічне ставлення особи, по-перше, до вчинюваного діяння, передбаченого чинним КК України, по-друге, до його суспільно небезпечних наслідків. Вперше у вітчизняному кримінальному законодавстві закріплене чітке визначення вини. Це стало можливим в результаті проведення багаторічних наукових досліджень²⁸⁹.

²⁸⁵ Бикеев И. Актуальные проблемы учения о субъективной стороне преступления // Уголовное право. – 2002. – № 3. – С. 9-11.

²⁸⁶ Шевчук В.В. Суб'єктивна сторона складу злочину за кримінальним правом України / В.В.Шевчук, О.В.Охман // Університетські наукові записки. – 2008. – № 1 (25). – С. 194 -197.

²⁸⁷ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – С. 136.

²⁸⁸ Ворошилин В.В., Кригер Г.А. Субъективная сторона преступления. Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 9-10; Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и её установление. – Воронеж, 1974. – С. 38.

²⁸⁹ Борисов В.І. Необережність та її види. Текст лекцій. – Харків, 1991; Вереша Р.В. Проблеми вини в теорії кримінального права: Навчальний посібник. – К., 2005; Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту

Окремі вчені розглядали вину як поняття більш широке, ніж суб'єктивна сторона злочину. Так, на думку Ю.А. Демидова, вина не може зводитися до якого-небудь елементу злочину, хоча б до умислу або необережності, або до діяння, взятого з його об'єктивної сторони. Вона однаково виражається як в об'єктивній, так і в суб'єктивній стороні злочину²⁹⁰. Цю точку зору розділяли Г.А. Злобін та В.П. Малков, аргументуючи тим, що вина, як складова суб'єктивної сторони злочинного діяння, одночасно виступає як цілісна характеристика злочину в усіх істотних для відповідальності відношеннях, тобто вона може включати в себе і об'єктивну, і суб'єктивну сторони злочинного діяння, а також усі інші суттєві для настання відповідальності

кримінального права України. – К.: Атіка, 2005; Ворошилин В.В., Кригер Г.А. Субъективная сторона преступления. Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1987; Волков Б.С. Проблема воли и уголовная ответственность. – Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 1965; Дагель П.С. Проблема вины в советском уголовном праве // Ученые записки Даль. Ун-та. – Вып. 21. – Ч. 1. – Владивосток, 1968. – С.74-80; Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1974; Дагель П.С., Михеев Р. М. Установление субъективной стороны преступления. – Владивосток, 1972; Зелінський А.Ф. Визначення форм вини у вчиненні деяких злочинів // Рад. право. – 1977. – № 8. – С. 75-77; Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. – Х., 1984; Квашиш В.Е. Преступная неосторожность: социально-правовые и криминологические проблемы. – Владивосток, 1986; Корчагин А.Г. Особенности субъективной стороны неосторожных преступлений, связанных с использованием техники // Актуальные проблемы борьбы с преступностью. – Владивосток, 1983. – С. 58-62; Корчева З.Г. Сложная форма вины в преступлениях связанных с нарушением специальных правил // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. Краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции 21-23 ноября 1978 г. – Харьков: Юрвуз, 1978. – С. 203-204; Литвин О.П. Вина в складах злочинів проти громадської безпеки і народного здоров'я. – К., 1998; Ломако В.А. Зміст умислу і його види: Текст лекцій. – Х., 1991; Лукьянов В.В. «Двойная» вина – свидетельство отставания юридической науки от требований технического прогресса // Гос-во и право. – 1994. – № 12. – С. 53-64; Лунеев В.В. Предпосылки объективного вменения и принцип виновной ответственности // Сов. гос-во и право. – 1972. – № 9. – С. 50-56; Макашвили В.Г. Уголовная ответственность за неосторожность, М., 1957; Нерсисян В.А. Ответственность за неосторожные преступления. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002; Пинаев А.А. Особенности составов преступлений с двойной и смешанной формами вины: Учебное пособие. – Х., 1984; Рарог А.И. Общая теория вины в уголовном праве. – М., 1980; Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987; Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. – М., 2001; Рарог А.И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002; Скляров С.В. Вина и мотивы преступного поведения. – СПб., 2004; Сухарев Е.А., Горбуза А.Д. О формах вины в преступлениях с бланкетной диспозицией состава // Вопросы повышения эффективности уголовного законодательства в современных условиях. – Свердловск, 1979. – С. 70-73; Толкаченко А.А. Проблемы субъективной стороны преступления: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 021100 «Юриспруденция». – М., 2005; Тяжкова И.М. Неосторожные преступления с использованием источников повышенной опасности. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002; Угрехилидзе М. Проблема неосторожной вины в уголовном праве. – Тбилиси: Мецниереба, 1976; Утевский Б.С. Вина в советском уголовном праве. – М., 1950; Хавронюк М. Деякі проблеми встановлення вини // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 2. – С. 79-86 та ін.

²⁹⁰ Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю.А. Демидов. – М.: «Юридическая литература», 1975. – С. 114.

властивості вчиненого злочину, в яких виражається негативне ставлення суб'єкта до найважливіших цінностей суспільства²⁹¹.

В науці кримінального права все ж таки переважає думка про те, що психологічний зміст суб'єктивної сторони злочину розкривається за допомогою таких юридичних ознак як вина, мотив і мета, які, в свою чергу, характеризують різні форми психологічної активності людини. Вони органічно пов'язані між собою та залежать один від одного, і тим не менш, являють собою самостійні психологічні явища, які не можуть включати в себе інших у якості складових частин²⁹².

Головним елементом суб'єктивної сторони, як зазначає В.А. Нерсисян, необхідним для встановлення наявності злочину, виступає саме вина у формі умислу або необережності. Змістом вини є категорія, що відбиває взаємопов'язані компоненти психічної діяльності суб'єкта, які складають його ставлення до вчиненого суспільно небезпечного діяння²⁹³. Антисоціальна сутність вини полягає в тому, що суб'єкт спрямовує свою свідомість (інтелект) і волю на вчинення тих чи інших діянь на шкоду особі, суспільству чи державі.

Законодавець не вказує на конкретну форму вини у диспозиції ст. 239 КК України, що ускладнює процес застосування цієї норми на практиці. Як відомо, основними показниками вини виступають її зміст, форма, сутність та ступінь. Названі категорії характерні і для вини, яка має місце у злочинному забрудненні або псуванні ґрунтового покриву земель, тому їх аналіз дозволяє пізнати ознаки вини у цьому злочині. Такий аналіз має суттєве практичне значення для вірного застосування кримінально-правової норми, закріпленої у ст. 239 КК України.

²⁹¹ Злобин Г.А. Виновное вменение в историческом аспекте / Г.А. Злобин // Уголовное право в борьбе с преступностью. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1981. – С. 23; Малков В.П. Субъективные основания уголовной ответственности / В.П. Малков // Государство и право. – 1995. – № 1 – С. 18.

²⁹² Рарог А.И. Квалификация преступлений по субъективным признакам / А. И. Рарог. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 58.

²⁹³ Нерсисян В. А. Понятие и формы вины в уголовном праве / В. А. Нерсисян // Право и политика. – 2001. – №12. – С. 82-92.

Форма вини, як вірно зазначають, насамперед показує на внутрішній зв'язок та спосіб організації елементів і процесів як між собою, так і з зовнішніми умовами²⁹⁴. Під формами вини у кримінально-правовій доктрині прийнято розуміти сполучення певних ознак свідомості і волі особи при вчиненні нею суспільно небезпечного діяння, а в злочинах з матеріальним складом – ставлення до суспільно небезпечних наслідків. Чинним КК встановлюються лише дві форми вини: умисел та необережність. Кожна із зазначених форм поділяється законодавцем на види (ст.ст. 24, 25 КК України), які характеризуються своїм специфічним змістом.

Головне значення розподілу вини на форми і види полягає в тому, що цей розподіл впливає на суспільну безпеку діяння. В залежності від форми вини визначається кваліфікація злочинів у випадках, коли на її підставі здійснюється диференціація кримінальної відповідальності, розмежування злочинного діяння від незлочинного. Форма вини впливає також на суворість покарання, наприклад, ступінь суспільної небезпеки умисного злочину завжди вищий ніж злочину, вчиненого з необережності.

Встановлення форми вини у складі злочинного забрудненні або псуванні ґрунтового покриву земель пов'язане із об'єктивними особливостями цього злочину. Він характеризується своєю складністю. По-перше, це діяння полягає в порушенні особою спеціальних правил поведінки з небезпечними речовинами чи відходами. По-друге, його результат полягає в погіршенні нормального якісного стану ґрунтового покриву земель (земель будь-якого призначення). По-третє, в результаті порушення цих правил наступають похідні наслідки – шкода для людей або довкілля.

У літературі висловлюються точки зору, згідно з якими суб'єктивна сторона забруднення або псування земель характеризується складною формою вини²⁹⁵. Існує також думка, що суб'єктивна сторона зазначеного

²⁹⁴ Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – С. 60.

²⁹⁵ Зелінський А.Ф. Визначення форм вини у вчиненні деяких злочинів // Рад. право. – 1977. – № 8. – С. 76; Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Харків: Право, 2010. – С. 274; Кримінальне право України. (Особлива частина): підручник / За заг.

злочину може характеризуватися як умисною формою, так і необережною формою²⁹⁶. Щодо аналогічного злочину, який закріплений, наприклад, у КК Російської Федерації, іноді вказується, що суб'єктивна сторона цього злочину може виражатись лише необережною формою вини²⁹⁷. До речі, чинним КК Російської Федерації, зокрема, у ч. 2 ст. 24 передбачене положення про те, що злочином з необережною формою вини буде тільки той злочин, в якому прямо вказано на необережну форму вини. Цей досвід можна було б застосувати і вітчизняному законодавцю. При такій конструкції диспозицій статей Особливої частини КК України стало б можливим однозначно визначати форму вини в кожному конкретному випадку.

У деяких випадках, як зазначає П.С. Берзін, специфічний кримінально-правовий зміст суб'єктивної сторони складу злочину може включати наявність двох різних форм вини (поєднувати дві форми) — окремо (одна із них) щодо самого вчинюваного діяння (дії чи бездіяльності) і окремо (інша) щодо суспільно небезпечних наслідків, які настали в його результаті. Проте, у теорії кримінального права та правозастосовній практиці немає єдності щодо так званої змішаної форми вини²⁹⁸.

У свою чергу П.С. Матишевський називав злочин, склад якого передбачає дві різні форми вини щодо діяння і наслідків, «суспільно небезпечним діянням з подвійною формою вини». Найчастіше така форма вини має місце при вчиненні тих злочинів, які пов'язані з порушенням спеціальних правил та обов'язків і настанням в результаті їх порушення шкідливих наслідків. На його думку, подвійна форма вини може виявлятися в

ред. О.М. Литвинова. — Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. — С. 277; Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР: Учебное пособие. — М., 1991. — С. 10, С. 34.

²⁹⁶ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Каннон, А.С.К., 2001. — С. 639.

²⁹⁷ Уголовное право. Особенная часть: Учебник для ВУЗов / Отв. ред.: д.ю.н., профессор И.Я. Казаченко, д.ю.н., профессор З.А. Незнамова, к.ю.н., доцент Г.П. Новоселов. — М.: Изд. группа НОРМА — ИНФРА. М, 1998. — С. 512.

²⁹⁸ Берзін П.С. Про особливості врахування наслідків як результату поведінки людини у змісті юридичної конструкції складної форми вини / П. С. Берзін // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2009. — № 2 (88). — С. 95-102.

умислі щодо порушення таких правил і в необережності щодо шкідливих наслідків²⁹⁹.

Проблема складної форми вини – одна з найбільш дискусійних у кримінальному праві. Більшість авторів вбачають таку складну форму вини у випадках, коли на основі законодавчої конструкції можна виділити окремо психічне ставлення особи до вчиненого діяння і до злочинних наслідків. Ця проблема завжди привертала увагу науковців³⁰⁰. Так, відповідно до ст. 23 КК України формами вини можуть виступати тільки умисел або необережність. При цьому одні злочини можуть бути тільки умисними (ст.ст. 145, 185 КК України), інші – тільки необережними (ст.ст. 128, 367 КК України), а деякі – як умисними, так і необережними (ст. 115 КК України). Існують також злочини, які мають складну об'єктивну сторону, що свідчить і про різне психічне ставлення окремо до суспільно небезпечного діяння і до суспільно небезпечних наслідків (ч. 2 ст. 194 КК; ч. 2 ст. 289 КК).

Деякі вчені зазначають, що злочини із складною виною найчастіше мають місце у двох випадках: по-перше, при вчиненні злочинів, які пов'язані з порушенням спеціальних правил і настанням у зв'язку з цим суспільно небезпечних наслідків (умисел щодо факту порушення відповідних спеціальних правил і необережність щодо шкідливих наслідків), по-друге, при вчиненні злочинів з настанням кількох суспільно небезпечних наслідків (умисел щодо діяння і щодо першого менш тяжкого наслідку, необережність щодо похідного більш тяжкого наслідку). При цьому у другому випадку слід розрізняти основні та додаткові (похідні) наслідки злочинного діяння³⁰¹.

²⁹⁹ Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студ. юрид. вузів і фак. / П. С. Матишевський. – К.: А.С.К., 2001. – С. 144-146.

³⁰⁰ Кириченко В. Смешанные формы вины // Сов. юстиция. – 1966. – № 19. – С. 18-21; Кригер Г. Еще раз о смешанной вине // Сов. юстиция. – 1967. – № 3. – С. 5-10; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 171; Матишевський П.С. Кримінальне право України / Загальна частина: Підручник. – К.: А.С.К., 2001. – С. 144-146; Нерсисян В.А. О концепции вины в уголовном праве // Криминологические и уголовно-правовые идеи борьбы с преступностью. – М., 1996. – С. 65; Энциклопедия уголовного права. Т. 4. Состав преступления. – Издание профессора Малинина, СПб., 2005. – С. 718-726.

³⁰¹ Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. П.С. Матишевського та ін. – К., 1997. – С. 179-181; Матишевський П.С. Кримінальне право України / Загальна частина: Підручник. – К.: А.С.К., 2001. – С. 144-146.

Більш конкретизовану позицію відносно градації злочинів зі складною формою вини займає В.І. Борисов. Виділяючи дві групи таких злочинів, до першої з них він відносить злочини, в яких діяння, як факт порушення певних правил безпеки, відокремлений від наслідків, є адміністративним чи дисциплінарним правопорушенням, і лише настання суспільно небезпечних наслідків, причинно пов'язаних з цим діянням, робить все вчинене злочином. У цих злочинах, на його думку, порушення правил може бути як умисним, так і необережним, але ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків буде лише необережним. Другу групу складають злочини з умисними діяннями, які тягнуть за собою декілька наслідків: перший – обов'язковий (найближчий) і другий – кваліфікований (віддалений). У цих злочинах психічне ставлення особи до діяння і до найближчого наслідку умисне, а по відношенню до другого (віддаленого) наслідку – лише необережне. Загалом, такі злочини визнаються умисним, тому що саме умисне ставлення до діяння і найближчого наслідку визначає спрямованість злочину, його суспільну небезпечність³⁰². Цієї точки зору дотримуються також Л.М. Кривоченко і М.І. Хавронюк³⁰³.

Проблему складної форми вини одним з перших у радянські часи розглянув Б.С. Утевський. Його підхід базувався на можливості окремої оцінки вини: по-перше, вина у діянні і по-друге, вина у суспільно небезпечних наслідках. Він також допускав різні варіанти поєднання умислу та необережності в одному злочині³⁰⁴. З такою точкою зору погоджувалися й інші науковці³⁰⁵.

На думку багатьох вчених-криміналістів, для складної форми вини характерне поєднання умислу та необережності при вчиненні злочину. В той

³⁰² Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш [та ін.] ; за заг. ред. В. Т. Малярєнка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – видання друге, перероблене та доповнене. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 80-81.

³⁰³ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 170-173; Хавронюк М. Злочини зі складною виною у Кримінальному кодексі України // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 15.

³⁰⁴ Утевський Б.С. Вина в советском уголовном праве. – М., 1950.

³⁰⁵ Гилязев Ф.Г. Проблемы субъективной стороны преступления. – Уфа, 1986. – С. 38.

же час вони визнають такий злочин в цілому умисним. Так, наприклад, іноді доводять, що у злочинах із бланкетною диспозицією, яким притаманне різне психічне ставлення особи до дії (порушення спеціальних правил безпеки) і наслідків, можлива лише умисна форма вини, оскільки суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, хоча і не передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків³⁰⁶. Але навряд чи можна однозначно стверджувати, що психічне ставлення особи має вирішальне значення лише до суспільно небезпечного діяння. Відомо, що злочини із бланкетною диспозицією – це злочини з матеріальним складом. У зв'язку з цим суспільно небезпечні наслідки мають таке ж значення як діяння і необхідний причинний зв'язок.

Іноді були спроби довести, що визначення злочинів із складною формою вини лише як умисних або ж тільки необережних є неточним і таким, що не відповідає характеру їх суспільної небезпеки³⁰⁷. Наведений підхід давав змогу окремим авторам робити висновок, що складна форма вини, як похідна від умислу та необережності, займає проміжне місце між ними. Складна форма вини визнавалась фактично однією окремою формою вини, поряд з умислом і необережністю³⁰⁸. Але з цього приводу треба зауважити, що законодавчо закріплено лише дві самостійні форми вини – умисел і необережність. Тому, будь-який злочин повинен визнаватися вчиненим або умисно, або необережно.

Концепція складної форми вини відноситься до методологічних принципів розподілу психічного ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та до суспільно небезпечних наслідків. Усвідомлення особою вчинення суспільно небезпечного діяння ототожнюється лише із умисністю.

³⁰⁶ Корчагин А.Г. Особенности субъективной стороны неосторожных преступлений, связанных с использованием техники // Актуальные проблемы борьбы с преступностью. – Владивосток, 1983. – С. 58-62; Сухарев Е.А., Горбуза А. Д. О формах вини в преступлениях с бланкетной диспозицией состава // Вопросы повышения эффективности уголовного законодательства в современных условиях. – Свердловск, 1979. – С. 70.

³⁰⁷ Советское уголовное право. Часть Общая: Учебник / Под ред. В.Д. Меньшагина, Н.Д. Дурманова, П.С. Ромашкина. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 157.

³⁰⁸ Горбуза А.Д. Смешанная форма вини по советскому уголовному законодательству: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1972. – С. 7; Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – С. 176.

У зв'язку з цим психічне ставлення особи до порушення спеціальних правил безпеки, у тому числі і правил із забезпечення екологічної безпеки, визнається умисним, оскільки суб'єкт свідомо їх порушує і бажає цього. А по відношенню до суспільно небезпечних наслідків особа діє необережно, тобто настання цих наслідків не охоплюється умислом винного. Хоча, якщо особа необережно відноситься до порушення спеціальних правил, то такий злочин потрібно вважати цілком необережним, тому що й до його наслідків ставлення у цьому випадку є виключно необережним.

Прихильники складної форми вини висувають неспростовний аргумент: «Єдине психічне ставлення, що становить зміст вини, у дійсності може бути неоднорідним щодо суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечних наслідків»³⁰⁹. Автори, які критикують такий підхід, зазначають, що існування складної форми вини підтверджує розрив єдиного психічного процесу й об'єктивного простору, які визначають зміст певної форми вини³¹⁰.

В основі концепції складної форми вини лежить психологічна доктрина вини, яка панує у вітчизняному кримінальному праві. Законодавець у ст. 24 КК України, говорячи про умисний злочин, водночас характеризує психічне ставлення особи до власної суспільно небезпечної поведінки і наслідків такої поведінки, а в ст. 25 КК України – лише до суспільно небезпечних наслідків. Саме це створює теоретичну основу для певного уявлення про різні психічні процеси при вчиненні злочинів, пов'язаних із порушенням спеціально встановлених правил (наприклад, ст. 239 КК України).

Встановлення конкретної форми вини у злочині пов'язане з особливостями його об'єктивної сторони. Так, ст. 239 КК України передбачає дві частини, які сформульовані законодавцем як злочин з матеріальним складом. В цьому злочині завжди наявне суспільно небезпечне діяння – порушення спеціальних правил та первинний (найближчий) суспільно небезпечний наслідок – погіршення якісного стану ґрунтового покриття

³⁰⁹ Зинченко Э.Н. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности горных работ. – Киев – Донецк, 1979. – С. 67.

³¹⁰ Кригер Г. Еще раз о смешанной вине // Сов. юстиция. – 1967. – № 3. – С. 6; Светлов А.Я. Ответственность за должностные преступления. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 62.

земель (його забруднення або псування), якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей або довкілля (похідний наслідок). Злочин буде вважатися закінченим з моменту фактичного забруднення або псування ґрунтового покриву земель.

Злочинне забруднення або псування земель відноситься до першої групи злочинів із складною виною. Це означає, що порушення правил може бути як умисним, так і необережним, але відношення до наслідків виражається тільки в необережності. Тому, коли винний порушує правила умисно, має місце змішана форма вини: до діяння – умисел, до наслідків – необережність. В цілому злочин кваліфікується як необережний, оскільки діяння само по собі не є злочином, а стає ним тільки за умови настання суспільно небезпечних наслідків.

Як відомо, злочин, передбачений ст. 239 КК України, характеризується складністю своєї об'єктивної сторони. Вона складається з низки самостійних елементів (діяння, наслідків, необхідного причинного зв'язку та засобів вчинення злочину), які характеризують свідоме вчинення діяння, можливе свідоме ставлення до первинних наслідків і несвідомість відносно похідних суспільно небезпечних наслідків. В реальному житті свідоме та несвідоме перебувають у складному динамічному взаємозв'язку. Різні варіанти їх взаємодії враховуються при конструюванні кримінально-правових норм.

Заперечуючи можливість існування складної форми вини, деякі автори ігнорують вказану взаємодію усвідомлюваного та неусвідомлюваного, вказуючи на те, що законодавчо закріплено лише дві форми вини: умисел та необережність. Тому, на їх думку, ставлення особи до діяння як до злочинного, так і до його наслідків можливе лише як свідоме або лише несвідоме³¹¹. Треба зауважити, що особа не завжди може однаково ставитися до діяння та до наслідків, тому мабуть, прибічників наявності складної вини

³¹¹ Навроцкий В.А. Уголовная ответственность за загрязнение водоемов: Дисс. ... канд. юрид. Наук: 12.00.08. – Харьков, 1982. – С. 142.

у кримінальному праві все-таки більше. В Україні найбільш фундаментальне дослідження цієї проблеми проведено професором А.О. Пінаєвим³¹².

Проблема складної «змішаної» форми вини залишається однією з найбільш дискусійних у кримінальному праві. Взагалі, прихильники такої форми вини розглядають її не як звичайне поєднання умислу і необережності в одній з існуючих в законі форм вини, а як нову, третю форму вини, хоча чинне законодавство її не знає. Саме це, на думку В.К. Матвійчука, є прогалиною в українському законодавстві. Він наголошує на необхідності внесення роз'яснень у відповідній постанові Пленуму Верховного суду України — в яких саме випадках йдеться про складну «змішану» форму вини щодо злочинів проти довкілля. Автор вважає, що буде сприяти позитивному вирішенню питання про їх суб'єктивну сторону і не буде ускладнювати її вирішення на практиці (через те, що в диспозиції норми не зазначено, з якою формою вини вчиняється злочин, можуть виникати суттєві труднощі)³¹³.

Поділяючи його позицію щодо існування злочинів із складною виною, слід зазначити, що до їх числа належить і злочинне забруднення або псування земель, оскільки, як підкреслювалося, склад цього злочину є ускладненим, що й обумовлює не просту, а складну вину при його вчиненні. Зазначений злочин характеризується тим, що безпосереднім його результатом виступає погіршення нормального якісного стану ґрунтового покриву земель. З моменту вчинення дії, тобто порушення особою спеціальних правил, починається автоматичне настання цих наслідків, прояв яких не залежить від волі особи, що створила умови суспільної небезпеки. Шкода, яка є наслідком всього злочину — лише завершальний етап розвитку суспільно небезпечного діяння.

Особливість об'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель полягає в тому, що суспільно небезпечні наслідки у разі погіршення

³¹² Пінаев А.А. Особенности составов преступлений с двойной и смешанной формами вины: Учебное пособие. — Х., 1984.

³¹³ Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія / В.К Матвійчук. — К.: «Азимут Україна», 2005. — С. 304.

нормального якісного стану ґрунтового покриву земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, можуть наставати не відразу, а через певний час. Саме з цієї причини суб'єкт не має можливості передбачити суспільну небезпеку можливих наслідків у реальному часі.

Вину у злочині, передбаченому ст. 239 КК України, залежно від особливостей його об'єктивної сторони можна розділити на дві складові: психічне ставлення особи до вчинення суспільно небезпечного діяння, яке пов'язане із порушенням спеціальних правил у сфері охорони земельних ресурсів, та відповідне психічне ставлення суб'єкта до настання суспільно небезпечних наслідків – першого, найближчого, у вигляді погіршення нормального якісного стану ґрунтового покриву земель, та другого, похідного, у вигляді створення небезпеки життю, здоров'ю людей або довкіллю, а також до кваліфікованого наслідку – спричинення реальної шкоди людині чи довкіллю.

Особа, яка вчиняє діяння, пов'язане із забрудненням або псуванням ґрунтового покриву земель, що відбувається внаслідок порушення спеціальних правил, усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння та бажає його вчинити. Вона повинна усвідомлювати те, що діє всупереч встановленим спеціальним правилам. Усвідомленням суспільної небезпеки охоплюється розуміння особою того, що її діяння може завдати або завдає шкоду об'єкту кримінально-правової охорони. При цьому слід зауважити, що можливі випадки, коли особа не усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння, хоча повинна була і могла це усвідомлювати або ж усвідомлювала суспільну небезпеку порушення спеціальних правил, але вважала, що наслідки у вигляді забруднення або псування не наступлять, тобто така особа необережно ставилася до суспільно небезпечного діяння злочинного забруднення або псування земель.

Не менше значення для вини має усвідомлення особою суспільної небезпеки тих наслідків, які мають реальну можливість настання (ч. 1 ст. 239

КК України) або реально настали (ч. 2 ст. 239 КК України). Це пов'язано якраз з тим, що злочинне забруднення або псування земель – злочин з матеріальним складом, який вимагає встановлення психічного ставлення і до наслідків. При цьому виникає потреба в тому, щоб особа усвідомлювала фактичні ознаки злочину, які відносяться до його об'єктивних ознак (об'єкт, предмет, об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 239 КК України). Але якщо особа не усвідомлює фактичної сторони злочинного посягання, то, як підкреслювалося в літературі, тим самим вона позбавляється можливості усвідомлювати і його суспільну небезпеку³¹⁴. Як зазначалось вище, особа, що вчиняє діяння, котре спричиняє забруднення або псування ґрунтового покриву земель, не завжди може усвідомлювати суспільну небезпеку наслідків такого діяння. Це пов'язано з особливістю механізму заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони, тому діяння необхідно розглядати окремо від суспільно небезпечних наслідків.

Суспільна небезпека злочину, передбаченого ст. 239 КК України, як і будь-якого іншого злочину не є якимось самостійним елементом, що знаходиться поза фактичними ознаками злочинного посягання. Суспільна небезпека злочинного посягання як його властивість в цілому утворюється всіма ознаками злочину. У зв'язку з цим можна стверджувати, що інтелектуальним моментом умислу виступає усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого злочинного діяння. Це означає, що особа розуміє не тільки сутність фактичних ознак злочину, а і його соціальний характер³¹⁵.

Суспільна небезпека порушення спеціальних правил полягає в усвідомленні особою ознак складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України, зокрема, об'єкта кримінально-правової охорони, а через нього і предмета злочину; характеру діяння; шкідливих властивостей речовин, якими

³¹⁴ Дагель П.С. Проблема вины в советском уголовном праве // Ученые записки Даль. Ун-та. – Вып. 21. – Ч. 1. – Владивосток, 1968. – С. 78.

³¹⁵ Наумов А.В. Российское уголовное право: Общая часть. Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 209-210.

вчиняється забруднення або псування ґрунтового покриву земель, а також джерел його забруднення або псування; протиправності діяння.

Усвідомлення суспільно небезпечного характеру злочинного посягання, насамперед, пов'язано із розумінням винною особою ознак об'єкта злочину. Це відбувається через сприйняття важливості предмета злочинного забруднення або псування земель. Таким предметом є ґрунтовий покрив земель. Його специфічність полягає в універсальності та багатогранності функцій, які виконує земля.

Особа, яка вчиняє злочин, передбачений ст. 239 КК України, завжди розуміє, що спричиняє шкоду нормальному якісному стану ґрунтового покриву земель, а відтак і екологічній безпеці. При цьому винний повинен усвідомлювати те, що його суспільно небезпечні дії щодо забруднення чи іншого псування ґрунтового покриву земель можуть призвести до настання суспільно небезпечних наслідків: як первинних, так і похідних.

Окрім усвідомлення особою характерних ознак об'єкта та предмета злочинного забруднення або псування земель, інтелектуальний момент умислу включає також і усвідомлення винною особою самого характеру суспільно небезпечних діянь цього злочину. Особа усвідомлює і розуміє, що її діяння викликає надходження до землі шкідливих для життя, здоров'я та довкілля речовин, відходів або інших матеріалів. При цьому вона розуміє не тільки фактичний зміст свого діяння, а і його соціальний зміст, шкідливість для суспільства та довкілля. Ця особа усвідомлює, що дія, пов'язана із порушенням спеціальних правил, якими регламентується, наприклад, порядок поводження (виготовлення, використання, збереження, утилізації) із шкідливими речовинами, відходами, матеріалами тощо.

Усвідомлення суб'єктом суспільної небезпеки діяння, яке ним вчиняється, обумовлене, насамперед, розумінням шкідливості тих речовин, відходів чи матеріалів, якими здійснюється погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель. Особа повинна розуміти, що за своїми шкідливими властивостями такі речовини, відходи та матеріали, що

потрапляють до землі, здатні порушити природний стан ґрунтового покриву земель і тим самим створити реальну загрозу завдання шкоди як людині, так і довкіллю. При цьому від особи не вимагається детального знання механізму шкідливого впливу цих речовин та матеріалів на життя, здоров'я людини та довкілля. Достатньо загального уявлення про шкідливість цих речовин та матеріалів. Усвідомлення ознак шкідливості забруднюючих речовин чи матеріалів означає також і те, що особа не тільки розуміє їх шкідливість та небезпечність, але й те, що та кількість цих речовин, відходів чи матеріалів, яка потрапила до ґрунтового покриву земель, здатна завдати шкоду життю, здоров'ю людей та іншим елементам довкілля.

На практиці можливі ситуації, коли особа сумлінно помиляється щодо шкідливості певних речовин чи матеріалів, які потрапляють до ґрунтового покриву земель через порушення відповідних правил. В цьому випадку йдеться про так звану «фактичну помилку». Фактичною помилкою в доктрині кримінального права визнається неправильне уявлення особи про фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного нею діяння³¹⁶. Наявність в діях особи такої помилки повинна виключати її кримінальну відповідальність за злочинне забруднення або псування земель. Це витікає з того, що суспільна небезпека умисного скоєння злочинного діяння вважається набагато вищою від необережного вчинення діяння. Якщо в диспозиції статті законодавцем не конкретизується форма вини, то правильним було б вважати, що мається на увазі умисна форма вини. Раціональним є рішення цієї проблеми, наприклад, у КК Російської Федерації. Так, в ч. 2 ст. 24 КК РФ, зокрема закріплено, що необережним вважається лише те діяння, якщо ця форма вини прямо передбачена диспозицією статті Особливої частини. Такий підхід цілком прийнятний і для вітчизняного кримінального законодавства. Тому для уникнення проблем, що можуть виникати під час здійснення кваліфікації за ст. 239 КК України, пропонується конкретизувати форму вини при вчиненні

³¹⁶ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 178.

суспільно небезпечного діяння – порушення особою спеціальних правил, або інших діянь, що тягнуть порушення нормального якісного стану ґрунтового покриву земель, вказавши, що такі діяння повинні бути лише умисними. Необережне ж вчинення діяння, яке пов'язане із погіршенням якісного стану земель, може переслідуватись, наприклад, в адміністративному чи дисциплінарному порядку.

Особа, яка порушує спеціальні правила, повинна усвідомлювати протиправність свого діяння, заборону діяти таким чином, злочинність та караність цього діяння. Усвідомлення протиправності, яке свідчить і про усвідомлення суспільної небезпеки вчиненого, припускає незнання складу конкретного злочину. Достатньо усвідомлення того ступеню суспільної небезпеки діяння, який визначає його протиправність. Якщо забруднення або псування ґрунтового покриву земель відбувається шляхом бездіяльності (пасивної поведінки особи), то винна особа також повинна усвідомлювати свій обов'язок діяти певним чином. Даний обов'язок може впливати із спеціальних приписів, нормативних актів, займаної посади, договірних відносин тощо. У зв'язку з цим особа повинна усвідомлювати не тільки кримінальну, а й іншу протиправність (адміністративну, дисциплінарну, цивільно-правову).

Усвідомлення суб'єктом фактичних обставин, які відносяться до об'єктивної сторони злочинів з матеріальним складом, включає також і необхідність передбачення суспільно небезпечних наслідків діяння (забруднення або псування ґрунтового покриву земель), а також існування необхідного причинного зв'язку між порушенням спеціальних правил і погіршенням нормального якісного стану ґрунтового покриву земель та небезпекою для життя, здоров'я людей або довкілля.

Як вже зазначалося, ст. 239 КК України відноситься до злочинів з матеріальним складом. Для того, щоб цей злочин вважався закінченим, необхідне встановлення трьох обов'язкових для цього елементів: суспільно небезпечного діяння; суспільно небезпечних наслідків; необхідного

причинного зв'язку між діянням та наслідками. Специфіка норми, яка закріплює склад злочинного забруднення або псування земель, полягає в тому, що вона має бланкетну диспозицію. Не називаючи ознаки злочину, вона відсилає для встановлення їх змісту до інших нормативних актів (в даному випадку до відповідних спеціальних правил, якими регламентується порядок поводження із речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для людини або довкілля). Це свідчить про різне психічне ставлення особи, яка порушує відповідні спеціальні правила, до свого діяння та до наслідків, що спричиняються цим діянням.

Той факт, що кваліфіковане забруднення або псування земель не може бути повністю умисним злочином, також свідчить і санкція – вид та розмір покарання, що встановлений ч. 2 ст. 239 КК України. Так, санкцією цієї норми передбачається покарання у вигляді обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатись певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Згідно з ч. 1 ст. 12 КК України вид злочину встановлюється залежно від ступеня його тяжкості, а також виду і розміру покарання. Відомо, що суспільна небезпека виступає матеріальним критерієм поділу злочинів на певні види (злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі). Формальним же критерієм виступає покарання, а точніше його вид та розмір. Так, відповідно до ч. 2 ст. 12 КК України злочином невеликої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання за винятком основного покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Злочином середньої тяжкості закон вважає злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років (ч. 3 ст. 12 КК України), тяжким – основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч

неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років (ч. 4 ст. 12 КК України), а особливо тяжким – покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі (ч. 5 ст. 12 КК України).

Із врахуванням викладеного, можна зробити висновок, що кваліфіковане псування або забруднення земель (ч. 2 ст. 239 КК України) – злочин середньої тяжкості. Зазначення в диспозиції суспільно небезпечних наслідків, якими є загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки, характеризується значною суспільною небезпекою. У зв'язку з цим немає підстав стверджувати, що у ч. 2 ст. 239 КК України описано повністю умисний злочин. Доречи, якби умислом винної особи охоплювалося настання суспільно небезпечних наслідків, зазначених в диспозиції ч. 2 ст. 239 КК України, то цей злочин мав би інший об'єкт злочинного посягання і його необхідно було б вважати злочином проти особи (п.п. 1 або 5 ч. 2 ст. 115 КК України) або, наприклад, проти основ національної безпеки України (ст. 113 КК України).

Для повного встановлення умислу на вчинення особою суспільно небезпечного діяння, пов'язаного із забрудненням або псуванням ґрунтового покриву земель, обов'язковим вважається встановлення змісту вольового моменту умислу, тобто бажання вчинити суспільно небезпечне діяння. Прямий умисел, згідно з ч. 2 ст. 24 КК України, характеризується тим, що особа бажає вчинити певні дії, розуміючи при цьому, що вони є протиправними та суспільно небезпечними. Таке бажання визначає мету діяльності винної особи, досягнення якогось негативного результату. Ця мета може виражатися, наприклад, в небажанні витратити час на переробку шкідливих для людей або довкілля відходів, тому, скажімо, оператор транспортує та складає їх на земельну ділянку, розташовану поряд з підприємством.

У злочинному забрудненні або псуванні земель при вчиненні умисного суспільно небезпечного діяння – порушенні спеціальних правил умисел може бути лише прямий. Це пояснюється тим, що вольовий момент непрямого умислу характеризується небажанням вчиняти діяння і байдужість до настання суспільно небезпечних наслідків, але при цьому існує свідоме допущення того, що такі наслідки можуть наступити. У зв'язку з цим, вчинити дію в злочинному забрудненні або псуванні земель з непрямым умислом фізично неможливо.

Залежності від форми вини стосовно діяння можливе встановлення різних видів юридичної відповідальності за забруднення або псування земель. Так, наприклад, при вчиненні необережного діяння, в результаті якого була завдана шкода людині або довкіллю, повинна наставати цивільно-правова, а не кримінальна відповідальність. Це пов'язано, насамперед, із різним ступенем та характером суспільної небезпеки умисних та необережних злочинів. Диференціація відповідальності в залежності від форм вини дає можливість для правильного здійснення кваліфікації і встановлення відповідного виду та розміру покарання.

Як вже вказувалося, кваліфіковане забруднення або псування ґрунтового покриву земель, доречи, як і просте – злочин з матеріальним складом. Встановлення кваліфікуючих суспільно небезпечних наслідків в таких злочинах є обов'язковим. Похідні суспільно небезпечні наслідки злочинного забруднення або псування земель (ч. 2 ст. 239 КК України) в законі виражаються спричиненням загибелі людей, їх масовим захворюванням або настанням інших тяжких наслідків. Ставлення винної особи до цих наслідків може бути виключно необережним. Згідно зі ст. 25 КК України, необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

Якщо змодельовати ситуацію, при якій порушуються спеціальні правила, відбувається забруднення або псування ґрунтового покриву земель і настають похідні від цього наслідки у вигляді загибелі людей, масового їх

захворювання або інших тяжких наслідків, то можна побачити, що ставлення винної особи до останніх суспільно небезпечних наслідків буде необережним. Обумовлено це тим, що суб'єкт не бажає і свідомо не припускає настання таких наслідків. Варіанти ж необережності можуть бути різні. Так, можливі ситуації, коли психічне ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків виражається в тому, що вона передбачає можливість настання таких наслідків в результаті своєї протиправної поведінки, але легковажно розраховує на їх відвернення. Інтелектуальний момент злочинної самовпевненості виражається можливістю передбачення суспільно небезпечних наслідків (загибелі людей, їх масового захворювання або інших тяжких наслідків). Відмінність передбачення при злочинній самовпевненості та передбачення при прямому або непрямому умислі полягає в характері передбачення. Так, в останньому випадку особа передбачає конкретні суспільно небезпечні наслідки, а при злочинній самовпевненості передбачення носить абстрактний характер: суб'єкт знає, що його діяння, яке пов'язане із порушенням спеціальних правил, взагалі може завдати шкоду нормальному якісному стану ґрунтового покриття земель як об'єкту довкілля, а рівно життю, здоров'ю людей або довкіллю, але вважає, що в цій конкретній ситуації настання суспільно небезпечних наслідків неможливе. Наприклад, така ситуація може існувати, коли особа не усвідомлює, яка кількість шкідливих забруднюючих речовин, відходів чи інших матеріалів потрапить до ґрунтового покриття землі в результаті її діяння.

Вольова ознака злочинної самовпевненості при вчиненні злочину, передбаченого ст. 239 КК України, полягає в тому, що винна особа легковажно розраховує на відвернення забруднення або псування ґрунтового покриття земель, що створило небезпеку для життя, здоров'я людей або довкілля чи реально завдало такої шкоди. Усвідомлюючи абстрактну небезпеку самого порушення спеціальних правил та можливість завдання шкоди об'єкту кримінально-правової охорони, особа виключає реалізацію небезпеки в даному конкретному випадку, оскільки, на її думку, існують

певні умови, за яких суспільно небезпечні наслідки (як первинні, так і похідні) не настануть, тобто вона розраховує на позитивний результат своєї діяльності. Суб'єкт в даному випадку вважає, що шкода людям або довкіллю не може бути спричинена, оскільки він має достатній досвід роботи із шкідливими забруднюючими речовинами, відходами чи іншими матеріалами, технічні засоби працюють надійно, відповідні розрахунки були зроблені ним вірно тощо. Крім того, особа може вважати, що та кількість шкідливих речовин, яка потрапила до ґрунтового покриву землі, нейтралізується самою природою.

Легковажність розрахунку винної особи полягає або в тому, що вона недооцінює значення обставин, які можуть призвести до настання суспільно небезпечних наслідків, або ж переоцінює свої сили та можливості, чи розраховує на інші обставини, які здатні запобігти спричиненню суспільно небезпечних наслідків. Але незважаючи на впевненість винної особи у ненастанні суспільно небезпечних наслідків (забрудненні або псуванні ґрунтового покриву земель, а також створенні небезпеки для життя, здоров'я людей або довкілля чи загибелі людей, їх масового захворювання або настанні інших тяжких наслідків), її розрахунок виявляється невірним, тому що надія на вказані обставини була помилковою і не змогла відвернути настання суспільно небезпечних наслідків.

Але, як зазначалось, необережність має й інший різновид – це злочинна недбалість (ч. 3 ст. 25 КК України). Вона характеризується тим, що винний не передбачає можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але повинен був і міг їх передбачити. В цьому випадку особа не передбачає ні конкретної, ні абстрактної можливості настання суспільно небезпечних наслідків в результаті вчинення діяння, пов'язаного з порушенням спеціальних правил. А оскільки особа не передбачає суспільну небезпеку забруднення або псування ґрунтового покриву земель, то вона і не усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння.

Можливість притягнення винної особи до кримінальної відповідальності за забруднення або псування ґрунтового покриву земель, яке спричинило загибель людей, їх масове захворювання або настання інших тяжких наслідків, ґрунтується на тому, що ця особа не проявила достатньої уваги для правильної оцінки обставин, що передують настанню шкідливих для людини або довкілля наслідків. Це свідчить про негативне ставлення особи до існуючих норм та приписів щодо забезпечення екологічної безпеки в сфері охорони земельних ресурсів.

Обов'язок передбачувати суспільно небезпечні наслідки може обумовлюватися службовими обов'язками особи, професійними функціями та ін. Інтелектуальний момент злочинної недбалості характеризується відсутністю у особи усвідомлення суспільної небезпеки діяння, а в даному випадку відсутністю у неї усвідомлення можливості настання як первинних (погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель), так і похідних (загибелі людей, їх масового захворювання та настання інших тяжких наслідків) суспільно небезпечних наслідків.

Інтелектуальний момент злочинної недбалості складається з об'єктивного та суб'єктивного критеріїв. Об'єктивний критерій невідривно пов'язаний із суб'єктивним, тобто з питанням про те, чи міг винний в обстановці, яка склалася, передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків. Така можливість залежить від суб'єктивних властивостей винної особи (наявності у неї необхідних знань, досвіду тощо), а також від конкретних умов, в яких діє суб'єкт (надходження інформації про порушення технологічного процесу, проміжок часу, за який можливо правильно оцінити обставини та вірно прийняти рішення і т.п.). Але якщо особа в результаті якихось обставин, що відносяться до її характеристики або до обстановки скоєння злочину, не могла передбачити суспільну небезпеку наслідків, то кримінальна відповідальність особи виключається, тобто вона вважається невинною.

Важливе значення для характеристики суб'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель має встановлення мотиву та мети цього злочину. Хоча ці ознаки є факультативними в суб'єктивній стороні складу злочину, який аналізується, проте вони мають суттєвий вплив на вирішення питань кримінальної відповідальності. У випадках, коли мотив та мета передбачаються диспозицією статті Особливої частини КК, їх встановлення обов'язкове для кваліфікації. В інших випадках вони можуть виступати як обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання, або іншим чином впливають на ступінь суспільної небезпеки злочину. Вони повинні враховуватися судом при індивідуалізації покарання в межах санкції статті КК України.

На мотив і мету в диспозиції ст. 239 КК України не вказується. Отже, їх можна розглядати лише як додаткові (факультативні) ознаки зазначеного злочину. Слід підкреслити, що мотив та мета займають істотне місце при встановленні суб'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель, а також є необхідною умовою встановлення об'єктивної істини по кримінальній справі³¹⁷. З приводу необхідності встановлення мотиву та мети в літературі іноді зазначають, що психологічна суть злочинного діяння, внутрішнє ставлення суб'єкта до своїх дій і наслідків полягають у змісті його мотивації. Причому, яким би значущим не було для кримінального права ставлення суб'єкта до вчиненого та його наслідків, з точки зору психологічної сутності поведінки воно є побічним похідним від мотивації. Суб'єкт вчиняє злочин не для демонстрації форм вини, а для задоволення актуального бажання³¹⁸.

Деякі науковці-спеціалісти з кримінального права вважають, що кримінально-правове значення мотиву і мети злочину обмежується лише впливом на кваліфікацію та призначення покарання³¹⁹. Інші стверджують,

³¹⁷ Наумов А.В. Российское уголовное право: Общая часть. Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 231.

³¹⁸ Лунеев В.В. Предпосылки объективного вменения и принцип виновной ответственности // Сов. гос-во и право. – 1972. – № 9. – С. 56.

³¹⁹ Волков Б.С. Мотив и квалификация преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1968; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В.

що мотив і мета завжди мають кримінально-правове значення, оскільки впливають на ступінь суспільної небезпеки злочину і повною мірою характеризують особу винного³²⁰. Також існує точка зору, що мотив та мета виступають обтяжуючими обставинами, які відносяться до суб'єктивної сторони злочину³²¹

Під мотивом в теорії кримінального права розуміють внутрішнє спонукання, рушійну силу вчинку особи, яка визначає його зміст, допомагає більш глибоко розкрити її психічне ставлення до вчиненого³²². Мета злочину – це кінцевий (проміжний) результат, до досягнення якого прагне винний, вчиняючи злочинне діяння³²³. В необережних злочинах, на відміну від умисних, мотиви та цілі суб'єкта пов'язані не з настанням суспільно небезпечних наслідків, а з певною свідомою діяльністю винної особи³²⁴.

Слід відмітити, що особа, яка вчиняє екологічні злочини взагалі, і конкретно злочинне забруднення або псування земель, при формуванні мотиву та визначенні мети враховує екологічний аспект своєї поведінки. Вона розуміє, що своїм діянням завдає шкоду саме довкіллю або його елементам, а не іншим сферам суспільного життя. У зв'язку з цим іноді виділяють два види мотиву: первісний – це неекологічні спонукання (користь, виробничі інтереси та ін.) та вторинні – це безпосередньо екологічні спонукання³²⁵. Так, в деяких випадках мотив та мета впливають на кваліфікацію. Наприклад, забруднення або псування ґрунтового покриву

Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 173-175; Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 147-148; Наумов А.В. Российское уголовное право: Общая часть. Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 230-231; Рарог А.И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. – СПб.: Изд-во “Юридический центр Пресс”, 2002. – С. 139 та ін.

³²⁰ Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – С. 192-194.

³²¹ Бражников В.В. Отягчающие обстоятельства, относящиеся к субъективной стороне преступления: вопросы квалификации и уголовной ответственности: монография. – М., 2011. – С. 13.

³²² Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 173.

³²³ Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 148.

³²⁴ Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и её основание в советском уголовном праве. – М., 1963. – С. 233.

³²⁵ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – С. 438.

земель, що спричинило загибель людей, їх масове захворювання, скоєне з метою ослаблення держави, вже кваліфікується не за ч. 2 ст. 239 КК України, як екологічний злочин, а за ст. 113 КК України, як злочин проти основ національної безпеки – «Диверсія». У цьому випадку відбувається зміна змісту психічного ставлення суб'єкта до діяння та наслідків, а саме забруднення або псування ґрунтового покриву земель стає способом скоєння злочину проти основ національної безпеки України.

Дещо по-іншому складається ситуація, коли особа, вчиняючи забруднення або псування ґрунтового покриву земель, ставить за мету умисне завдання шкоди життю, здоров'ю людей, майну, сільському господарству та ін. В літературі з цього приводу не висловлено ніяких міркувань, але якщо звернутися до аналізу злочинів, які пов'язані із забрудненням інших елементів довкілля, то можна побачити, що авторами рекомендується кваліфікувати такі посягання за сукупністю статей Особливої частини КК України, якими передбачається кримінальна відповідальність за забруднення природних об'єктів, та відповідних статей, якими встановлена кримінальна відповідальність за злочини проти особи, власності, у сфері господарської діяльності тощо³²⁶.

Така позиція може бути прийнятна і по відношенню до забруднення або псування ґрунтового покриву земель, яке вчиняється з метою умисного заподіяння шкоди іншим об'єктам кримінально-правової охорони. Вказана кваліфікація буде вірною тоді, коли мета винної особи полягала в умисному заподіяння тяжкої шкоди, яка знаходиться за межами складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України. Обов'язковою ознакою в цьому випадку виступає умисна форма вини щодо настання тяжких суспільно небезпечних наслідків. Необхідно зазначити, що за сукупністю потребують кваліфікації також і випадки, коли наслідки, що знаходяться за межами цього злочину, були заподіяні з необережності. Логічним є висновок про те, що мотив та

³²⁶ Пакутин В.Д. Уголовно-правовая охрана внешней природной среды: Объект и система преступлений: Учебное пособие. – Уфа: Башкирский гос. ун-т, 1977. – С. 42.

мета як ознаки суб'єктивної сторони злочину характерні лише для умисних діянь, а в необережних – вони не мають кваліфікуючого значення.

Значення мотиву і мети злочинного забруднення або псування земель полягає в тому, що, по-перше, вони впливають на кваліфікацію злочину, передбаченого ст. 239 КК України, навіть якщо вони не передбачаються основним чи кваліфікованим складом, по-друге, впливають на індивідуалізацію покарання, як обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання або іншим чином впливають на ступінь тяжкості злочину та кримінологічну характеристику особи, винної у вчиненні злочинного забруднення або псування земель. Визначення мотиву і мети дозволяє встановити, чим керувалась особа, вчиняючи забруднення або псування ґрунтового покриву земель, тим самим надати правову оцінку її поведінки.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що правильне встановлення всіх елементів суб'єктивної сторони злочинного забруднення або псування земель, насамперед, необхідне для здійснення безпомилкової кваліфікації зазначеного злочинного діяння. Цей злочин характеризується своєю складністю, яка обумовлюється особливостями конструкції об'єктивної сторони. Законодавець вказав, що воно характеризується, по-перше, порушенням відповідних спеціальних правил, по-друге, первинним суспільно небезпечним наслідком – забрудненням чи іншим псуванням ґрунтового покриву земель і, по-третє, похідним наслідком першого порядку – створенням небезпеки життю, здоров'ю людей або довкіллю (ч. 1 ст. 239 КК України) та наслідком другого порядку – реальним заподіянням шкоди людям або довкіллю (ч. 2 ст. 239 КК України).

Визначення внутрішнього психічного ставлення винної особи до суспільно небезпечного діяння, яким виступає порушення спеціальних правил є необхідним фактором для вірного застосування цієї норми на практиці. Суб'єктивна сторона злочинного забруднення або псування земель характеризується своєю складністю, тобто різним психічним ставленням до діяння і до наслідків. Вина при цьому може мати різні комбінації

інтелектуальних і вольових процесів, що породжують злочинне діяння та супроводжують його вчинення аж до настання суспільно небезпечних наслідків. По-перше, умисел щодо порушення спеціальних правил; умисел щодо погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель і необережність – до створення загрози життю, здоров'ю людей або довкіллю чи реального заподіяння шкоди людині або довкіллю. По-друге, умисна вина – до порушення спеціальних правил, необережність – до погіршення якісного стану ґрунтового покриву; необережність – до створення загрози життю, здоров'ю людей або довкіллю чи реального заподіяння шкоди людині або довкіллю. По-третє, необережність щодо порушення спеціальних правил поводження із шкідливими для людей чи довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами; необережне ставлення до погіршення якісного стану ґрунтового покриву земель; необережність – по відношенню до створення загрози життю, здоров'ю людей чи довкіллю, а рівно до реального настання таких наслідків. Вбачається, що у перших двох випадках забруднення або псування земель є посяганням на екологічну безпеку зі складною виною, а в останньому – з необережною формою вини. Забруднення або псування ґрунтового покриву земель, вчинене з необережності, не повинно визнаватись злочинним, оскільки воно не має необхідного для цього характеру і ступеню суспільної небезпеки. У зв'язку з цим пропонуємо конкретизувати форму вини щодо діяння у тексті ст. 239 КК України. Такою формою має бути лише умисел. При вчиненні необережного забруднення або псування земель може наставати інший більш м'який вид юридичної відповідальності.

При умисному ставленні особи як до діяння, так і до всіх його наслідків, злочин визнається повністю умисним проти того об'єкту кримінально-правової охорони, шкоду котрому ставив за мету спричинити суб'єкт. У випадку, що розглядається, це є умисним злочином проти життя, здоров'я людей, власності та інших благ. При цьому вчинене утворює ідеальну сукупність із злочином, передбаченим ст. 239 КК України.

Мотив і мета для складу злочинного забруднення або псування земель становлять необов'язкові, тобто факультативні, ознаки його суб'єктивної сторони. При цьому вони мають неабияке кримінально-правове значення, оскільки враховуються при відмежуванні злочинного забруднення або псування земель від інших злочинів, зокрема, від посягань на життя чи здоров'я людини. Окрім цього, мотив і мета повинні враховуватися при індивідуалізації кримінальної відповідальності та призначення покарання.

ГЛАВА IV

ХАРАКТЕРИСТИКА КВАЛІФІКУЮЧИХ ОЗНАК ЗАБРУДНЕННЯ АБО ПСУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАБРУДНЕННЯ АБО ПСУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ

4.1. Кваліфікуючі ознаки забруднення або псування земель

Забруднення або псування земель має свої кваліфікуючі ознаки, які підвищують суспільну небезпечність і тим самим тяжкість основного складу цього злочину. До них відноситься: 1) спричинення загибелі людей; 2) масове захворювання людей; 3) інші тяжкі наслідки. Наведені кваліфікуючі ознаки альтернативні. Це означає, що достатньо хоча б однієї кваліфікуючої ознаки, щоб визнавати забруднення або псування земель кваліфікованим складом.

Загибель людей, їх масове захворювання та настання інших тяжких наслідків – такі кваліфікуючі ознаки додатково характеризують об'єктивну сторону злочинного забруднення або псування земель, яку безпосередньо, було детально вивчено та проаналізовано у другому розділі цієї монографії.

Важливу роль у встановленні об'єктивної сторони відіграють суспільно небезпечні наслідки злочинного діяння. Так, можна підтримати точку зору С.Б. Гавриша, що наслідки і причинний зв'язок завжди обов'язкові при оцінці зовнішньої сторони злочинного посягання³²⁷. Хоча дана точка зору суперечить позиції законодавця, який диференціює в нормах КК Особливої частини відповідальність залежно від настання або ненастання злочинних наслідків, а тому вважає причинний зв'язок і злочинні наслідки обов'язковими ознаками об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом.

³²⁷ Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С.Б. Гавриш. – Харьков: Изд-во при Харьковском госуниверситете «Основа», 1994. – С. 173-174.

Терміни «наслідок» і «результат» використовуються лише в науці кримінального права. У свою чергу, термін «наслідок» використовується лише у кримінальному законодавстві. Але обидва ці терміни можуть бути використані як у праві, так і у законодавстві. Разом з тим кримінальне право не повинно мати розмаїття термінів, що характеризують одну й ту ж ознаку складу злочину. Термін «результат» має використовуватися для позначення процесу взаємозв'язку. Щодо терміна «наслідок», то необхідно зазначити, що цей термін також не знайшов тлумачення в довідковій літературі. Для з'ясування сутності даного терміну пропонується здійснити аналіз таких філософських категорій як «підстава» та «наслідок»³²⁸. Підстава з невідворотністю викликає настання наслідку, при цьому надаючи йому свій зміст і визначеність³²⁹. Тому, логічним слід вважати висновок П.С. Берзіна та О.С. Міхліна про те, що злочинний наслідок має не лише фізичну, але й правову оцінку, яка дається в КК України або інших нормативних актах³³⁰.

Наслідки виступають не тільки в якості обов'язкової ознаки об'єктивної сторони злочинів з матеріальним складом, а й характеризують кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки. Якраз це можна побачити на прикладі злочинів проти довкілля. Йдеться, зокрема, про ч. 2 ст. 239 КК України. У цій нормі, як зазначалося, закріплено в якості кваліфікуючих ознак такі наслідки – спричинення загибелі людей, їх масове захворювання або настання інших тяжких наслідків. Означені наслідки, такі самі чи у різних сполученнях, зустрічаються в основних або у кваліфікованих складах злочинів проти довкілля. Наприклад, це злочини передбачені ст.ст. 236, 237, ч. 2 ст. 238, ч. 3 ст. 239-1, ч. 4 ст. 240, ч. 2 ст. 241, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243, ч. 2 ст. 245, ст. 251, ч. 2 ст. 252 КК України.

³²⁸ Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Иличев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – С. 364.

³²⁹ Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики: Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Вищий навчальний заклад «Національна академія управління». – К., 2008. – С. 200.

³³⁰ Берзін П.С. Злочини у сфері господарської діяльності: методика обчислення матеріальної шкоди / П.С. Берзін – К.: Юрисконсульт, 2005. – С. 24; Михлин А.С. Последствия преступления / А.С. Михлин. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 16.

Наслідки у вигляді загибелі людей окрім кваліфікованого забруднення або псування земель зустрічаються ще у таких складах: «загибель людей» - ст.ст. 236, 237, ч. 2 ст. 238, ч. 3 ст. 239-1, ч. 2 ст.ст. 240, 241, 242, 243, 245, 252, 253 КК України; «масове захворювання людей» - ч. 2 ст. 240 КК України; «інші тяжкі наслідки» - ст.ст. 236, 237, ч. 2 ст. 238, ч. 3 ст. 239-1, ч. 2 ст.ст. 240, 241, 242, 243, 245, ст. 251, ч. 2 ст.ст. 252, ст. 253 КК України). Треба зазначити, що у Розділі VIII Особливої частини КК України відсутнє чітке законодавче визначення цих наслідків (кваліфікуючих ознак). Саме це ускладнює застосування ст. 239 КК України на практиці. В той же час, деякі наслідки в чинному КК України не мають чіткого визначення, що можна оцінити як недолік кримінального законодавства. Його можна ліквідувати шляхом введення до чинного КК України визначень термінів, які застосовуються у ньому.

Тому для вірного та точного застосування норми, що передбачена ст. 239 КК України треба з'ясувати правову природу кваліфікуючих ознак цієї норми. Першою кваліфікуючою ознакою передбаченої ч. 2 ст. 239 КК України є загибель людей. Відповідно до п. 6 постанови пленуму Верховного Суду України № 17 від 10 грудня 2004 р. «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» під загибеллю людей треба розуміти смерть хоча б однієї людини, що сталася внаслідок вчинення злочинів, відповідальність за які передбачена відповідними статтями КК³³¹ (у тому числі й ч. 2 ст. 239 КК України). Щодо цієї ознаки у науковій та науково-практичній літературі не має суттєвих розбіжностей у її розумінні. Так, під загибеллю людей розуміють настання біологічної смерті хоча б однієї людини у результаті вчинення злочину, що передбачений ч. 2 ст. 239 КК України³³². Зазначене тлумачення цієї ознаки відповідає п. 6 ППВСУ №

³³¹ Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України (1972-2007 р.р.). – Х., 2007. – С. 573.

³³² Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-ге вид., переробл. і допов. – Харків: Право, 2010. – С. 271; Кримінальне право України. (Особлива частина): підручник / За заг. ред. О.М. Литвинова. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 262; Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – С. 665; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн./ За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. –

17. Необхідно лише зазначити, що за цією кваліфікуючою ознакою кваліфікується зазначене діяння, якщо була спричинена загибель як однієї, так і кількох осіб.

Друга кваліфікуюча ознака злочинного забруднення або псування земель – «масове захворювання людей». Для з'ясування цієї ознаки треба проаналізувати взагалі, що таке захворювання людей. У науковій літературі «захворювання людей» визначають як: 1) заподіяння шкоди здоров'ю окремих осіб або хоча б однієї людини, що відповідає за ступенем тяжкості тяжким або середньої тяжкості тілесним ушкодженням; заподіяння шкоди здоров'ю населення (поява спадкових патологій, потворності або інших відхилень у розвитку дітей, скорочення тривалості життя, істотне підвищення рівня захворюваності населення тощо³³³; 2) захворювання, небезпечні для здоров'я і життя або поєднані з нестійкою чи стійкою втратою працездатності³³⁴; 3) заподіяння легкої середньої або важкої шкоди здоров'ю хоча б одній людині³³⁵; 4) розлад здоров'я, тимчасова або постійна втрата працездатності, заподіяння важкої, середньої чи легкої шкоди одній або кільком особам³³⁶; 5) шкода здоров'ю будь-якої тяжкості хоча б одній людині³³⁷. Зазначені точки зору мають певні вади. Наприклад, захворювання людей включають у таку ознаку, як інші тяжкі наслідки, що звужує застосування ознаки «захворювання людей» і розширює «інші тяжкі наслідки». Крім того, необхідно зауважити, що поняття «захворювання» формулюють медичні науки, а не кримінальне право, тому в даному випадку варто звертатися до спеціальної довідкової літератури. Так, захворюваність –

С. 590; Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар/ Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. – 3-тє, переробл. та доповн. – Х., 2007. – С. 663.

³³³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн./ За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – С. 605.

³³⁴ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Концерн "Видавничий дім "Ін Юре", 2003. – С. 674.

³³⁵ Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учебник/ М.П. Журавлев (и др.); под. ред. А.И. Рарога. – 7-е изд., перераб. и доп.. – Москва, 2012. – С. 555.

³³⁶ Курс российского уголовного права. Особенная часть/ Под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М., 2002. – С. 709, 720.

³³⁷ Уголовное право. Особенная часть: Учебник для ВУЗов / Отв. ред.: д.ю.н., профессор И.Я. Казаченко, д.ю.н., профессор З.А. Незнамова, к.ю.н., доцент Г.П. Новоселов. – М.: Изд. группа НОРМА – ИНФРА. М, 1998. – С. 493.

це статистичний показник стану здоров'я населення: кількість зареєстрованих захворювань на 100, 1 тис. або 10 тис. населення певної території за 1 рік; захворюваність – поява хвороби десь, у когось; захворювати – це занедужувати, починати хворіти тощо³³⁸. Тобто, захворюваність це не завдання тілесних ушкоджень, а наявність певної медичної хвороби. Тому до «захворювання людей» пропонують відносити: 1) захворювання не менше як двох осіб на захворювання, небезпечні для життя та здоров'я; 2) поява спадкових патологій, потворності та інших відхилень у розвитку дітей, скорочення тривалості життя, істотне підвищення захворюваності населення³³⁹.

Від загальної характеристики ознаки «захворювання людей», яке відповідає її описанню і буквальному розумінню в законі, дозволяє перейти до дослідження такої кваліфікуючої ознаки, як «масове захворювання людей». Так, масове захворювання людей вважається оціночним поняттям. Для визначення масовості потрібно враховувати загальний екологічний стан у місцевості, де виявлено захворювання людей, площу забрудненої території, кількість людей, що знаходяться на забрудненій території та тих, хто захворів внаслідок забруднення чи псування території³⁴⁰.

Правовий зміст цієї ознаки неоднозначно розуміється в юридичній літературі. Зокрема, до масового захворювання людей відносять захворювання трьох і більше людей, причинно пов'язане з вчиненням забруднення або псування земель³⁴¹, захворювання, небезпечне для життя або здоров'я великої кількості людей чи на великій площі, поєднані з нестійкою втратою працездатності³⁴², одночасне захворювання принаймні десятка осіб

³³⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. –К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – С. 338.

³³⁹ Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики: Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Вищий навчальний заклад «Національна академія управління». – К., 2008. – С. 231.

³⁴⁰ Кримінальне право України. (Особлива частина): підручник / За заг. ред. О.М. Литвинова. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – С. 262.

³⁴¹ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – С. 665.

³⁴² Панько М.М. Преступления против окружающей среды / М.М. Панько // Уголовный кодекс Украины. Комментарий: под редакцией Ю.А. Кармазина, Е.Л. Стрельцова. – Харьков, ООО «Одиссей», 2001. – С. 508.

тощо³⁴³. При всій багатоманітності точок зору об'єднує їх те, що для визнання захворювань масовими повинно бути більше трьох потерпілих.

Для більшого розуміння ознаки «масове захворювання людей» треба проаналізувати етимологічне значення її складових. Так, під населенням розуміють сукупність людей, які проживають на Землі, в будь-якій країні, області, районі, населеному пункті тощо. Населенням також визнається людність, люд, народ, люди, які проживають в якомусь одному місці³⁴⁴. Визначення населення пов'язане з територією, державою, місцем, друге – лише зі ступенем розвитку живих організмів, як істотою. Тому на основі цих визначень та вищезазначених точок зору поняття «масове захворювання людей» можна визначити як захворювання (одночасне або послідовне) великої кількості людей безвідносно до певного місця і поєднане з нестійкою втратою працездатності³⁴⁵. Треба зазначити, що для чіткого застосування ч. 2 ст. 239 КК України, доцільним є законодавче закріплення визначень кваліфікуючих ознак у кожному Розділі Особливої частини чинного КК України.

Третя кваліфікуюча ознака злочинного забруднення або псування земель – настання інших тяжких наслідків. Насамперед, необхідно з'ясувати, що слід розуміти під іншими тяжкими наслідками. У науковій літературі з цього приводу не має істотних розходжень. Так, зокрема, С.Б. Гавриш вважає, що ці наслідки будуть тоді, коли заподіяна шкода здоров'ю людей або інші збитки, наприклад, зруйнування або пошкодження заповідних територій³⁴⁶. Стосовно цієї ознаки саме для ч. 2 ст. 239 КК України ним вказана точка зору про те, що під тяжкими наслідками треба розуміти заподіяння шкоди

³⁴³ Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); (отв. ред. В.И. Шакун, С.С. Яценко). – К.: «Фіта», 1995. – С. 532.

³⁴⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – С. 579.

³⁴⁵ Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики: Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Вищий навчальний заклад «Національна академія управління». – К., 2008. – С. 232.

³⁴⁶ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С.Б. Гавриш. – К.: Інститут Законодавства Верховної Ради України, 2002. – С. 215.

довкіллю та людині, що характеризується підвищеною небезпекою для всього живого, руйнуванням чи істотним ушкодженням значних природних територій (водойм, заповідних урочищ, ділянок лісу, орних земель тощо), втратою унікальних і рідкісних об'єктів природи, занесених до Червоної книги України, масовими захворюваннями людей чи їх загибеллю, масовою загибеллю чи масовими тяжкими захворюваннями диких тварин на великій території, настанням менш небезпечних наслідків, але на природних територіях, визначених зоною екологічного лиха тощо³⁴⁷. У свою чергу, В.І. Антипов дійшов висновку, що ця кваліфікуюча ознака має місце тоді, коли заподіяні тяжкі тілесні ушкодження одній чи кільком особам, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше особам, великих матеріальних збитків державній, громадській організації або громадянам, а так само тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих діляниць, або загибель чи пошкодження великої кількості сільгосппродукції, пошкодження на значних площах угідь посівів, насаджень, падіж або захворювання багатьох голів худоби, втрата рекреаційного значення значних територій тощо³⁴⁸. М.М. Панько під такими наслідками розуміє завдану велику екологічну шкоду або великі майнові збитки: захворювання хоча б однієї людини, які потягли за собою наслідки, віднесені до тяжких; захворювання двох і більше людей, які потягли за собою наслідки, що відносяться до тілесних ушкоджень середньої тяжкості; підвищення рівня захворюваності, прояв шкідливих спадкових змін, скорочення тривалості життя, порушення статевих функцій; загибель чи пошкодження великої кількості сільгосппродукції, значних площ угідь, посівів, насаджень, падіж чи захворювання багатьох голів худоби³⁴⁹. О.О. Дудоров стверджує, що зазначені наслідки мають місце, коли заподіяні ушкодження, масове

³⁴⁷ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар/ Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. – 3-тє, переробл. та доповн. – Х., 2007. – С. 663.

³⁴⁸ Антипов В.И. Комментарий к ст. ст. 163¹, 227¹ УК Украины / В.И. Антипов // Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий (по состоянию уголовного законодательства и постановлений Пленума Верховного Суда Украины на 25 октября 1995 г.); (отв. ред. В.И. Шакун, С.С. Яценко). – К.: «Фіта», 1995. – С. 525.

³⁴⁹ Панько М.М. Преступления против окружающей среды / М.М. Панько // Уголовный кодекс Украины. Комментарий: под редакцией Ю.А. Кармазина, Е.Л. Стрельцова. – Харьков, ООО «Одиссей», 2001. – С. 498.

захворювання людей, виведення з ладу назавжди або на тривалий період виробничих підприємств чи інших важливих споруд (гребель, систем водо - та енергопостачання, зв'язку тощо), масова загибель об'єктів тваринного світу, знищення лісових масивів на значних площах, спричинені особливо великі матеріальні збитки у т. ч. пов'язані з відновленням належної якості довкілля, неможливість проживання населення на певній території і вимушене переселення людей³⁵⁰. М.Й. Коржанський під іншими тяжкими наслідками розуміє захворювання значної кількості людей чи втрату ними працездатності, або велику матеріальну шкоду³⁵¹. Деякі автори до інших тяжких наслідків зазначеного злочину відносять: масові захворювання людей, масову загибель тварин і рослин, поширення епідемій, епізоотій та інше³⁵².

Треба сказати, що представники кримінально-правової науки ототожнюють поняття «загибель людей» і «їх масове захворювання». Між тим поняття «тяжкі наслідки», «загибель людей» і «їх масове захворювання» хоча й тісно пов'язані між собою, проте мають різні об'єктивні навантаження і різний зміст. Так, у разі, коли в якості кваліфікуючих ознак наявні зазначені три самостійні явища (загибель людей, їх масове захворювання та інші тяжкі наслідки), всі вони мають свій самостійний об'єктивний зміст. Тому до складу «інших тяжких наслідків» не можна відносити загибель людей та їх масове захворювання. У свою чергу, інші тяжкі наслідки можуть включати будь-які інші об'єктивні складові, що підвищують суспільну небезпеку вчиненого діяння, наприклад, великі матеріальні збитки державним, громадським організаціям, підприємствам, установам або громадянам; виведення з ладу назавжди виробничих підприємств чи інших важливих споруд (гребель, систем водо - та енергопостачання, автоматизації, зв'язку

³⁵⁰ Дудоров О.О. Злочини проти довкілля / О.О. Дудоров // Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. С. 631-632.

³⁵¹ Коржанський М.Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України / М.Й. Коржанський. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – С. 398.

³⁵² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: Особлива частина/ П.П. Андрушко, Т.М. Арсенюк, О.Г. Атаманюк та ін.; М.О. Потебенько, В.Г. Гончаренко (за заг. ред.) – К.: Форум, 2001. – С. 414.

тощо); виведення з ладу на тривалий період виробничих підприємств чи інших важливих споруд, а так само тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих ділянок; загибель чи пошкодження великої кількості сільгосппродукції; пошкодження або знищення на значних площах угідь, посівів, насаджень рослин (в тому числі і лісових масивів); масове захворювання чи загибель об'єктів тваринного світу, в тому числі падіж або масове захворювання значної кількості худоби; поширення епізоотій чи епіфітотій; втрата рекреаційного значення значних територій; особливо великі матеріальні збитки, у тому числі пов'язані з відновленням належної якості навколишнього природного середовища; неможливість проживання населення на певній території і, у зв'язку з цим, вимушене переселення людей тощо.

Іноді під іншими важкими наслідками розуміють істотне погіршення довкілля або стану на визначеній забрудненій території, захворювання або масову загибель тварин, птахів, рибних запасів. До важких наслідків також відносять результат різкого погіршення харчових продуктів і продовольчої сировини, внаслідок чого значно постраждали здоров'я людей, рослинний та тваринний світ³⁵³.

В останній час в літературі запропоновано під іншими важкими наслідками стосовно ч. 2 ст. 239 КК України розуміти заподіяну шкоду здоров'ю людей: а) коли заподіяні важкі тілесні ушкодження одній, кільком або більше особам; б) коли заподіяні середньої тяжкості тілесні ушкодження двом або більше особам; в) захворювання хоча б однієї людини, яке потягло за собою наслідки, що відносяться до важких; г) захворювання двох і більше людей, які потягли за собою наслідки, що відносяться до середньої тяжкості; д) підвищення рівня захворюваності людей; е) прояв шкідливих спадкових

³⁵³ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: Особлива частина/ П.П. Андрушко, Т.М. Арсенюк, О.Г. Атаманюк та ін.; М.О. Потебенько, В.Г. Гончаренко (за заг. ред.) – К.: Форум, 2001. – С. 420.

змін у людей; є) скорочення тривалості життя людей; и) порушення статевих функцій у людей³⁵⁴. Така позиція вбачається вдалою та обґрунтованою.

До означених складових ознаки «інші тяжкі наслідки» доцільно додати такі: міграцію тварин із місцевості, яка зазнала забруднення або псування; залишення великої площі землі без використання; загибель врожаю; поширення епіфітотії, знищення чи значного пошкодження посівів тощо; зараження сільськогосподарських культур отруйними речовинами, отруєння людей, свійських і диких тварин та птиці, значне поширення епіфітотії, втрата насінням генеративних і вегетативних якостей чи їх зниження, зниження врожайності сільськогосподарських культур, знищення чи пошкодження посівів і насаджень інших культур тощо.

Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити наступне. По-перше, існуючі кваліфікуючі ознаки, передбачені ч. 2 ст. 239 КК України, повністю охоплюють ті наслідки, які можуть наставати через забруднення або псування земель. По-друге, для полегшення практичного застосування як наведеної норми, так й інших кримінально-правових норм Особливої частини КК України доцільним було б на початку кожного Розділу наводити чіткі визначення термінів, що застосовуються у відповідному Розділі, у тому числі й визначення кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак. У зв'язку з цим, по-третє, як показує практика, треба поступово відходити від оціночних, нечітких понять та переходити до чітко визначених. Це зможе полегшити застосування кримінально-правових норм у практичній діяльності та дозволить уникати проблем у правозастосовній та судовій практиці.

³⁵⁴ Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики: Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Вищий навчальний заклад «Національна академія управління». – К., 2008. – С. 223.

4.2. Напрями вдосконалення закону про кримінальну відповідальність за забруднення або псування земель

У ч. 1 ст. 2 КК України визначено, що єдина і достатня підстава кримінальної відповідальності – наявність у вчиненому особою суспільно небезпечному діянні ознак складу злочину, передбаченого чинним КК України. Отже, підставою кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 239 КК України, яке містить об'єктивні і суб'єктивні ознаки, що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як конкретний злочин. Склад злочину визначає межі розслідування, тому що одне з основних завдань слідства – встановлення об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, як єдиної підстави кримінальної відповідальності.

Проведене дослідження об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочинного забруднення або псування земель дає підстави стверджувати, що відповідна норма потребує оптимізації та вдосконалення. Така потреба обумовлюється можливістю створення більш ефективного механізму профілактики та протидії порушенням у сфері земельних відносин, сприяння раціональному використанню і охороні земельних ресурсів тощо. Одним з головних завдань сучасної демократичної держави є протидія злочинним проявам у суспільстві. Зазначене обумовлює необхідність створення ефективної стратегії протидії таким посяганням, розроблення сучасної та досконалої відповідної правової бази, а також залучення до вирішення цієї проблеми людських, фінансових, технічних і організаційних ресурсів³⁵⁵. Для створення такого механізму протидії злочинному забрудненню або псуванню ґрунтового покриву земель необхідно залучення всієї сукупності факторів, так як ефективність протидії обумовлена багатосторонністю впливу на

³⁵⁵ Харченко В.Б. Кримінально-правова охорона прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні (порівняльний аналіз, тенденції, перспективи протидії): Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2011. – С. 482.

злочинність, а відсутність хоча б одного із вказаних напрямів або унеможлиблює таку діяльність, або суттєво її ускладнює.

Удосконалення будь-якої кримінально-правової норми зазвичай пов'язане з кримінально-правовою політикою та законотворчою діяльністю. На сьогодні кримінально-правова політика являє собою частину внутрішньої політики України, а її визначення та формування, відповідно до п. 5 ст. 85 Конституції України, покладено саме на орган законодавчої влади нашої держави – Верховну Раду України. Політика протидії злочинності (кримінальна політика в широкому значенні), як підкреслюється в літературі, має три рівня: концептуальний, законодавчий та правозастосовний. В Україні забезпечення протидії злочинності та посилення боротьби з нею на концептуальному рівні здійснюється Президентом України³⁵⁶. У свою чергу правозастосовний рівень здійснюється державними органами правоохоронної системи України³⁵⁷. Законодавчий рівень державної політики у сфері протидії злочинності полягає у прийнятті відповідних законів України, що складає виключну компетенцію єдиного законодавчого органу України. Наведене повною мірою стосується вироблення та реалізації кримінальної політики у сфері захисту земельних правовідносин від злочинних посягань і конкретно заборони забруднення або псування земель.

Наявність певної кримінально-правової норми у Кримінальному кодексі ще не гарантія того, що вона буде «працювати» тим більше «працювати на повну потужність». Саме це можна спостерігати на прикладі злочину, передбаченого ст. 239 КК України (забруднення або псування земель). Так, судова статистика свідчить, що кримінальні справи за фактами злочинного забруднення або псування земель порушуються вкрай рідко, а обвинувальні вироки за названою статтею виносяться судами ще рідше. Отже, слідча та

³⁵⁶ Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку та посилення боротьби зі злочинністю [Текст] : Указ Президента України від 28 березня 2008 р. № 276/2006 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 8. – стор. 61. – Ст. 433.; Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції [Текст] : Указ Президента України від 9 лют. 2004 р. № 175/2004 // Офіційний вісник Президента України. – 2004. – № 6. – стор. 21. – Ст. 307.

³⁵⁷ Куліш А.М. Організаційно-правові засади функціонування правоохоронної системи України: Монографія / А.М. Куліш. – У 2 ч. – Суми : Сумськ. державн. Ун-т, 2007. – Ч. I. – С. 20-22.

судова практика застосування норми, присвяченої забрудненню або псуванню земель, свідчить про її недосконалість та конструктивні недоліки, які актуалізують потребу в розробці та внесенні відповідних змін та доповнень до ст. 239 КК України. Йдеться, зокрема, про конкретизацію предмета злочинного забруднення або псування земель, об'єднання суспільно небезпечних діянь, конкретизацію суб'єкта цього злочину, конкретизацію форми вини, чітке законодавче визначення кваліфікуючих ознак даного злочину.

Диспозицією ст. 239 КК України передбачено, що кримінальна відповідальність настає за забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. Предметом злочину, відповідно до доктрини кримінального права є речі матеріального світу щодо яких або у зв'язку з якими був вчинений злочин. Як зазначалося вище, предметом злочину передбаченого ст. 239 КК України виступають усі землі у межах території України. На основі аналізу правової сутності, а також особливостей землі як об'єкта довкілля, права власності, господарювання зроблено висновок про те, що поняття «земля», або «землі» є загальним і може бути застосоване при характеристиці об'єктивних ознак злочинного забруднення або псування ґрунтового покриву земель.

Предметом злочину, передбаченого ст. 239 КК України, пропонується визнавати верхній шар земної поверхні у межах зони аерації, під якою слід розуміти верхню товщу земної кори між її поверхнею і дзеркалом ґрунтових вод³⁵⁸. Або ж землю у вузькому розумінні цього значення – як поверхневий ґрунтовий шар, який виконує екологічні (взаємозв'язок живої та неживої природи), економічні (як засіб виробництва в промисловості, сільському, лісовому господарстві, як просторовий базис), культурні-оздоровчі,

³⁵⁸ Мельник М.І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / М.І. Мельник, М.І. Хавронюк; 7-ме вид., переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2010. – С. 751.

рекреаційні та інші функції³⁵⁹. Більшість вчених схилиються до визнання предметом злочинного забруднення або псування земель верхнього (грунтового) шару земної поверхні. З цією точкою зору можна погодитися зробивши лише уточнення. Так, предметом даного злочину треба визнавати ґрунтовий покрив земельної ділянки, а не земної поверхні взагалі.

Згідно із Законом України «Про охорону земель», землею визнається поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею, а ґрунтом – природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості. Тобто земля та ґрунт в контексті цього закону співвідносяться як загальне і окреме. Ґрунтовий покрив земель є складовою земель. У ч. 1 ст. 168 ЗК України закріплено положення про те, що ґрунти земельних ділянок – об'єкт особливої охорони. Ґрунти визнаються складовою частиною земель будь-якої категорії. Вони можуть бути самостійним об'єктом земельних правовідносин, пов'язаних із охороною та забезпеченням нормального якісного стану земель.

Земельна ділянка, позбавлена родючого покриву, може функціонувати лише як територіальний базис. Ґрунт, відділений від землі, не може виступати в якості засобу виробництва сільськогосподарської продукції³⁶⁰. Він перетворюється в речовину, обіг якої регулюється цивільним законодавством. Однак, будь-яка земельна ділянка навіть за відсутності ґрунтового покриву може використовуватися як територіальний базис для спорудження житла, промислових підприємств, організації відпочинку людей та ін.³⁶¹.

Отже предметом злочинного забруднення або псування земель доцільно визнати ґрунтовий покрив земельної ділянки, яка зазнала забруднення або

³⁵⁹ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш [та ін.] ; за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – видання друге, перероблене та доповнене. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 642.

³⁶⁰ Косанов Ж. Х. Правовая охрана земель сельскохозяйственного назначения: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Ж. Х. Косанов. – Алма-Ата, 1983. – С. 16.

³⁶¹ Конишева О. В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / О. В.Конишева. – Х., 2002. – С. 12.

псування речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. Ця позиція потребує відображення у чинному законі про кримінальну відповідальність шляхом заміни слова «земель» на «грунтовий шар земельної ділянки» або ж як, наприклад, у ст. 239-1 КК України – «грунтовий покрив (поверхневий шар) земель». Саме такий підхід дозволить забезпечити одноманітність у правових визначеннях предметів та явищ.

У ч. 1 ст. 239 КК України закріплено дві форми суспільно небезпечного діяння: 1) забруднення земель; 2) псування земель. Вбачається, що «псування» виступає загальним поняттям по відношенню до поняття «забруднення» земель. Псування земель може відбуватися шляхом їх забруднення і засмічення, а також іншого негативного антропогенного впливу на поверхневий шар ґрунтового покриву земельної ділянки. Тому мабуть буде доцільним звернутися до досвіду законодавця, наприклад, Російської Федерації. Так, ст. 254 КК РФ передбачає відповідальність за псування землі. У диспозиції даної норми передбачені такі діяння: отруєння, забруднення, інше псування землі. Отже, псування треба вважати визначальною ознакою об'єктивної сторони цього злочину, а отруєння та забруднення лише виступають підвидами псування земель. Окрім отруєння та забруднення ще можна виділити такі форми дій, що псують землю: засмічення, захащення, заболочення, засолення, опустелювання, висушення, переущільнення, зараження та ін. Наведені дії знаходяться у певному співвідношенні із загальною дією – псування земель.

Виходячи з наведених аргументів, пропонується об'єднати всі можливі суспільно небезпечні діяння погіршення стану поверхневого шару земельної ділянки у одне поняття – «псування». Відповідно, у диспозиції ч. 1 ст. 239 КК України достатньо залишити вказівку на те, що відповідальність повинна наставати за псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля внаслідок

порушення спеціальних правил чи іншими діями, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Наступним моментом, що потребує оптимізації для більш чіткого застосування ст. 239 КК України, слід вважати законодавче визначення суб'єкта цього злочину. Вчинення будь-якого злочину спеціальним суб'єктом — службовою особою становить підвищену суспільну небезпеку. В Україні більшість випадків вчинення земельних злочинів вчинюється саме з відома або за згодою службових осіб³⁶². Крім цього, відповідно до Закону України від 07.04.2011 р. № 3207-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» в КК України передбачено, що за зловживання та перевищення повноважень можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності службові особи юридичної особи приватного права, тобто посадові особи приватних підприємств та організацій³⁶³. Юридичні особи приватного права створюються для досягнення мети, яка має приватний характер, для отримання прибутку та задоволення інших потреб їх засновників. Такі юридичні особи можуть здійснювати діяльність, побічним наслідком якої є забруднення або псування земель.

Як зазначалося, у диспозиції ст. 239 КК України відсутня вказівка на те, хто конкретно може нести відповідальність за забруднення або псування земель. Буквально її диспозиція звучить так: «Забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля». Тобто, виходячи з тексту, можна припустити, що суб'єктом цього злочину є особа, яка зобов'язана при поводженні із шкідливими для життя, здоров'я або довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами дотримуватися

³⁶² Чепка О.В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України [Електронний ресурс] / О.В. Чепка // Право і суспільство. – 2010. – № 2. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/9/49/1644#chapter>

³⁶³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 07.04.2011 р. № 3207-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 11. – Ст. 414. – (Бібліотека офіційних видань).

положень, закріплених у спеціальних нормативних актах, інструкціях та правилах. Але ж, як доведено вище, такі особи можуть мати статус службових осіб. Це не відображено у диспозиції ст. 239 КК України. Тому одним з варіантів вирішення цієї проблеми застосування даної норми було б законодавче визнання суб'єктом злочинного забруднення або псування земель службової особи, яка вчиняє злочин з використанням свого службового становища. При цьому, вказівка на спеціальний суб'єкт може бути підставою для визнання такого діяння і таким суб'єктом самостійним складом злочинного забруднення або псування земель, який закріплений у ч. 2 ст. 239 КК України. Як відомо, саме на цих осіб покладається контроль та відповідальність за дотримання законодавства про охорону та раціональне використання земель, відтворення їх корисних властивостей та підтримання належного рівня родючості під час безпосереднього управління людьми, виробничими процесами, засобами виробництва тощо.

Потребує уточнення також форма вини у злочинному забрудненні або псуванні земель. Вказівкою на умисне забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля можна відмежувати злочинне забруднення або псування земель від інших схожих правопорушень. Як відомо, умисна форма вини характеризується більшою суспільною небезпечністю аніж необережна. Відповідно, умисне забруднення або псування земель більш суспільно небезпечне, ніж необережне вчинення такого діяння. Отже, з метою економії кримінальної репресії доцільним було б встановити кримінальну відповідальність лише за умисне вчинення таких дій.

Ставлення винного до основного наслідку у виді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля, також до кваліфікованих наслідків у виді загибелі людей, їх масового захворювання або настання інших тяжких наслідків повинно бути лише необережним. В іншому випадку таке діяння

повинно кваліфікуватися за іншими статтями інших Розділів Особливої частини КК України (наприклад, умисне вбивство або заподіяння тілесних ушкоджень, диверсія, терористичний акт тощо). В цілому злочин, передбачений ст. 239 КК України, може мати подвійну (складну) форму вини: умисне вчинення винним суспільно небезпечного діяння (забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил) і необережне ставлення до суспільно небезпечних наслідків (створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля). Це дозволило б правоохоронним та судовим органам відмежовувати цей злочин від інших схожих правопорушень, а також відкрило б можливість більш раціонального застосування даної норми «у житті».

Раціональним видається встановлення у кваліфікованому складі забруднення або псування земель такої кваліфікованої ознаки як вчинення злочину повторно. Ця кваліфікуюча ознака підвищує суспільну небезпеку вчинення основного злочинного діяння. Більш суворе покарання, що застосовується у разі повторного вчинення злочинного забруднення або псування земель, як би виступає правовим важелем для недопущення порушення вимог закону.

При включенні до ст. 239 КК України в якості кваліфікуючої ознаки повторного вчинення забруднення або псування земель слід виходити з положень, передбачених ч. 2 ст. 32 КК України. В ній, зокрема, зазначено, що повторність відсутня при вчиненні продовжуваного злочину, який складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром. Продовжуваний злочин зовні схожий на повторність тотожних злочинів, тому що складається з декількох тотожних діянь, але між ними є суттєві відмінності. Так, при продовжуваному злочині особа має єдиний злочинний намір, що охоплює заздалегідь поставлену загальну мету і єдиний умисел, який об'єднує всі тотожні діяння, вчинені нею. При повторному ж вчиненні тотожних злочинів кожен з них має свої специфічні особливості об'єктивних

та суб'єктивних ознак³⁶⁴. У нашому випадку повторність при забрудненні або псуванні земель буде мати місце незалежно від того, була чи ні засуджена особа за раніше вчинений нею злочин. При цьому слід враховувати положення ч. 4 ст. 32 КК України, згідно з яким повторність буде виключатися, якщо за раніше вчинений злочин особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом, або якщо судимість за цей злочин було погашено або знято. Отже, повторним слід вважати вчинення забруднення або псування земель особою, яка раніше вчинила цей злочин незалежно від того, була чи ні вона засуджена за раніше вчинений злочин.

Оптимізація закону про кримінальну відповідальність за забруднення або псування земель полегшить його практичне застосування. Вона сприятиме належній охороні та раціональному використанню земельних ресурсів та забезпечить належну реалізацію конституційних прав суб'єктів у сфері земельних правовідносин.

³⁶⁴ Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш [та ін.] ; за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – видання друге, перероблене та доповнене. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 103-104; Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – С. 258-259.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агангбьян А.Г. Экологические аспекты программы биосферных и экологических исследований // Вестник АН СССР. – 1988. – № 11. – С. 64-69.
2. Агапов П.В. Основания и принципы криминализации организованной преступной деятельности // П.В. Агапов // Государство и право. – 2010. – № 3. – С. 55-65.
3. Альтернативний Кримінальний кодекс: злочин і покарання: (Інтерв'ю з О. Матковським) // Голос України. – 1996. – 5 червня.
4. Анастасія Піка. В Україні збільшується кількість деградованих земель [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua.for-ua.com/ukraine/2012/12/13/083108.html>.
5. Анашкин Г.З. Уголовно-правовые проблемы охраны природной среды в СССР // В сб.: Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 30. – М.: Юр. лит., 1979. – 150 с.
6. Анашкин Г.З. Уголовно-правовые проблемы охраны природной среды в СССР. – М., 1985. – 187 с.
7. Андрейцев В.І. Екологічне право та проблеми екологічної безпеки // Рад. право. – 1990. – № 4. – С. 31-36.
8. Андрейцев В.І. Право громадян на екологічну безпеку: проблеми конституційно-правового забезпечення // Право України. – 2001. – № 4. – С. 8-11.
9. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки: Навч. та наук.-практ. посіб. – К.: Знання-Плюс, 2002. – 332 с.
10. Андрейцев В.І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: моногр. / В.І. Андрейцев. – Д.: Національний гірничий університет, 2011. – 373 с.

11. Антонов А.Д. Принципы криминализации общественно-опасных деяний в уголовно-правовой науке // Вестн. МГУ: Сер. 11: Право. – 2000. – № 4. – С. 79-90.
12. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. – М.: Наука, 1987. – 208 с.
13. Багіров Р.С. Подвійна форма вини і реформа кримінального законодавства України // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України: Збірник наукових праць. – 2000. – № 2. – С. 106-111.
14. Багіров Р.С. Причинний зв'язок у кримінальному праві: огляд стану проблеми / Р.С. Багіров // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – К.: КІВС, «МП Леся». – 2002. – С. 166-171.
15. Багіров Р.С. Проблеми множинності причин та кумулятивної каузальності при встановленні причинного зв'язку у злочинах проти довкілля / Р.С. Багіров // Держава та регіони Серія: Право. – 2010. – № 1. – С. 66-71.
16. Багрий-Шахматов Л.В. Социальные проблемы уголовной ответственности и формы ее реализации. – Одесса.: АО БАХВА, 1998. – 192 с.
17. Бажанов М.И. Объективная сторона преступления / М.И. Бажанов // Уголовное право УССР. Часть Общая: Учебник [Ю.В. Александров, А.Ш. Якупов, М.И. Бажанов и др.]; под ред. В.В. Сташиса, А.Ш. Якупова. – К.: Изд-во «Вища школа», 1984. – 455 с.
18. Бажанов М.И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. – К.: Вища школа, 1980. – 216 с.
19. Бажанов М.И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины. – Харьков: Право, 2000. – 128 с.

- 20.Бандурка О. Радченко В. Методологічні засади визначення вартості злочину щодо пересічної особи // Право України. – 2001. – № 4. – С. 93-97.
- 21.Бантисhev О.Ф. Відмовитися від бланкетних диспозицій кримінально-правових норм // Рад. право. – 1990. – № 6. – С. 57-61.
- 22.Барбашова Н. Правове забезпечення екологічної безпеки: роль масштабного фактора // Право України. – 1999. – № 3. – С. 47-50.
- 23.Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключают преступность деяния. – Х., 1991. – 285 с.
- 24.Беккариа Ц.О преступлениях и наказаниях. – М., 1939. – 463 с.
- 25.Беляев Н.А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. – Л., 1986. – 176 с.
- 26.Берзін П.С. Злочини у сфері господарської діяльності: методика обчислення матеріальної шкоди / П.С. Берзін – К.: Юрисконсульт, 2005. –149 с.
- 27.Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: монографія. – К., 2009. – 736 с.
- 28.Бикеев И. Актуальные проблемы учения о субъективной стороне преступления // Уголовное право. – 2002. – № 3. – С. 9-11.
- 29.Бикмурзин М.П. Предмет преступления: теоретико-правовой анализ / М. П. Бикмурзин. – М.: Юридлитинформ, 2006. – 184 с.
- 30.Білас І. Яким бути Кримінальному кодексу України // Урядовий кур'єр. – 1994. – 14 липня.
- 31.Благов Е.В. Механизм причинения вреда объекту преступления // Совершенствование уголовного законодательства и практика его применения. – Красноярск, 1989. – 314 с.
- 32.Борисов В.І. Необережність та її види. Текст лекцій. – Харків, 1991. – 23 с.

- 33.Борисов В.И., Гизимчук С.В. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения. – Харьков, 2001. – 160 с.
- 34.Бражников В.В. Отягчающие обстоятельства, относящиеся к субъективной стороне преступления: вопросы квалификации и уголовной ответственности: монография. – М., 2011. – 160 с.
- 35.Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и её основание в советском уголовном праве. – М., 1963. – 275 с.
- 36.Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение. – М., 1967. – 296 с.
- 37.Брич Л.П., Навроцький В.О. Ознаки посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, вчинених нею // Підприємство, господарство, право. – 2001. - № 1. – С. 60-63.
- 38.Булгаков М.Б., Ямбулганов А.А. Природоохранительные акты: от «Русской Правды» до Петровского времени // Гос. и право. – 1996. – № 8. – С. 137-145.
- 39.Бурчак Ф.Г., Фесенко Е.Ф. Объективная сторона преступления / Ф.Г. Бурчак, Е.Ф. Фесенко // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая, отв. ред. А.Я. Светлов, В.В. Сташис. – К.: Наукова думка, 1985. – 448 с.
- 40.Бушуева Т.А., Дагель П.С. Объект уголовно-правовой охраны природы. // Сов. гос. и право. – 1977. – № 8. – С. 81-85.
- 41.Валиев С.А., Савенков А.В. Индивидуализация уголовного наказания. – М.: РОХОС, 2005. – 216 с.
- 42.Великий тлумачний словник укр. мови [уклад і ред. В.Т. Бусел]. – К.: Ірпінськ: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
- 43.Вереша Р.В. Проблеми вини в теорії кримінального права: Навчальний посібник. – К., 2005. – 464 с.
- 44.Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.

- 45.Вереша Р.В. Кримінальне право України. Загальна частина. Навч. посіб. / Р.В. Вереша. – 2-ге вид.перероб. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 320 с.
- 46.Вернадский В.И. Биосфера. – М.: Мысль, 1967. – 250 с.
- 47.Вівчаренко О.А. Правова охорона земель України: Автореф. дис. ... доктора юридичних наук: 12.00.06 / О.А. Вівчаренко. – Київ, 2013. – 36 с.
- 48.Владимиров В.А., Левицкий Г.А. Субъект преступления по советскому уголовному праву. – М.: НИИРЮ Высшей школы МООП РСФСР, 1964. – 59 с.
- 49.Вовк Ю.А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. – Х.: Вища шк., 1986. – 159 с.
- 50.Ворошилин В.В., Кригер Г.А. Субъективная сторона преступления. Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 70 с.
- 51.Волков Б.С. Проблема воли и уголовная ответственность. – Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 1965. – 136 с.
- 52.Волков Б.С. Мотив и квалификация преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1968. – 165 с.
- 53.Гавриш Н.С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. – К., 2001. – 20 с.
- 54.Гавриш С.Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений / С.Б. Гавриш // Право и политика. – 2000. – № 11. – С. 9-10.
- 55.Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков, 1994. – 639 с.
- 56.Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – Київ. – 2002. – 634 с.

57. Гальперин И.М. Уголовная политика и уголовное законодательство // В кн.: Основные направления борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит-ра, 1975. – 585 с.
58. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений : закон, теория и практика / Л.Д. Гаухман. – М.: ЮрИнфоР, 2001. – 316 с.
59. Гилязов Ф.Г. Проблемы субъективной стороны преступления. – Уфа, 1986. – 120 с.
60. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений: Объект и квалификация преступлений. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 128 с.
61. Голуб С. Об'єктивна сторона складу незаконного полювання і питання його кваліфікації // Право України. – 1998. – № 3. – С. 55-57.
62. Горбуза А.Д. Смешанная форма вины по советскому уголовному законодательству: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1972. – 20 с.
63. Гринберг М.С. Преступления против общественной безопасности. – Свердловск, 1974. – 133 с.
64. Гринберг М.С. Место преступной небрежности в ряду возмущающих явлений (помех) // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью. – Вып. 2. – Владивосток, 1978. – С. 33-37.
65. Гринберг М.С. Специальная вменяемость // Вопр. совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе. – Свердловск, 1986. – С. 34-37.
66. Гришаев П.И. Объективная сторона преступления / П.И. Гришаев // Советское уголовное право: Часть общая: Учебное пособие. – М.: ВЮЗИ, 1961. – 147 с.
67. Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів. – Х.: Вид. НацУВС, 2001. – 383 с.
68. Дагель П.С. Проблема вины в советском уголовном праве // Ученые записки Даль. Ун-та. – Вып. 21. – Ч. 1. – Владивосток, 1968. – С. 74-80.

69. Дагель П.С. Неосторожность: Уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М.: Юрид. лит-ра, 1977. – 143 с.
70. Дагель П.С. Условия установления уголовной наказуемости // Правоведение, 1975. – № 4. – С. 67-74.
71. Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – 243 с.
72. Дагель П.С., Михеев Р.М. Установление субъективной стороны преступления. – Владивосток, 1972. – 34 с.
73. Дацько Л.В. Родючість ґрунтів потребує охорони [Електронний ресурс] / Л. Дацько, О. Демидов, В. Греков. – Режим доступу: <http://a7d.com.ua/1396-rodyuchist-runtiv-potrebuye-oxoroni>
74. Декрет II Всероссийского съезда советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов от 26 октября 1917 года «Про землю» // СУ РСФСР. – 1917. – № 1. – Ст. 3.
75. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. – М.: Юрид. лит-ра, 1975. – 182 с.
76. Дубовик О.Л. Экологическое правонарушение: понятие и виды // Окружающая среда под охраной закона: Сб. статей. – М., 1982. – 146 с.
77. Дубовик О.Л. Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды: Сб статей / Отв. ред. О.С. Колбасов, Н.И. Краснов. – М.: Наука, 1985. – 226 с.
78. Дубовик О.Л. Жалинский А.Э. Структура детерминации экологических преступлений // Правовая охрана окружающей среды: Сб. статей / АН СССР – М., 1988. – 145 с.
79. Дудоров О.О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 133-139.
80. Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика : монографія / О.О. Дудоров. – К.: Юридична практика, 2003. – 924 с.

- 81.Дурманов Н.Д. Общие основания учения о причинной связи в уголовном праве // Вопросы уголовного права. – Л., 1945. – С. 51-55.
- 82.Дурманов Н.Д. Понятие преступления. – М. – Л., 1948. – 311 с.
- 83.Егоров Н.Д. Причинная связь как условие юридической ответственности // Сов. гос. и право. – 1981. – № 9. – С. 123-127.
- 84.Екологічне право України: Підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / За ред. В.К. Попова та А.П. Гетьмана. – Харків: Право, 2001. – 249 с.
- 85.Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 291 с.
- 86.Емельянов В.П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке // Право і безпека. – 2002. – № 4. – С. 7-11.
- 87.Ефремов Р.С. К вопросу о пределах криминализации отдельных общественно опасных посягательств на бюджетные правоотношения / Ефремов Р.С. // Актуальные вопросы юриспруденции. – 2008. – № 9. – С. 18-21.
- 88.Жевлаков Э.Н. К вопросу об ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений // Уголовное право. – 2002. – № 1. – С. 10-13.
- 89.Жевлаков Э.Н. Экологические преступления: понятия, виды, проблемы ответственности: Дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 1991. – 380 с.
- 90.Жевлаков Э.Н. Экологические преступления: понятия, виды, проблемы ответственности: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 1991. – 40 с.
- 91.Жевлаков Э.Н. Экологические преступления и экологическая преступность: Учебное пособие. – М.: Белые альвы, 1996. – 92 с.
- 92.Жордания И.Ш. Структура и правовое значение способа совершения преступления. – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1977. – 231 с.
- 93.Загородников Н.И. Понятие объекта преступления в советском уголовном праве // Тр. ВЮА, 1951. – Вып. 13. – 347 с.

- 94.Заржицький О. Щодо правових засад екологічної безпеки // Право України, 1999, № 4. – С. 74-76.
- 95.Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України (1972-2007 р.р.). – Х., 2007. – 720 с.
- 96.Земельний кодекс України: Коментар / За ред. А.П. Гетьмана і М.В. Шульги. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2002. – 600 с.
- 97.Зелінський А.Ф. Кримінологія. Навчальний посібник. – Х.: Рубікон, 2000. – 240 с. – Мова рос.
- 98.Зелінський А.Ф. Визначення форм вини у вчиненні деяких злочинів // Рад. право. – 1977. – № 8. – С. 75-77.
- 99.Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. – Х., 1984. – 165 с.
100. Зелинский А.Ф. Повторение преступлений как преступная деятельность // Гос-во и право. – 1995. – № 12. – С. 55-59.
101. Зелінський А.Ф., Куц В.М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального кодексу // Вісник Університету внутрішніх справ. – Випуск 2. – Харків. – 1997. – С. 148-154.
102. Зельдов С.И. Освобождение от наказания и от его отбывания. – М.: Юрид. лит., 1982. – 136 с.
103. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. В.І. Семчика. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 676 с.
104. Земельне право: Підруч. для студ. юр. спец. ВНЗ / За ред. В.І. Семчика і П.Ф. Кулініча. – К., 2001. – 424 с.
105. Земельні ресурси України. / За ред. академіка УААН В.В.Медведєва та к.с.н. Т.В. Лактіонової. – К.: «Аграрна наука», 1998. – 148 с.
106. Землюков С.В. Возможность причинения вреда – признак преступления // Правовые вопросы борьбы с преступностью на современном этапе. – Томск, 1989. – С. 18-19.

107. Зинченко Э.Н. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности горных работ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1978. – 20 с.
108. Зинченко Э.Н. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности горных работ. – Киев – Донецк, 1979. – 146 с.
109. Злобин Г.А. Основания и принципы уголовно-правового запрета // Сов. гос -во. и право. – 1980. – № 1. – С. 70-76.
110. Злобин Г.А. Виновное вменение в историческом аспекте / Г.А. Злобин // Уголовное право в борьбе с преступностью. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1981. – С. 22-34.
111. Злобин Г.А., Келина С.Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. – В кн.: Проблемы правосудия и уголовного права. – М.: Институт государства и права АН СССР, 1978. – 187 с.
112. Злочини проти довкілля: навчальний посібник / І.І. Митрофанов, А.М. Притула. –Суми, 2010. – 205 с.
113. Зуйков Г.Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления. Автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. – М., 1977. – 40 с.
114. Історія держави і права України. Частина 1 / За ред. А.Й. Рогожина. – Харків: «Основа», 1993. – 432 с.
115. Капусник І.В. Про стан земельних ресурсів та основні екологічні проблеми з їх охорони // Стан земельних ресурсів в Україні: проблеми, шляхи вирішення: Зб. доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції., вересень 2001 р. – Харків, 2001. – 419 с.
116. Карпец И.И. Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1973. – 228 с.
117. Карпец И.И. Современные проблемы уголовного права и криминологии. – М., 1976. – 223 с.
118. Карпов А. Кримінальний кодекс у стилі ... ретро // Голос України. – 1995. – 16 травня.

119. Косанов Ж.Х. Правовая охрана земель сельскохозяйственного назначения: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Ж.Х. Косанов. – Алма-Ата, 1983. – 24 с.
120. Качинський А. Про екологічну безпеку України: в пошуках нової концепції // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 7-13.
121. Квашиш В.Е. Преступная неосторожность: социально-правовые и криминологические проблемы. – Владивосток, 1986. – 192 с.
122. Келина С.Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний // В кн. Проблемы правосудия и уголовного права. – М.: Институт государства и права АН СССР. – 1978. – 187 с.
123. Келина С.Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации // Уголовное право: новые идеи / Под ред. С.Г. Калиной и А.В. Наумова. – М., 1994. – С. 50-60.
124. Кириченко В. Смешанные формы вины // Сов. юстиция. – 1966. – № 19. – С. 18-21.
125. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права: Начало русского уголовного законодательства. Часть общая. – Киев, 1891. – 850 с.
126. Кленова Т.В. Структура уголовно-правовой нормы и выражение ее предписания в законодательстве // Сов. гос. и право. – 1988. – № 11. – С. 81-83.
127. Ковалев М.И. Общественно опасные последствия преступления и диспозиция уголовного закона // Сов. гос. и право. – 1990. - № 10. – С. 38-44.
128. Ковалев М.И., Васьков П.Т. Причинная связь в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1958. – 72 с.
129. Коган В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. – М.: Наука, 1983. – 184 с.

130. Козаченко И.Я. Санкции за преступления против жизни и здоровья: обусловленность, структура, функции, виды. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1987. – 232 с.
131. Колбасов О.С. Конституционные основы охраны окружающей среды. – М.: Знание, 1979. – 230 с.
132. Колбасов О.С. Концепция экологической безопасности (юридический аспект) // Сов. гос и право. – 1988. – № 12. – С. 43-49.
133. Комментарий к Земельному кодексу Белорусской ССР. / Под ред. Н.И. Краснова. – Минск, 1978. – 223 с.
134. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30. – ст. 141.
135. Конишева О.В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / О.В.Конишева. – Х., 2002. – 174 с.
136. Коржанский Н.И. Понятие непосредственного объекта преступления. // Сов. гос-во. и право. – 1978. – № 1. – С. 84-88.
137. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 243 с.
138. Коржанский М.І. Проект недоробок // Юридичний вісник України. – 1995. - № 9. – С. 5-8.
139. Коржанський М.Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України / М.Й. Коржанський. – К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с.
140. Корнеева А.В. Теоретические основы квалификации преступлений: учебное пособие / под ред. А.И. Рарога. – М., 2006. – 176 с.
141. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации: Монография. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1987. – 267 с.

142. Коробеев А.И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел): Учебное пособие. – Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1986. – 80 с.
143. Корчагин А.Г. Особенности субъективной стороны неосторожных преступлений, связанных с использованием техники // Актуальные проблемы борьбы с преступностью. – Владивосток, 1983. – С. 58-62.
144. Корчева З.Г. Сложная форма вины в преступлениях связанных с нарушением специальных правил / Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. Краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции 21-23 ноября 1978 г. – Харьков: Юрвуз, 1978. – С. 203-204.
145. Корчева З.Г. Уголовно-правовая охрана природы в УССР: Учебное пособие. – Харьков, 1975. – 84 с.
146. Кравченко С.Н. Имущественная ответственность за нарушение природоохранительного законодательства. – Львов, 1979. – 183 с.
147. Крастыньш У.Я. Уголовно-правовая охрана природы в Латвийской ССР: Дисс. ... канд. юр. наук. – Рига, 1978. – 192 с.
148. Кривоченко Л.Н. Классификация преступлений. – Х.: Вища школа, 1983. – 129 с.
149. Кривоченко Л.Н. Освобождение от уголовной ответственности с применением мер общественного или административного воздействия: Уч. пособие. – Х.: Изд-во юрид. института, 1981. – 50 с.
150. Кривуля О.М., Куц В.М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? // Вісник Університету внутрішніх справ. – Випуск 2. – Харків. – 1997. – С. 70-75.
151. Кригер Г. Еще раз о смешанной вине // Сов. юстиция. – 1967. – № 3. – С. 5-10.

152. Кригер Г.А. Преступные последствия в структуре состава преступления // Соц. законность. – 1980. – С. 47-50.
153. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 25 – 26. – Ст. 131.
154. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 1196 с.
155. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш [та ін.] ; за заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – видання друге, перероблене та доповнене. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – 1152 с.
156. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар/ Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. – 3-тє, переробл. та доповн. – Х., 2007. – 1184 с.
157. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. П.С. Матишевського та ін. – К., 1997. – 512 с.
158. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – 432 с.
159. Кримінальне право України. Загальна частина / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Харків: «Право», 1997. – 368 с.
160. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько [та ін.]; за ред. М.І. Мельника, В.А. Климен-ка. – вид. 3-тє, переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2004. – 352 с.
161. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – 456 с.
162. Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Харків: Право, 2010. – 608 с.

163. Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / За заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – 378 с.
164. Кримінальне право України. (Особлива частина): підручник / За заг. ред. О.М. Литвинова. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – 572 с.
165. Кримінальний Кодекс України: Проект / Внесено нар. деп. України Пилипчиком І.М. 12 травня 1998 р. № 1029 – 1. – К.: Верховна Рада України, 1998.
166. Кримінальний Кодекс України: Проект КМ України, 12 травня 1998 р. № 39 – 1304 / 4. – К.: Верхов. Рада України, 1998.
167. Кудрявцев В.Н. О соотношении объекта и предмета преступления по советскому уголовному праву // Тр. ВЮА. – 1951. – Вып. 13. – 318 с.
168. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.
169. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений. – М.: Госюриздат, 1963. – 324 с.
170. Кудрявцев В.Н., Малеин Н.С. Правовое поведение, его субъекты и пределы // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 31-40.
171. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М., 2001. – 304 с.
172. Кузнецов В.В. Сучасні фактори нормотворення у сфері кримінального права / В.В. Кузнецов // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12 (88). – С. 37-40.
173. Кузнецова Н.Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. – М.: Госюриздат, 1958. – 220 с.
174. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 232 с.
175. Кузнецова Н.Ф. Цели и механизм реформы Уголовного кодекса // Гос. и право, 1992. – № 6. – С. 78-86.

176. Кузнецова Н.Ф., Злобин Г.А. Социальная обусловленность уголовного законодательства и научное обеспечение нормотворчества // Сов. гос-во и право. – 1976. – № 8. – С. 76-83.
177. Куліш А.М. Організаційно-правові засади функціонування правоохоронної системи України: Монографія / А.М. Куліш. – У 2 ч. – Суми : Сумськ. державн. Ун-т, 2007. – Ч. I. – С. 236.
178. Курляндский В.И. Некоторые вопросы ответственности в связи с научно-техническим прогрессом // Научн.-техн. прогресс и проблемы уголовного права. – М., 1975. – С. 19-23.
179. Курс советского уголовного права: В 6-ти т. – Т. 1. / Под ред. А.А. Пионтковского и др. – М.: Наука, 1970. – 312 с.
180. Курс уголовного права: Общая часть. – Т. 1: Учение о преступлении: Учебник / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – 624 с.
181. Курс уголовного права. В 5-ти томах. Т 1: Общая часть: Учение о преступлении / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ЗЕРЦАЛО, 2002. – 624 с.
182. Курс российского уголовного права. Особенная часть/ Под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М., 2002. – 1040 с.
183. Куц В.М. Заохочення та пом'якшення примусу як засоби кримінально-правового регулювання // Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства. – Ч. 1. – Запоріжжя. – 2002. – С. 5-9.
184. Куц В.М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину // Вісник Університету внутрішніх справ. – Випуск 1. – Харків. – 1996. – С. 17-23.
185. Кучерявий В.П. Екологія. – Львів: Світ, 2001. – 480 с.
186. Лазарев А.М. Субъект преступления. – М.: ВЗЮИ, 1981. – 63 с.
187. Лапина М.А. Юридическая ответственность за экологические правонарушения / М.А. Лапина. – М.: Изд-во «Экзамен», 2003. – 288 с.

188. Лащук Є.В. Предмет злочину в кримінальному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»/ Є.В. Лащук. – К., 2005. – 20 с.
189. Леонтьев Б.М. Ответственность за хозяйственные преступления. – М.: Госюриздат, 1969. – 192 с.
190. Литвин О.П. Вина в складах злочинів проти громадської безпеки і народного здоров'я. – К., 1998. – 180 с.
191. Ломако В.А. Зміст умислу і його види: Текст лекцій. – Х., 1991. – 16 с.
192. Ломако В.А., Пинаев А.А. Применение дополнительных наказаний при различных видах уголовного осуждения по делам о хищениях // Проблемы социалистической законности. – Харьков. – 1984. – Вып. 14. – С. 36-41.
193. Лопашенко Н.А. Экологические преступления: Комментарий к главе 26 УК РФ. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 802 с.
194. Лопашенко Н.О. Уголовная политика. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 608 с.
195. Лукьянов В.В. «Двойная» вина – свидетельство отставания юридической науки от требований технического прогресса // Гос-во и право. – 1994. – № 12. – С. 53-64.
196. Лунеев В.В. Предпосылки объективного вменения и принцип виновной ответственности // Гос-во и право. – 1992. – № 9. – С. 54-62.
197. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / Предисл. В.Н. Кудрявцева. – М.: НОРМА, 1997. – 525 с.
198. Ляпунов Ю.И. Природа преступных последствий в деликтах создания опасности // В кн.: Сибирские юридические записки. – Вып. 4: Проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск-Омск, 1974. – 250 с.

199. Ляпунов Ю.И. Уголовно-правовая охрана природы органами внутренних дел. – М., 1974. – 150 с.
200. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (Розділ V. Особливої частини КК України): Монографія / С.Я. Лихова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 573 с.
201. Макашвили В.Г. Уголовная ответственность за неосторожность, М., 1957. – 211 с.
202. Маленин Б.В. Причинная связь в уголовном праве: вопросы теории и практики: Дисс. ... д-ра юрид. наук. – СПб., 1999. – С. 360 с.
203. Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2000. – 316 с.
204. Малинин В.Б., Парфенов А.Ф. Объективная сторона преступления. – СПб., 2004. – 301 с.
205. Малков В.П. Субъективные основания уголовной ответственности / В.П. Малков // Государство и право. – 1995. – № 1 – С. 18-21.
206. Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): монографія / В.К. Матвійчук. – К.: «Азимут Україна», 2005. – 464 с.
207. Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики: Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Вищий навчальний заклад «Національна академія управління». – К., 2008. – 511 с.
208. Матковський О. Кримінальному кодексу бути, тільки якому? // Голос України. – 1995. – 14 грудня.
209. Матишевський П.С. Кримінальне право України / Загальна частина: Підручник. – К.: А.С.К., 2001. – 352 с.

210. Матышевский П.С. Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения. – М.: Юрид. лит-ра, 1964. – 158 с.
211. Мельник М.І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / М.І. Мельник, М.І. Хавронюк; 7-ме вид., переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2010. – 1288 с.
212. Методика грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. № 213. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213-95-%D0%BF>
213. Методика нормативної грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів): Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1278. – Офіційний вісник України. – від 23.12.2011., № 97, стор. 138, ст. 3538.
214. Методика експертної грошової оцінки земельних ділянок: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1531. – Офіційний вісник України. – від 01.11.2002., № 42, стор. 144, ст. 1941.
215. Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. Від 27 жовтня 1997 р. № 171. – Офіційний вісник України. – від 21.05.1998., № 18, стор. 109, ст. 664.
216. Методичні рекомендації з експертної грошової оцінки земельних ділянок: Наказ Державного комітету України по земельних ресурсах від 12.11.1998 р., № 118. - http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=267738
217. Митрофанов А.А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А.А. Митрофанов. – Одеса: Вид-во Одеського юридичного інституту НУВС, 2004. – 132 с.

218. Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. – Владивосток, 1983. – 300 с.
219. Михеев Р.И. Уголовная ответственность лиц с психофизиологическими особенностями и психогенными аномалиями (спорные вопросы правовой теории и трудности практической деятельности органов правоприменения): Учеб. пособие. – Хабаровск, 1989. – 96 с.
220. Михлин А.С. Последствия преступления. – М., 1969. – 104 с.
221. Мороз О. Порушувати закон буде не тільки страшно, а й не вигідно // Голос України. – 1993. – 19 жовтня.
222. Музика А.А., Горбата О.І. Про класифікацію злочинів // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. / Редкол.: В.М. Синьов (голов. ред.) та ін. – К: КІВС, «МП Леся», 2002. – С. 42-49.
223. Навроцький В.О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). – К., 2001. – 272 с.
224. Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – 464 с.
225. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / В.О. Навроцький. – 2-ге вид. – К., 2009. – 512 с.
226. Навроцкий В.А. Уголовная ответственность за загрязнение водоемов: Дисс. ... канд. юрид. Наук: 12.00.08. – Харьков, 1982. – 194 с.
227. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: Особлива частина/ П.П. Андрушко, Т.М. Арсенюк, О.Г. Атаманюк та ін.; М.О. Потебенько, В.Г. Гончаренко (за заг. ред.) – К.: Форум, 2001. – 942 с.

228. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – 1104 с.
229. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн./ За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2003. – 1056 с.
230. Наумов А.В. Предприятия на скамье подсудимых // Сов. юстиция. – 1992. – №№ 17, 18.
231. Наумов А.В. Российское уголовное право: Общая часть. Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 560 с.
232. Наумов А.В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике // Сов. гос-во и право. – 1991. – № 2. – С. 31-37.
233. Наумов А.В. Российское уголовное право: Общая часть. Курс лекций: В 2-х томах. – Т. 1 / А.В.Наумов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрид. лит., 2004. – 496 с.
234. Національна доповідь України про збереження біологічного різноманіття / В.П. Давидок, Я.І. Мовчан та ін. – Київ: «Проспект ЛТД», 1997. – 178 с.
235. Некипелов П.Т. Уголовно-правовая охрана природы // Сов. гос-во и право. – 1973. – № 1. – С. 75-80.
236. Нерсисян В.А. Неосторожная вина: проблемы и решения // Гос-во и право. – 2000. - № 4. – С. 59-70.
237. Нерсисян В.А. О концепции вины в уголовном праве // Криминологические и уголовно-правовые идеи борьбы с преступностью. – М., 1996. – С. 63-67.
238. Нерсисян В.А. Понятие и формы вины в уголовном праве / В.А. Нерсисян // Право и политика. – 2001. – № 12. – С. 82-92.
239. Нерсисян В.А. Ответственность за неосторожные преступления. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 223 с.

240. Нетеса Н.В. Поняття та ознаки предмета порушення правил охорони або використання надр / Н.В. Нетеса // Часовпис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 307-311.
241. Никифоров А.С. Об уголовной ответственности юридических лиц // Уголовное право: новые идеи. – 1994. – С. 43-49.
242. Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления // Гос-во и право. – 2000. – № 8. – С. 18-27.
243. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1960. – 229 с.
244. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / Уклад. Яременко В.В., Сліпушко О.М. – К.: Аконт, 1998. – Т. 3. – 927 с.
245. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления: Методологические аспекты. – М.: НОРМА, 2001. – 208 с.
246. Новоселов Г.П. Без преступных последствий нет преступлений // Российская юстиция. – 2001. - № 3. – С. 56.
247. Общая теория советского земельного права. М.: Изд-во «Наука», 1983. – 353 с.
248. Овчинский С.С. Проблемы борьбы с тяжкими преступлениями против личности. – М., 1971. – 187 с.
249. Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты). – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1976. – 135 с.
250. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.М. Яковлева – М.: Наука, 1982. – 304 с.
251. Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Затверджені постановою Верховної Ради України

- від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38 – 39. – Ст. 248.
252. Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1958. – 260 с.
253. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. – Алма-Ата, 1977. – 155 с.
254. Охрана природы. Земля. Термины и определения: ГОСТ 17.5.1.05 – 80. – М., 1980.
255. Павлов В.Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. – СПб: «Лань», Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000. – 192 с.
256. Пакутин В.Д. Уголовно-правовая охрана внешней природной среды: Объект и система преступлений: Учебное пособие. – Уфа: Башкирский гос. ун-т, 1977. – 79 с.
257. Палій М.В. Підстави як група факторів криміналізації порушень у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту / М.В. Палій, Є.С. Назимко // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 3 (16). – С. 64-68.
258. Памятники Русского права: Выпуск 2. – М., 1953. – 446 с.
259. Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х., 1982. – 160 с.
260. Панов Н.И. Уголовно-правовое значение способа совершения преступления: Автореф. дис. ...д-ра. юрид. наук: 12.00.08. – Харьков, 1984. – 40 с.
261. Панов М.І., Тихий В.П. Право людини на безпеку // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Х., 2000. – 245 с.
262. Пасека О.Ф. До питання про доцільність визнання юридичної особи суб'єктом злочину / О.Ф. Пасека // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 2. – С. 240-249.

263. Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая. – «О преступлении». – Харьков, 2001. – 289 с.
264. Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права Украины. – Харьков: Юридический Харьков, 2002. – 568 с.
265. Пинаев А.А. Особенности составов преступлений с двойной и смешанной формами вины: Учебное пособие. – Х., 1984. – 51 с.
266. Пионтковский А.А. Уголовное право РСФСР: Часть Общая. – М.: ГИЗ, 1925. – 478 с.
267. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1961. – 655 с.
268. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права: Часть общая. В 6-ти томах / Редкол.: А.А. Пионтковский и др. – М.:Издательство Наука, 1970. – Т. 2. – 516 с.
269. Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР: Автореф. дисс. ... докт. юрид. – Наук. – М., 1991. – 40 с.
270. Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР: Учебное пособие. – М., 1991. – 88 с.
271. Познышев С.В. Учебник уголовного права: Общая часть. – М., 1923. – 296 с.
272. Положенні про моніторинг земель: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 1993 р. № 661 // ЗП Уряду України. – 1994. - № 1.
273. Попрас В.О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.О. Попрас – Х., 2008. – 19 с.
274. Порядок нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів: Наказ Держкомзему України, Мінагрополітики України, Мінбудархітектури України, Української академії аграрних наук від 27.01.2006 р., №

- 18/15/21/11. – Офіційний вісник України від 26.04.2006 р., № 15. – стор. 154. – Ст. 1133.
275. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. зі змін. і доп. від 4 червня 1993 р., 13 січня 1995 р., 1 листопада 1996 р., 3 грудня 1997 р. «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи» // Уголовный кодекс Украины с постановками материалами (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 июня 1998 года). – Харьков. : ООО «Одиссей», 1998. – 448 с.
276. Правила судебно-медицинского определения степени тяжести телесных повреждений: Утверждены приказом Министерством здравоохранения Украины от 17 января 1995 г. № 6 // Юрид. вісник України. – 1995. - № 18. – С. 5-9.
277. Правове регулювання екологічної безпеки в Україні: навч. посіб. / А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.Л. Бредіхіна та ін. – Х.: Право, 2012. – 296 с.
278. Правовая охрана природы. – М., 1980. – 312 с.
279. Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5-ти т. Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / За заг. ред. В.В. Сташиса. – Х.: Право, 2008. – 840 с.
280. Правовые проблемы экологии: (Сборник обзоров) / Под ред. В.В. Петрова. – М., 1980. – 268 с.
281. Про відходи: Закон України від 5 березня 1998 р. № 187/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36 – 37. – Ст. 242.
282. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. – Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1432.
283. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від

- 07.04.2011 р. № 3207-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 11. – Ст. 414. – (Бібліотека офіційних видань).
284. Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку та посилення боротьби зі злочинністю [Текст] : Указ Президента України від 28 берез. 2008 р. № 276/2006 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 12. – стор. 61. – Ст. 433.
285. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4004 - XII // ВВР. – 1994. – № 27. – Ст. 218.
286. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 р. № 2818- VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
287. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.
288. Про основні напрямки державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38-39. – Ст. 248.
289. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. – Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1431.
290. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 41. – Ст. 546.
291. Про поводження з радіоактивними відходами: Закон України від 30 червня 1995 р. № 255/95-ВР. – Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 27. – Ст. 198.

292. Про порядок ведення державного земельного кадастру: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051. – Офіційний вісник України від 30.11.12 р. - № 89. – стор. 183. – Ст. 3598.
293. Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції [Текст] : Указ Президента України від 9 лют. 2004 р. № 175/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 6. – стор. 21. – Ст. 307.
294. Про Рекомендації парламентських слухань «Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 22.09.2005 р. № 2897-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 48. – Ст. 494.
295. Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 186 с.
296. Рарог А.И. Общая теория вины в уголовном праве. – М., 1980. – 91 с.
297. Рарог А.И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 304 с.
298. Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. – М., 2001. – 136 с.
299. Расторопов С. Понятие объекта преступления: история, состояние, перспектива // Уголовное право. – 2002. – № 1. – 37-40.
300. Робак В.А. Обумовленість кримінально-правового захисту від створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань / В.А. Робак // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 1. – С. 162-166.
301. Розовский Б.Г. Правовое стимулирование рационального природопользования. – Киев: «Наукова думка», 1981. – 238 с.
302. Российское законодательство X – XX вв.: В 6 т. – Т. 2. – М., 1984. – 519 с.

303. Российское законодательство X – XX вв.: В 6 т. – Т. 3. – М., 1984. – 511 с.
304. Российское уголовное право. Общая часть. – М.: Спарк, 1997. – 495 с.
305. Российское уголовное право в 2 т.: Общая часть: учебник / под ред. Л.Б. Иногамовой-Хегай, В.С. Комисарова, А.И. Рарога. – М.: ТК Велби, Проспект, 2006. – Т.1. – 516 с.
306. Рябов А.А. Ответственность за нарушение земельного законодательства. – М.: Юрид. лит-ра, 1981. – 88 с.
307. Самощенко И.В. Ответственность за угрозу по уголовному праву Украины (понятие, виды, спорные проблемы): Дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Харьков, 1999. – 222 с.
308. Сахаров А.Б. Уголовно-правовая охрана безопасных условий труда в СССР. – М., 1958. – 187 с.
309. Светлов А.Я. Ответственность за должностные преступления. – К.: Наукова думка, 1978. – 304 с.
310. Свиридов Борис. Реформування кримінальної юстиції з позиції подальшої гуманізації кримінальних покарань [Електронний ресурс] / Свиридов Борис // Правовий тиждень. – 2008. – №17-18 (90-91). – Режим доступу <http://www.legalweekly.com.ua/article/?uid=381>
311. Сергеевский Н.Д. Русское уголовное право. Пособие к лекциям. Часть общая /Н.Д. Сергеевский; под. ред. А.А. Жижиленко. – 5-е изд. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1904. – 420 с.
312. Сидорова С.В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: Автореф. дис. ... кандидата юридичних наук: спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / С.В. Сидорова. – Харків, 2013. – 20 с.
313. Скворцова О.В. Целесообразность признания юридического лица субъектом экологических преступлений / О.В. Скворцова // Ученые

- записки Таврического национального университета (Юридические науки). – Т.19 (58). – 2006. – №1. – С.71-74.
314. Скляр С.В. Вина и мотивы преступного поведения. – СПб., 2004. – 326 с.
315. Смольков И.В. Штраф – как мера наказания по советскому уголовному праву. – Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1979. – 243 с.
316. Советское уголовное право. Часть Общая: Учебник / Под ред. В.Д. Меньшагина, Н.Д. Дурманова, П.С. Ромашкина. – М.: Госюриздат, 1962. – 450 с.
317. Советское уголовное право. Часть Особенная. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 472 с.
318. Спасович В.Д. Учебник уголовного права: Часть Общая. – СПб., 1863. – 428 с.
319. Становский М.Н. Назначение наказания. – СПб., 1999. – 480 с.
320. Стручков Н.А. Объект преступного посягательства и система Особенной части УК // Сов. гос. и право. – 1987. – № 12. – С. 23 – 27.
321. Сухарев Е.А., Горбуза А.Д. О формах вины в преступлениях с бланкетной диспозицией состава // Вопросы повышения эффективности уголовного законодательства в современных условиях. – Свердловск, 1979. – С. 70-73.
322. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции: Часть Общая: В 2-х т. – Т. 1. – М.: Наука, 1994. – 639 с.
323. Таганцев Н.С. Учебник по русскому уголовному праву. Часть общая. – СПб., 1890. – 953 с.
324. Тарбагаев А.Н. Ответственность в уголовном праве / А.Н. Тарбагаев // Правоведение. – 1994. – № 3. – С. 102-106.
325. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посібник. – Харків: Укр. юрид. академія, 1994. – 76 с.
326. Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – Харьков, 1988. – 197 с.

327. Таций В.Я. Ответственность за хозяйственные преступления. Объект и система. – Харьков, 1984. – 232 с.
328. Тер-Акопов А.А. Бездействие как форма преступного поведения. М., 1980. – 152 с.
329. Тер-Акопов А.А. Защита личности – принцип уголовного закона // В сб.: Современные тенденции развития уголовной политики и уголовное законодательство. – М., 1994. – 237 с.
330. Тер-Акопов А.А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения. – М., 1995. – 176 с.
331. Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления. – Ростов н/Д, 1977. – 216 с.
332. Тимофеев Л.А. Правовая охрана водных ресурсов в условиях научно-технического прогресса // Правоведение. – 1976. – № 3. – С. 53-58.
333. Титов Ю.П. Хрестоматия по истории государства и права России. – М., 1997.
334. Титова Н.І. Землі як об'єкт правового регулювання // Право України. – 1998. – № 4. – С. 10-15.
335. Тоболкин П.С. Вопросы повышения эффективности уголовного законодательства в современных условиях. Свердловск. – УрГУ., 1979. – 160 с.
336. Тоболкин П.С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм. – Свердловск, 1983. – 176 с.
337. Толкаченко А.А. Проблемы субъективной стороны преступления: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 021100 «Юриспруденция». – М., 2005. – 176 с.
338. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. – М., 1957. – 363 с.

339. Трахтеров В.С. Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк): Учеб. пособие. – Харьков: Юрид. акад., 1992. – 83 с.
340. Третяк А.М., Бистрякова Ю.І. Екологія землекористування: історія Чорнобильської трагедії нікого нічому не навчила // Екологічний вісник. – 2011. - № 4(68). – С. 12-14.
341. Трубников В.М. Новый взгляд на объект преступления // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 81-87.
342. Тяжкова И.М. Некоторые вопросы уголовно-правовой охраны природы // В кн.: Научно-технический прогресс и правовая охрана природы / Под ред. В.В. Петрова. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 192 с.
343. Тяжкова И.М. Неосторожные преступления с использованием источников повышенной опасности. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. – 278 с.
344. Уголовный кодекс Азербайджанской республики / Научн. редакц., предисл. И.М. Рагимова. Пер. с азерб. Б.Э. Аббасова. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. – 250 с.
345. Уголовный кодекс Российской Федерации: принятый Государственной Думой 24 мая 1996 г. // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1996. - № 25. – Ст. 2954.
346. Уголовный кодекс Республики Казахстан / Предисл. И.И. Рогова. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. – 160 с.
347. Уголовный кодекс Республики Узбекистан / Вступ. статья М.Х. Рустамбаева, А.С. Якубова, З.Х. Гулямова. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. – 187 с.
348. Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий. – 3-е издание, исправленное и дополненное. / Отв. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2003. – 1088 с.
349. Уголовное право: Общая часть: Учебник / Под ред. В.Н. Патрашева. – М.: Приор, 1999. – 544 с.

350. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник/
Под ред. Е.Л. Стрельцова. – Х.: ООО «Одиссей», 2002. – 690 с.
351. Уголовное право. Особенная часть: Учебник для ВУЗов / Отв.
ред.: д.ю.н., профессор И.Я. Казаченко, д.ю.н., профессор З.А.
Незнамова, к.ю.н., доцент Г.П. Новоселов. – М.: Изд. группа НОРМА –
ИНФРА. М, 1998. – 768 с.
352. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: ученик/ М.П.
Журавлев (и др.); под. ред. А.И. Рарога. – 7-е изд., перераб. и доп.. –
Москва, 2012. – 728 с.
353. Угрехилидзе М. Проблема неосторожной вины в уголовном
праве. – Тбилиси: Мецниереба, 1976. – 131 с.
354. Устименко В.В. Специальный субъект преступления. – Х., 1989. –
104 с.
355. Утевский Б.С. Вина в советском уголовном праве. – М., 1950. –
318 с.
356. Фесенко Є.В. Об'єкт злочину з погляду реалій // Юридичний
вісник України. – 1997. – № 33.
357. Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину // Право України. – 1999. -
№ 6. – С. 75-78.
358. Фефелов П.А. Критерии установления уголовной наказуемости
деяний // Сов гос-во и право. – 1970. – № 11. – С. 101-105.
359. Фефелов П.А. Общественная опасность преступного деяния и
основание уголовной ответственности. Основные методологические
проблемы. – М., 1972. – 151 с.
360. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф.
Иличев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов – М.: Сов.
энциклопедия, 1983. – 840 с.
361. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина:
Навчальний посібник. – К., 2004. – 362 с.

362. Фролов Е.А. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность. – Свердловск, 1971. – 412 с.
363. Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объектах преступления // Сб. уч. тр. Свердловского юрид. ин-та, 1969. – Вып. 10. – 312 с.
364. Хавронюк М.І. Деякі проблеми встановлення вини // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 2. – С. 79-86.
365. Хавронюк М.І. Злочини зі складною виною у Кримінальному кодексі України // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 15-23.
366. Харченко В.Б. Кримінально-правова охорона прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні (порівняльний аналіз, тенденції, перспективи протидії): Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2011. – 593 с.
367. Харь І.О. Теоретичні та прикладні проблеми суб'єкта складу злочинів проти навколишнього природного середовища / І.О. Харь // Юридична наука. – 2011. – № 4-5. – С. 110-119.
368. Хом'яченко С. Поняття і види земельних правопорушень // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000 р. – № 8. – С. 65-66.
369. Хряпінський П.В. Екологічні злочини: деякі кримінально-правові та кримінологічні аспекти // Держава та регіони. – Серія «Право». – № 1. – 2001. – С. 114-117.
370. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1957. – 382 с.
371. Чепка О.В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України [Електронний ресурс] / О. В. Чепка // Право і суспільство. –

372. Чернишова Н.В., Володько М.В., Хазін М.А. Кримінальне право України: Тез. лекцій і практ. завдання для курсантів Київ. училища міліції МВС України / Н.В. Чернишова, М.В. Володько, М.А. Хазін; ред. В. Бовсуновський. – К.: Наук. думка, 1995. – 456 с.
373. Шаргородский М.Д. Причинная связь в уголовном праве //В кн.: Ученые труды ВИЮН. – Вип. 10. – М. – 1947. – С. 176-203.
374. Шаргородский М.Д. Наказание, его цели и эффективность. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 160 с.
375. Шевченко Є. До питання про причинний зв'язок у злочинах з похідними наслідками // Вісник Академії правових наук України. – 2001. - № 3. – С. 198-204.
376. Шевчук В.В. Суб'єктивна сторона складу злочину за кримінальним правом України / В.В. Шевчук, О.В. Охман // Університетські наукові записки. – 2008. – № 1 (25). – С.194 -197.
377. Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии. – Киев, 1989. – 231 с.
378. Шимбарева Н.Г. Уголовная ответственность за преступления, посягающие на природные богатства: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 1979. – 20 с.
379. Шубин В. Учитывать личность виновного при назначении наказания – обязанность суда // Социалистическая законность. – 1976. - № 4. – С. 22-26.
380. Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Шульга Андрій Михайлович. – Х., 2004. – 207 с.
381. Щербина А.О. Ответственность за нарушение правил охраны труда // Сов. юстиция. – 1968. – № 13. – С. 17-19.

382. Экологический словарь: Уч. Пособие / Преждо В.В., Ткач Г.А., Кратенко И.С. и др. – Харьков: ХДАМГ Мин. образования Украины, 1999. – 300 с.
383. Экология: Учеб. пособие. – М., 1999. – 416 с.
384. Энциклопедия уголовного права. Т. 4. Состав преступления. – Издание профессора Малинина, СПб., 2005. – 797 с.
385. Эффективность правовых норм / Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. – М.: Юрид. лит-ра, 1980. – 280 с.
386. Який Кримінальний кодекс нам потрібен?: (Інтерв'ю з проф. В.М. Смітінком) // Юридичний вісник України. – 1995. – №№ 3, 4.
387. Ярмыш Н.Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики). – Харьков, 1999. – 84 с.
388. Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ). – Харьков, 2003. – 512 с.